

ЛШ/1 ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

ЛШ/1

*ПОСВЕЂЕНО СЕЂАЊУ НА АКАДЕМИКА
АЛЕКСАНДРА МЛАДЕНОВИЋА*

НОВИ САД, 2010

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
LIII/1

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
MATICA SERBICA
CLASSIS LITTERARUM
ARCHIVUM PHILOLOGICUM ET LINGUISTICUM

Покренут 1957. године
До XXVI књиге (1983) излазио под називом *Зборник за филологију и лингвистику*

Главни уредници:
Др Миљивој Павловић (1957—1960), др Рудолф Коларић (1961—1962),
академик Павле Ивић (1963—2000), академик Александар Младеновић (2001—2009),
др Јасмина Грковић-Мејџор (2010—)

LIII/1

Уредништво:
Др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР (главни и одговорни уредник), др ДРАГА ЗЕЦ,
др МИЛКА ИВИЋ, др ЈОВАН ЈЕРКОВИЋ, др ГЕРХАРД НЕВЕКЛОВСКИ,
др СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ (секретар), др ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ, др МАТО ПИЖУРИЦА,
др МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ, др СВЕТЛАНА ТОЛСТОЈ, др ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА

Collegium redactorum:
Dr JASMINA GRKOVIĆ-MEJŽOR, Dr DRAGA ZEC, Dr MILKA IVIĆ,
Dr JOVAN JERKOVIĆ, Dr GERHARD NEVEKLOVSKI, Dr SLOBODAN PAVLOVIĆ,
Dr DRAGOLJUB PETROVIĆ, Dr MATO PIŽURICA, Dr MILORAD RADOVANOVIĆ,
Dr SVETLANA TOLSTOJ, Dr ZUZANA TOPOLINSKA

Главни и одговорни уредник:
Др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР

ISSN-0352-5724 | UDK 80/81(082)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

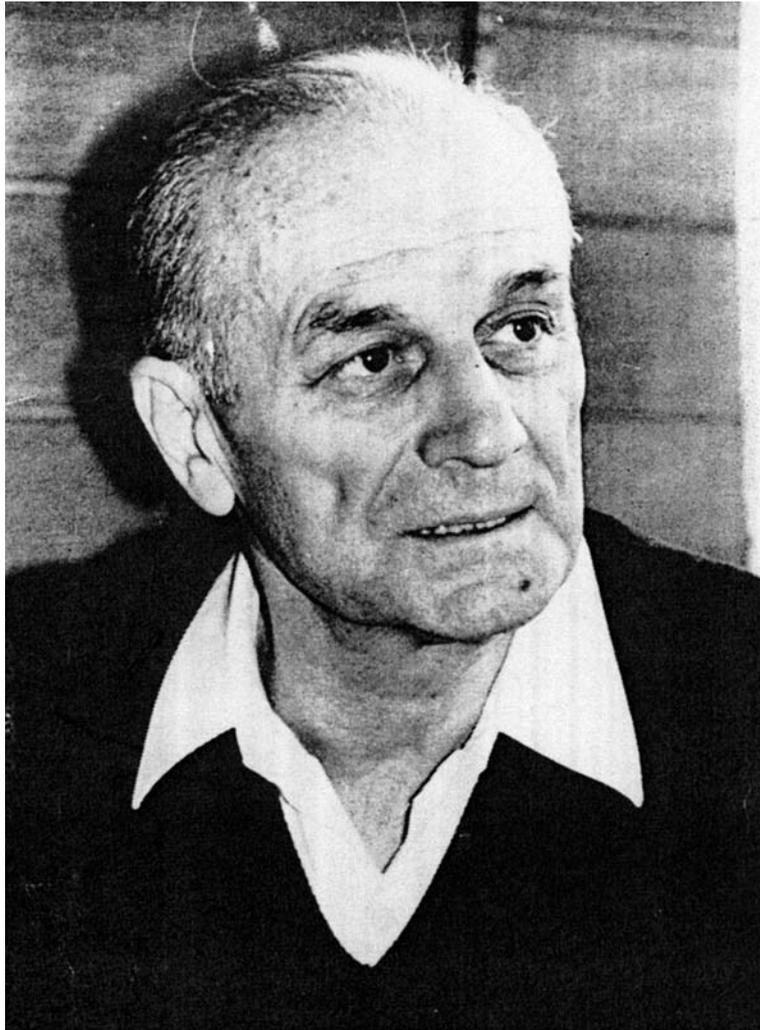
ЛIII/1

*ПОСВЕЂЕНО СЕЂАЊУ НА АКАДЕМИКА
АЛЕКСАНДРА МЛАДЕНОВИЋА*

НОВИ САД
2010

Ову свеску *Зборника Маџице српске за филологију и лингвистику* посвећујемо сећању на академика Александра Младеновића, који је у протеклих девет година био главни и одговорни уредник часописа.

Уредништво
Зборника Маџице српске
за филологију и лингвистику

Shozenhut

САДРЖАЈ

I

Јасмина Грковић - Мејџор: Доприноси Александра Младеновића проучавању историје српског језика	11
Мато Пижурица: Академику Александру Младеновићу у знак захвалности	17
Слободан Реметић: Академик Александар Младеновић (1930—2010)	21
Драгана Новаков: Александар Младеновић и српска археографија	27

II

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Zuzanna Topolińska: The Balkan Sprachbund from a Slavic Perspective	33
Наташа Драгин: Јустинијанов закон у атонском препису из XV века	61
Марија Курешевић: О конкурентној употреби акузативних конструкција (са партиципом и инфинитивом) и допунске реченице у Српској Александриди	79
Виктор Савић: Крушедолска Библија као извор старе лексике	93
Милка Ивић: О неидентичном граматичком понашању српских лексичких антонима <i>дуго</i> и <i>крајко</i> при означавању времена	123
Миливој Алановић: Основни валентни принципи у структурирању реченице	125
Душанка Звекић - Душановић: О предикатима типа <i>їреба хїеїи, їреба смеїи...</i>	143
Жарко Бошњакковић, Данка Урошевић: Падежи у функцији темпоралног детерминатора ингресивног и терминативног типа у говору Смедеревског Подунавља	163
Марија Илић: Метапрагматички дискурс Срба из Мађарске: ауторитет стандарда и контактни варијетет	177
Снежана Гудурић, Наташа Дробњак: „Прави” и „лажни пријатељи” у француском, италијанском и српском језику	195

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Предраг Пипер: Милорад Радовановић, Увод у фази лингвистику	205
Милорад Радовановић: Милош Окука, Сало дебелого јера либо азбукопротрес Саве Мркаља у старом и новом руху. Поводом 200-годишњице првог издања	208
Јасна Влајић - Поповић: Radoslav Večerka a kolektiv [Adolf Erhart, Eva Havlová, Irena Janůšková, Helena Karlíková], K pramenům slov. Uvedení do etymologie	211
Марија Курешевић: Вредан прилог српској (и словенској) историјској синтакси	216
Упутство за припрему рукописа за штампу	223

Зборник Матице српске за филологију и лингвистику
Издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6622-726
e-mail: zmsfl@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција ЛШ/1 књ. Зборника Матице српске за филологију и лингвистику
закључена 19. октобра 2010.

За издавача: др Душан Николић

Стручни сарадник Одељења: Јулкица Ђукић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Коректор: Татјана Пивнички-Дринић

Штампање завршено децембра 2010.

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: ?????

Штампање ове свеске Зборника омогућило је
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

80/81(082)

ЗБОРНИК Матице српске за филологију и лингвистику = Archivum philologicum et linguisticum / главни и одговорни уредник др Јасмина Грковић-Мејдор. — 1984/1985, књ. 27/28— . — Нови Сад : Матица српска, Одељење за књижевност и језик, 1985— . — 24 cm

Наставак публикације: Зборник за филологију и лингвистику

ISSN 0352-5724

COBISS.SR-ID 9630978

ISSN 0352-5724

9 770352 572005

Јасмина Грковић-Мејџор

ДОПРИНОС АЛЕКСАНДРА МЛАДЕНОВИЋА ПРОУЧАВАЊУ ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Академик Александар Младеновић заузео је својим делом место у плејади најзнаменитијих филолога у Срба, придруживши се посленицима попут Буре Даничића, Љубе Стојановића и Стојана Новаковића. О његовом доприносу српској филологији недвосмислено говори суд великана српске лингвистике Павла Ивића да је био „најзначајнији историчар нашег књижевног језика после Буре Даничића”.

Но његова ревност надилазила је посвећеност истраживачком раду. Снагу и време улагао је и у организовање и вођење послова без којих се озбиљна научна средина не може замислити. Обављао је низ дужности у водећим српским научним институцијама: руководио је радом Старословенског одбора Српске академије наука и уметности, Међуакадемијског одбора за дијалектолошке атласе и Међудодељенског одбора за проучавање Косова и Метохије, био је члан одбора за фототипска издања, Одбора за критичка издања и Одбора за речник српскохрватског књижевног и народног језика, члан Одбора Одељења за књижевност и језик Матице српске, члан Његошевог одбора Матице српске, као и руководиоца пројекта израде славеносрпског речника у истој институцији. Представљао је нашу земљу у Међународној комисији за словенске књижевне језике при Међународном комитету слависта. Дужност главног и одговорног уредника *Зборника Матице српске за филологију и лингвистику* преузео је након смрти академика Павла Ивића и водио часопис девет година. Био је и главни уредник часописа *Српски дијалектолошки зборник* и члан уредништва *Јужнословенског филолога*. Дуго година је уређивао и *Прилоге проучавању језика*, у земљи јединственог часописа, отвореног за младе који тек ступају на научну сцену, а био је и члан редакције *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду*. Једно од његових последњих уредничких прегнућа био је и први број *Његошевог зборника Матице српске*, чије појављивање, нажалост, није дочекао.

Допринос професора Младеновића српској филологији и њеном развоју је многострук и све његове аспекте тешко да је могуће једним прилогом представити. Стога смо одабрали да овом приликом осветли-

мо тек један сегмент његовог дела, али сегмент који ће свакако оставити најдубљи траг — проучавање историје српског језика.

Научни опсег академика Младеновића обухвата свеукупну историју српског језика, од времена пре првих писаних споменика до дубоко у деветнаести век, и то у два њена паралелна али међусобно нераскидиво везана тока: историју српског народног језика, у свој његовој дијалекатској разуђености, и историју различитих књижевних идиома којима су се Срби током своје историје служили: српске редакције старословенског, те књижевних језика који су га наследили, рускословенског и славено-српског.

Више студија посветио је различитим аспектима историје старосрпског језика, од општијих прегледа (нпр. о снопу изоглоса на граници западнојужнословенске и источнојужнословенске језичке групе), преко испитивања фонолошких и фонетских промена (промене иницијалног *wъ-, *wь-, питања јекавског јотовања и др.) и специфичних иновација у морфолошком систему (рецимо, развоја генитивног множинског наставка -а у једном делу српског језика), до радова у којима се наглашава садејство и међуусловљеност промена на различитим језичким нивоима — илустративан је прилог о везнику „на”, где се показује како је фонолошка промена (вокализација полугласника), изједначивши старо *нь* и везник *на*, подстакла губљење везника, што је даље довело до промене у синтаксичком систему. Његову пажњу привлачиле су и ретке и мање познате лексеме из старих српских споменика (*осинорити се, несетни, обимати, йремиран, облеж, клешав* и сл.).

Оставио је за собом и драгоцене прилоге о језичким одликама споменика српске дипломатичке писмености. Писао је о гласовним и морфолошким особинама *Повеље Кулина бана*, о повељама краља Радослава и Владислава Дубровнику и у више наврата о повељама кнеза Лазара. Његовим трудом објављене су и две обимне монографије: *Повеље кнеза Лазара. Тексти. Коментари. Снимци* (2003) и *Повеље и йисма десјоша Стефана. Тексти. Коментари. Снимци* (2007), која је на Сајму књига у Београду проглашена издавачким подухватом године. Две књиге чине заокружену целину којом је не само научној но и широј културној јавности представљен део богатог српског писаног наслеђа. Сваки споменик је најпре дат у оригиналној графици, затим транслитериран и транскрибован, потом и „слободније језички осавремењен”, у духу данашњег српског књижевног језика, уз задржавање изворних термина, који се потом објашњавају, а следе и тумачења топономастичког материјала из повеља. Научницима разноврсних профила — филолозима, лингвистима, палеографима, историчарима, историчарима права, историчарима књижевности и многим другим — пружена је тако неопходна грађа за истраживања, без мукотрпног трагања за аутографима те напора у рашчитавану и(ли) превођењу докумената.

Тематика којој се често враћао била је и црквенословенска писменост, с посебним нагласком на српкословенски језик, као варијанту заједничког књижевног језика у ареалу *Slavia orthodoxa*. Бавио се историјским и културним приликама у којима су Срби примили словенску пи-

сменост, улогом Преславског центра у томе, статусом глаголице и ћирилице у најстаријем периоду, те општијим питањима генезе српске редакције старословенског језика — фонолошким „посрбљавањем” старословенског језика, посебно питањем екавизма као једне од најважнијих одлика српског књижевног језика до XVIII столећа. У оквиру тога посебну пажњу је у више наврата посветио књишким одликама српскословенског језика, по којима се он диференцирао од старосрпског, као и начину њиховог развоја, рецимо у случају групе *вѣс-*, паралелно пратећи њену судбину у српском и српскословенском језику. Није пропуштао да језички анализира и посебне споменике, као, на пример, *Карејски ѿиѿик* Светога Саве, *Жиѿије Сѿефана Дечанског* Григорија Цамблака или *Жиѿије краљице Јелене* архиепископа Данила II, а писао је и о језику старе штампане књиге, посебно о књигама из штампарије Црнојевића и грачаничке штампарије, о рукописима дијака Симона, о записима у старим рукописним споменицима. Српскословенску традицију сагледавао је у укупности писмености пониклих на ћирило-методијевским основама, с извршним увидом у језичке и културне контакте у ареалу православног словенства. Нарочито су га занимале српско-бугарске везе од најранијих времена, те могући утицаји који су Србима пристизали из бугарских крајева (који су довели, по његовом мишљењу, до одређивања за *ѿанко јер* у графичком обележавању српског полугласника, по угледу на „преславску” ћирилицу, те до увођења *дебелога јер* у српску „ресавску” ћирилицу XIV века). Српскословенску епоху пратио је у свој њеној укупности, од најстаријих до нас доспелих докумената све до времена Велике сеобе 1690. године и дела Гаврила Стефановића Венцловића. Део његовог труда на проучавању рукописног наслеђа било је и оснивање часописа *Археографски ѿрилози*, који је потом водио као главни уредник, окупљајући у њему истраживаче различитих профила.

Најобимнији филолошки подухват у опусу академика Младеновића било је свакако истраживање књижевнојезичких идиома код Срба у XVIII и XIX веку. Низом радова који се баве општим прегледом ситуације у овом периоду јасно је показао како је слојевита језичка ситуација у XVIII веку била детерминисана прагматичким факторима: употреба различитих идиома била је условљена садржином, наменом и жанром одређеног текста, тако да је исти писац умео да користи чак три идиома, као, рецимо, Јован Рајић, који је писао рускословенским, руским књижевним језиком и славеносрпским језиком. Истовремено, текла је „србизација” руског књижевног језика, који је долазио са световним књигама, мотивисана свесним настојањем да се језик приближи читаоцу, како је истакао већ Захарија Орфелин у предговору свом *Славеносрпском маџазину*. Овај процес, започет средином XVIII века, оснажен је појавом Доситеја Обрадовића, који се залагао за српски књижевни језик на народној основици, док је његов језик служио другима као пример за писање „доситејевским српским књижевним језиком”. Ток приближавања књижевног језика народном трајао је непрестано све до половине народног столећа.

Поред генералних прегледа ове врсте, професор Младеновић је допринео познавању језика појединих писаца из епохе која је претходила стандардизацији. Тим прилозима он је откривао и до тада један мало познати круг аутора који су се залагали за књижевни језик на народној основици и пре Вука. На пример, у студији о преводу *Телемака* Стефана Живковића, објављеном 1814, пре Вукове *Пјеснарице* и *Писменице* из исте године, откривамо не само да је текст писан шумадијско-војвођанским дијалектом, но и да се Живковић експлицитно залагао за то да Срби пишу језиком који говоре, српским народним језиком. Али и да је сматрао да апстрактну лексику, која не постоји у народном језику, треба узимати из „славенскога језика”, у посрбљеној форми. Својим радовима о језику одсликао је развојни лук једног типа књижевног језика заснованог на народном, али обогаћиваног славенизмима када је то било неопходно. Овај ток, како је показао, није се прекинуо ступањем Вука на сцену јер ни сам Вук није презао од обогаћивања речника славенизмима. Међу најобимнија дела професора Младеновића из овога круга свакако спадају студије *О народном језику Јована Рајића* (1964) и *Језик владице Данила* (1973). У годинама које су долазиле следили су филолошки прилози о језику *Мемоара* проте Матије Ненадовића, о језику писама учесника Првог српског устанка, о Орфелиновом и Стратимировићевом језику, Доситејевим и Стеријиним текстовима, делима Димитрија Исајловића, Димитрија Давидовића, Милована Видаковића и многих других аутора. Изузетан напор уложио је у испитивање језика једног од највећих наших писаца, Његоша. Чак шеснаест својих радова посвећених овом српском великану сабрао је у зборнику *Књига о Његошу. Студије и чланци* (1989). Али ту није био крај, уследили су бројни прилози о Његошу, чиме се сврстао у ред наших најистакнутијих „његошолога”, како је једном приликом написао Павле Ивић. Осим језичких студија, Александар Младеновић је објављивао и критички приређене текстове, да поменемо, као најважније, *Мемоаре* проте Матије Ненадовића (1988), *Писма Владике Данила* (1996), *Његошев Горски вијенац* (1996, потом још неколико издања) и *Лучу микрокозма* (1996, са Мироном Флашаром).

Његову пажњу заокупљала су и питања реформе српске ћирилице. Сигурно је да је тек захваљујући његовим студијама филолошко дело Савве Мркаља, једног од најученијих људи времена у којем је живео, Вуковог претходника у реформаторском послу, добило заслужено место у историји српске филологије. Не занемарујући чињеницу да се покушаји реформе српске ћирилице јављају и у његових претходника, Александар Младеновић је истакао да је тек он заслужан за „свеобухватну реформу ћирилице намењену српском књижевном језику на народној основи”, представљену у његовом данас чувеном делу *Сало дебелога јера либо азбукойрошрес*. Вуку, који је дубоко оценио Мркаљево дело, узор у будућем реформаторском раду био је Мркаљ, а његова реформисана азбука из 1814. представља „заправо Мркаљеву из 1810. усавршену за степен више”. И не само то. Како у сенци великих дела често остану они који су доприносили да се она остваре, историја њихов удео ретко памти. Студије академика Младеновића не само да су осветлиле улогу Вуковог

најважнијег претходника, већ и његовог савременика, Лукијана Мушицког, који му је био ослонац, учитељ и инспиратор за више решења приликом реформисања ћирилице (смислио је слово *ћ*, сугерисао увођење слова *џ*, упутио га је у потребу фонолошког писања и др.), показавши да, ма колико велико Вуково дело било, оно далеко од тога да је само-никло.

Највећи део научног опуса Александра Младеновића чине филолошке студије, у најбољој традицији српске филологије XIX и XX века, из којих се може учити како сваки закључак мора бити утемељен на брижљивом прикупљању и анализи грађе. Но како је време одмицало, његове анализе су добијале и једну важну лингвистичку боју, која посебно долази до изражаја у књизи одабраних радова *Историја српског језика*, објављеној 2008 (и приказаној детаљно у *Зборнику Машице српске за филологију и лингвистику* LI/1). Последња студија у овој књизи насловљена је „О континуитету у развоју српског књижевног језика”, и у њој се више пута наглашавају појмови *процес* и *континуитет*. Цела ова књига заправо, склопљена из прилога који су настајали у годинама преданог рада, указује на то да је вековни пут не само старосрпског језика већ и књижевних идиома у Срба и развоја српске ћирилице био дуготрајан процес, непрекинут развој, те да су и промене које се често чине револуционарнима ницале на плодном тлу претходних прегнућа.

О поимању још једног, научног континуитета сведоче речи Јована Цвијића, наведене на почетку ове, последње књиге академика Младеновића — да сви стојимо на раменима својих претходника. А у знак поштовања према својим претходницима, тиме им се одужујући, Александар Младеновић је за штампу приредио два тома *Целокућних дела Павла Ивића*, као и пет томова *Изабраних дела Александра Белића*.

И као што су иза њега, као темељ, генерације великих српских филолога, тако је и онима које је учио, непосредно као наставник или посредно, својим радовима и књигама, његово дело основа и путоказ. Онима од нас који су имали среће да слушају његова предавања из историје језика остаће у сећању и као изузетан говорник, ретко надахнут предавач, чији су часови пленили, јер је и најсложенија питања умео да излаже једноставно и питко. Несумњиво је тиме многе генерације усмерио ка проучавању српске језичке прошлости, чиме је такође допринео континуитету историјскојезичких истраживања, за шта му српска наука дугује захвалност. Посебно Нови Сад, његова матична научна кућа, где је провео цео радни век као професор, сарадник на факултетским пројектима и неуморни сарадник Матице српске.

Мато Пижурица

АКАДЕМИКУ АЛЕКСАНДРУ МЛАДЕНОВИЋУ
У ЗНАК ЗАХВАЛНОСТИ*

Окупио нас је поново академик Александар Младеновић, наш драги Аца, тачно после шест и по месеци откад је отишао у вечност и оставио нас да сведочимо истину о њему из перспективе његових ђака, сарадника, колега и пријатеља. И данас га видимо онако озбиљног, дисциплинованог, радиног, експедитивног, стаситог и стаменог (није се дао чак ни да остари), саосећајног и нежног, покровитељски уверљивог, онаквог какав може бити само најблискији сродник. Био је увек, до свог последњег дана на овоме свету, социјално солидаран до самилости, у најплеменитијем смислу те речи. Знао је да воли без задршке, скоро без граница, али „пробирљиво” — па је, изван гледано, његова наклоност могла да личи на искључивост, с правилима: *волиш и верујеш — или не!*

Имам привилегију да сам из круга оних који ове речи изговарају с уверењем да смо заслужили да останемо, док овоземаљски трајемо, чувари памћења на њега, таквог какав је био — особен, непоновљив, сјајан, изванредан предавач, озбиљан у сваком послу и зато незаменљив у нашој струци и у нашим животима. Осећали смо то 6. априла и данас једнако искрено и дубоко, с том разликом што је сада осећај празнине која је настала његовим одласком видљивији. Јасније нам је где нам недостаје, и лично и у струци којом се бавимо.

Али, не превиђам да се налазимо у високом дому у којем се пре свега очекује сведочење о делу академика Александра Младеновића, којим је заслужио да се нађе у друштву редовних чланова Српске академије наука и уметности, и што је још важније — да му је вредно научно дело обезбедило истакнуто и трајно место у науци и култури српског народа. Овде је дело мерило вредности и чувар памћења. Спискови понекад знају да завајају!

* Реч на комеморативном скупу посвећеном успомени на академика Александра Младеновића, одржаном 23. септембра 2010. године у Српској академији наука и уметности.

Захвалан сам, господо академици, што сте ми поверили улогу у којој сам се данас нашао. Доживљавам је као привилегију и одговорност; није моје да судим колико је заслужена. Срцем и уверењем — јесте.

Академик Александар Младеновић спада у ред највећих српских филолога. За њега је још 1973. године речено, у реферату за избор у звање редовног професора универзитета, да се његов допринос филологији може мерити са оним што је за српску науку и културу учинио Ђуро Даничић. А Даничић је био и остао непоновљив пример научничке одговорности, радиности и честитости, с научним делом трајне вредности. Првопотписани (значи и писац реферата) био је професор Павле Ивић, који није био склон дељењу незаслужених оцена.

Од времена када је изречен овај ласкав суд о његовом доприносу науци, прошло је скоро пола његовог животног века и рада, у којем професор Младеновић није знао за одлагање и посустајање. Његова библиографија се од тада зато многоструко увећала да би на крају досегла до скоро 500 јединица. Ако можда не бројем, али обимом, мислим да се не варам, без премца у српској науци о језику. Његов допринос српској лингвистици, филологији и култури верификован је пријемом у Српску академију наука и уметности, чији је био дописни члан од 1997. а редовни од 2003. године.

Професор Младеновић се бавио историјом српског књижевног и народног језика и филологијом у најширем смислу те речи. Између осталог, он је допринео реafirмацији филологије, потиснуте чак и у терминолошком смислу у подужем периоду, с тенденциозно наметнутим јој печатом старомодности и превазиђености.

Централне области његових научних интересовања биле су: *и*роучавање *српског књижевног и народног језика и Њеџош*.

Главне теме у оквиру прве области су *славеносрпски језик* (у релацијама према рускословенском и српкословенском наслеђу и српском народном језику) и *Ћушеви њеџове србизације која се завршила победом Вукових идеја* и друга — *језик средњовековне српске љравно-љословне љисменосићи*, пре свега српских повеља и писама. Уклапа се све то у темеље националне културе — природно, ненаметљиво и ненаменски.

Претходним темама, он је посветио стотине радова и више књига. Добар увид у тематику, методологију и најважније научне домете пружа књига његових одабраних радова под насловом *Историја српског језика*, објављена 2008. године. Подсећам и на докторску дисертацију, штампану као књига — *О народном језику Јована Рајића, Славеносрпски језик — Студије и чланци, Језик владике Данила, Мемоари Прође Машије Ненадовића* (две књиге — рукопис и фототипско издање). А круна ових напора требало је да буде његов велики лексикографски пројекат у Матици српској: *Речник славеносрпског језика*. За 2010. годину био је планирао припрему *ољедне свеске*.

Извукао је професор Младеновић из Вукове сенке једног од најобразованијих Срба свога времена, вишеструко талентованог, а у животу несрећног, Вуковог стварног претходника, који је најдаље пошао у реформи српског правописа, Саву Мркаља из кордунашког села Сјеничак.

Из анонимности су испливали и многи други заслужни посленици српске културе 18. и 19. века захваљујући понајпре њему. Професор Младеновић је засновао *новосадску школу проучавања предвуковског књижевног језика код Срба*. На том послу окупио је више колега, пре свега са новосадске катедре, али и из света, будући да су код њега долазили на усавршавање у Нови Сад. Да поменем неке од њих: Александар Албијанић из Калифорније, Питер Херити из Енглеске, Јухани Нуорлуото из Финске, Миодраг Сурдучки (наш исељеник из Канаде). Овако усмерена филолошка истраживања била су претходница књижевне и шире културолошке ревалоризације предвуковског књижевног наслеђа. Због тога су му замјерили, истина упола гласа, лажни чувари Вуковог имена и дела. Заблуда је да се овим умањује величина Вуковог истинског подвига, јер Вук није „инцидент” у српској културној историји, а свакако ни кривац за нашу склоност упрошћавању до банализације његовог истинског преврата.

Књижа о Њеђошу — Студије и чланци, О Њеђошу, Прилози о Њеђошу и, пре свега, обимна филолошка студија сачуваног дела аутографа *Горског вијенца*, биле су основа за припрему више издања *Горског вијенца* и критичког издања *Горског вијенца, Луче микрокозма и Лажног цара Шћејана Малоџ*.

Професор Младеновић је немали део година, посебно из свог млађег истраживачког периода, посветио проучавању језика чакавских писаца и документа с чакавског подручја. Објавио је и монографију *Језик Петра Хекторовића* и више прилога о графичкој и језичкој далматинској чакавској писаници. Није мимоишао ни проучавање језика босанских франеваца (уп. студију *О језику Лейхойиса фре Николе Лашванина*). Објавио је и више прилога из дијалектологије.

Двема књигама — *Повеље кнеза Лазара* (2003) и *Повеље и њисма десиоша Стефана* (2007), обележио је проф. Младеновић прву деценију трећег миленијума у српској култури и филологији. Обе књиге готово су на истоветан начин припремљене, компоноване и опремљене, сачињене као колекције монографских описа појединачних аката. Одабраним приређивачким поступком задовољени су корисници најразличитијих струка — филолози, историчари, историчари културе. Рачунао је професор Младеновић на оне који не морају бити вични читању и добром разумевању старих текстова.

Сви коментари, односно напомене у овим књигама, били су текстолошки или уже филолошки или историографски или културолошки или ономастички, увек су кратки, јасни и недвосмислени, али не и тврди. И што је најважније — професор Младеновић ниједним поступком не лишава нас поуздане информације о томе како је у оригиналу или у неком издању или у нечијој другој интерпретацији. Простор за могуће неспоразуме, што се изворности тиче, искључују читљиви приложени снимци највећег броја докумената. Драгоцено је то за филолошка и палеографска истраживања.

У концепцији ових двеју књига види се искуство истраживача који се бавио појединачним статусом сваке важне књиге или документа у библиотечкој или архивској поставци, у фонду старина или ретких књига.

У библиотекама и архивима се у ствари учи *како се ради и за друге, а не само за себе*. Он је, управо у овим књигама, показао како треба ценити труд својих претходника и свих оних, по правилу, анонимних и невидљивих људи без чијег труда и не би могло бити овако величанствених књига. Није прећутан и омаловажен ничији, ни најситнији труд, ничија помоћ није заборављена, па макар се радило о свакодневној и службеној (радној) обавези. Поименце наводи имена колега и сарадника, библиотекара, службеника, издавача и њихових сарадника и посленика који су се својски потрудили да добијемо књиге за углед. Има у томе нечег и старомодног и господственог! Између осталог, и тиме је академик Александар Младеновић заслужио да му и у овој прилици одамо поштовање, и да покушамо да се угледамо на њега.

Такве какве јесу ове две књиге, једнако величанствене и као научне и као репрезентативне, биле су могуће управо зато што им је претходило богато и разноврсно истраживачко искуство, а пре свега — поштовање чињеница, систематичност и минуциозан однос према тексту. Овим књигама професор Младеновић наставља најбоље традиције српске филологије, оличене у делима Ђуре Даничића, Милана Решетара, Стојана Новаковића, Љубомира Стојановића, Владимира Ђоровића и Владимира Мошина, Александра Соловјева. Без зазора, ни у оваквим приликама не треба превидети заслуге Франца Миклошича, Ватрослава Јагића, Павела Јозефа Шафарика. Многи од њих били су подједнако и филолози и историчари књижевности и историчари, палеографи, стручњаци за дипломатику.

Не замерите ми што ћу на крају опет бити личан, ако се и потребно извињавати, јер у ствари и не желим изаћи из позиције ђака, захвалног и оданог свом учитељу, сараднику и пријатељу. Имао је професор Младеновић обичај да блиским колегама каже: *Знајте ви зашто живите!* Примали смо то као израз драге нам покровитељске благонаклоности. А последњих неколико година, када је показивао знаке да сам од свега уморан, да ми понестаје снаге и стрпљења да бринем општу, државну и националну бригу, а чинило ми се да многи за то не хају — никад се није са мном растао или завршио телефонски разговор а да ми не каже: *Мајшо, идемо даље!* Тек када нас је напустио, схватио сам колико ми то недостаје, као подршка и охрабрење!

Нашем драгом Професору, за оно што сам само у назнакама изговорио, нека је вечна слава и хвала!

Слободан Реметић

АКАДЕМИК АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ
(1930—2010)*

Шестог априла 2010. године у Београду је изненада преминуо академик Александар Младеновић, доктор филолошких наука, бивши професор Новосадског универзитета, редовни члан Српске академије наука и уметности, почасни доктор наука Универзитета у Лењинграду (данас Санкт Петербургу) и Софијског универзитета, члан Међународне комисије за словенске књижевне језике при Међународном комитету славишта, носилац многих признања, међу којима и Тринаестојулске награде Црне Горе „за научно стваралаштво из филологије и лингвистике”, Октобарске награде за науку Новог Сада (1969), Повеље са сребрном плакетом Скупштине Универзитета у Новом Саду „за изузетан допринос и остварене резултате у развоју Универзитета у Новом Саду”. Године 2007. магистрално урађена књига *Повеље и писма десеторија Стефана* проглашена је Издавачким подухватом године Сајма књига у Београду. Академик Александар Младеновић је рођен 1930. г. у Битољу, где је завршио основну школу, а гимназију у Крушевцу, где се његова породица обрела након априлског слома и окупације земље. Студирао је на Филозофском факултету у Београду српски језик и књижевност. Дипломирао је 1954, а с темом *О народном језику Јована Рајића* 1963. године докторирао на новосадском Филозофском факултету, где је и провео радни век: од 1956. као асистент, од 1963. у звању доцента, затим 1968. у звању ванредног а од 1973. године редовног професора универзитета. Пензионисан је 1996. године. Од 1973. године с једном трећином радног времена био је запослен, у својству начелника Археографског одељења, у Народној библиотеци Србије, где је више него успешно руководио дугорочним пројектом описа ћирилских рукописа у земљи, као и српских у иностранству. По позиву је држао предавања на универзитетима у Лењинграду (данашњем Санкт Петербургу), Варшави, Кракову, Софији, Скопљу, Нишу и Сарајеву. Са рефератима је учествовао на више научних скупова у земљи и

* Реч, незнатно проширена, на комеморативном скупу посвећеном успомени на академика Александра Младеновића, одржаном 23. септембра 2010. године у Српској академији наука и уметности.

иностранству, од којих посебно помињемо међународне конгресе слависта у Прагу 1968, Варшави 1973, Загребу 1978, Кијеву 1983, Софији 1988. Академик Младеновић је био дугогодишњи члан више лингвистичких часописа у Београду и Новом Саду: *Јужнословенског филолога*, *Зборника Матице српске за филологију и лингвистику* (главни уредник), *Српског дијалектолошког зборника* (главни уредник), *Ковчежића*, *Археографских прилога* (уредник и један од покретача угледнога гласила). Раније је био и члан редакција *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду*, *Прилога проучавању језика* (главни уредник). Професор Александар Младеновић је био члан више научних одбора Српске академије наука и уметности: Међуакадемијског одбора за дијалектолошке атласе (председник), Међуодељенског одбора за проучавање Косова и Метохије (председник), Старословенског одбора (председник), Одбора за фототипска издања, Одбора за критичка издања. Био је члан и председник Одбора Славистичког друштва Србије за награду „Павле Ивић”. Дугогодишњи је члан сарадник Матице српске, стални члан Одбора за књижевност и језик, а у више мандата и Управног одбора. Био је и члан Његошевог одбора Матице српске и уредник првог броја *Његошевог зборника Матице српске* (2010), чији излазак из штампе није дочекао. За дописног члана Српске академије наука и уметности професор Младеновић је биран 1997, а за редовног — 2003. године.

Шестога априла ове године из овоземаљског света се изместио један од највећих српских филолога, научни прегалац који је струци и нацији оставио огромно дело. Десетак написаних, петнаестак приређених књига, близу пет стотина студија, расправа и чланака објављених у земљи и иностранству, уз десетине уређених томова часописа, гласила угледних националних научних и културних институција казују све. Казују, између осталог, и о ширини научног интересовања професора Младеновића. Тежиште активности великога и необично плодног филолога тиче се књижевног језика Срба у предвуковском периоду, где је урадио више него сви његови претходници заједно. Крај живота дочекао је као водећи његошолог, а језичка прошлост Црне Горе знатно је јаснија након Младеновићеве књига *Језик владике Данила* и низа других прилога о језику писаних извора из тога кутка српског етничког простора. Богата чакавска писана баштина у Младеновићу је имала поузданог тумача. Његова монографија *Језик Пејтра Хекторовића*, по оцени најмеродавнијег српског лингвистичког пера друге половине минулог столећа, „по богатству грађе и солидности обраде једна је од најистакнутијих студија о језику неког хрватског писца”. Исти квалитети красе и остале радове великог научника. Он је био и добро обавештени дијалектолог, све у складу са ивићевским аксиомом да су „дијалектологија и историја народног језика два лица исте ствари”. Дужни смо му, између осталог, и за термин *јекавско јошовање*. Обим и квалитет Младеновићевог опуса углавном су познати. Није ово прилика ни место за детаљније оцењивање узорног научног остварења, за шта је најпримереније организовати посебан научни скуп. На неке сегменте завидног опуса осврнуће се моје цењене колеге, а ја се усуђујем подсетити присутне на најзначајнију Младеновићеву заслугу, у ствари — на заслугу новосадске средине и ње-

них најпознатијих појединаца за суштински заокрет у лингвистичким истраживањима важног дела националне културне баштине.

У реферату на основу којег је професор Младеновић изабран за дописног члана САНУ подсећа се на слабу испитаност „књижевног језика Срба у предвуковском периоду”, који је „остао све доскора готово потпуно непроучен”. У реферату се нуди и објашњење немилих прилика: „Узроци тога занемаривања су двојаки: комплексност и тежина саме проблематике, и чињеница да се победничка вуковска струја с презиром односила према стварности коју је збрисала са лица земље. Радови А. Младеновића донели су преокрет у овом погледу. Он је смело пришао замршеном клупку појава, пркосећи укоренењем предрасудама. О тој тематици написао је многоструко више него што је пре њега било написано”. Све је то тачно и лепо, ивићевски јасно речено, али наведено заостајање мора се књижити првенствено на дуг који смо платили језичком заједништву са народом другачије историје и другачијих политичких амбиција, на дуг времену у коме смо, у заблуди да обрађујемо заједничку њиву, обрађивали туђе на уштрб свога. На проучавању писане, као и усмене баштине тежиште је обично било на западним крајевима тада заједничког језика. Када је о дијалектологији реч, довољно се подсетити да је откривање чакавског акута донело заслужену славу српском великану, али се до недавно није знало за пространу зону копаоничког акута. Успешно је приказана замршена генеза кајкавског вокализма, лепо представљен генетски однос чакавштине, штокавштине и кајкавштине, оцртани обриси зоне северног лука српско-хрватског дијалекатског комплекса са очуваном фонолошком вредношћу јата, а испоставиће се да се тај фамозни глас одржао на сто километара дугом простору северозападне Србије, од руба чукаричке општине до „криве Дрине”. Да је тим делом српске земље благовремено прокрстарио прави стручњак, свакако се не би онолико дуго истрајавало на мишљењу да је шумадијско-војвођански дијалекат формиран под снажним упливом прекодринских икаваца. Да је раније сагледана језичка слика колубарског слива, не би српски лингвисти и етнографи лутали око порекла мале икавске оазе у Азбуковици и не би Беч уочи анексије Босне и Херцеговине тамо слао свога стручњака да међу потомцима Дробњака, Пивљана и осталих Херцеговаца који су уместо затвореног *e* чули глас *и* тражи хрватске икавце. Када је млади Александар Белић истраживао дијалекте источне и јужне Србије, наша јужна покрајина је била у саставу Турске царевине и тако остала изван домаћаја његове пажње. Тек седам деценија касније коауторским прилогом професора Ивића и Ронеле Александер наука је, на основу података из говора Грачанице код Приштине, обавештена о необичној судбини вокала Е и О на ширем простору призренско-јужноморавског дијалекатског типа. Ове три, дуго непознате појаве, чије прецизне ареале још нисмо утврдили, таквога су значаја да је академик Павле Ивић у више наврата децидирано изјављивао да је безнадежним кашњењем у изради и објављивању неких синтетских, капиталних дијалектолошких дела у ствари избегнута озбиљна компромитација струке. О последицама стогодишњег „питонског загрљаја” западне „браће”, стицаја околности на које се обично није могло благовремено и довољно, а покад-

што никако и нимало утицати, често сам последњих година разговарао са професором Младеновићем, најзаслужнијим за озбиљан заокрет у важном сегменту језичких истраживања. Тако сам сазнао да су се П. Ивић и А. Младеновић први пут срели у просторијама Института за српски језик, камо је студент, по Белићевој препоруци, пошао по литературу за дипломски рад са чакавском проблематиком, за рад који ће бити награђен, како је прошао и наменски писани прилог након пријаве на конкурс универзитета, разуме се на тему из чакавштине. Под овим кровом наш највећи језиколовац друге половине XX века, да ни то не заборавимо, узгред је, на промоцији *Лингвистичких огледа*, трокњижа објављеног у Нишу, објаснио зашто су Ивићи, и поред сјајних понуда америчких домаћина, одлучили да се врате у своју земљу и посвете „домаћој њиви”. На ту њиву професор Ивић је, не случајно, на време усмерио свога млађег колегу, који је почео са Јованом Рајићем и стигао до опуса вредног сваког дивљења, до „завршног рачуна” каквим се мало ко код Срба може подичити. Родоначелник новосадске филолошке школе најзаслужнији је што данас говоримо о културном и језичком континуитету код Срба од средњег века до данас. Од Кулина бана до наших дана, дакле и у предвуковском периоду, Срби су у одређеним приликама писали и народним језиком.

У реферату за VII међународни конгрес слависта у Варшави 1973. године професор Младеновић подсећа да је чистијим народним језиком Стеван Стратимировић писао своје песме но што ће Вук деценију и по касније проговорити у *Писменици* и *Пјеснарици*. Озбиљан искорак у методологији проучавања језичке стварности предвуковског периода професор Младеновић је учинио „уводећи егзактне статистичке поступке уместо традиционалних импресионистичких процена”, поступак који су у раду све више примењивали и његови ђаци и сарадници. А неумољива статистика је јасно показивала како је и којим путем рускословенски, у почетку уведен да буде и језик књижевности, све више и више србизирао, како су у славеносрпском, све више терена узимале тенденције нормираности, како је некадашња хаотична језичка мешавина прерастала у језички модел са у високој мери предвидивим омером и типом српских и несрпских особина. Младеновићу припада највећа заслуга за постепено уклањање — без сагледавања правога стања ствари уврежене — заблуде и односа према славеносрпској етапи у развоју српског књижевног језика, према језику који је отворио врата српских земаља свеопштем културном поветарцу из европских средина чија историја у средњем веку није као код Срба имала инверзивни смер. „Замршено клупко појава” и „комплексна слика” предвуковске епохе полако су уступали место све јаснијој и све изоштренијој представи једне стварности, слици која је омогућила озбиљно кориговање неких ранијих уверења, у шта спада и накнадно запажање једног Павла Ивића да Вук није реформисао славеносрпски тип језика, који је већ био изгубио битку, него доситејевски језички модел. Тај детаљ није, разуме се, ни окрзнуо Вукову горостасну фигуру, али је он дуго таворио у тами првенствено због некритичког прилаза делу великана из Тршића. Вук није прихватао мишљење својих противника „који су тврдили да је доситејевски књижевни језик

народни”. Питање је, најкраће речено, како бисмо, када је реч о историји српског књижевног језика, дочекали распад српско-хрватске језичке заједнице без озбиљног младеновићевског заокрета у важној научној дисциплини.

Многи су поредили Ђуру Даничића са моћником из Тршића. Својевремено је Војислав Ђурић приметио да то поређење може издржати једино Даничић, којему ће нешто касније Павле Ивић додати и Доситеја. Давно, пре више од три и по деценије, већ далеке 1973. године, Професор стареји колега и узор, предлажући га у звање редовног професора, написао је да се Младеновићев допринос српској филологији може мерити са Даничићевим учинком. Две и по деценије касније у трећем, најзад успешном, предлогу за дописног члана САНУ, стоји: „Александар Младеновић је један од најплоднијих и најзаслужнијих живих српских лингвиста и најзначајнији историчар нашег књижевног језика после Ђуре Даничића...Од њега почиње нова епоха у проучавању предвуковског књижевног језика код Срба”. У реферату се посебно наглашава филолошко умеће кандидата: „Продубљено познавање појединости у језику и правопису онога времена учинило је Младеновића најквалификованијим издавачем таквог дела као што је рукописна верзија *Мемоара* Проте Матеје...Огромни филолошки посао критике текста Младеновић је обавио на узоран начин”. А шта би први потписник реферата, неприкосновени ауторитет и ерудита Павле Ивић, пословично одмерен при оцењивању било чијег учинка у струци, имао да каже о „филолошком послу” свога колеге да је, камо среће, дочекао *Повеље кнеза Лазара, Повеље и њисма десјоша Стефана* и најновија издања *Горског вијенца, Луче микрокозма и Шћејана Малоџ*? У овој прилици умесно је, убеђен сам, још једно поређење двојице филолога. Пригодни говор поводом 160. годишњице рођења Ђуре Даничића, професор Ивић је под кровом Матице српске заокружио, „личним утиском”: „Даничић није живео дуго, свега 57 година. А створио је толико да би, када би се његов опус расподелио на десет научника, сваки од тих делова био довољан да свога аутора учини веома заслужним. У Даничићевом делу удружују се огромна количина савладане материје, битан значај те материје и извршеност њене обраде”. Уверен сам да се не прелази праг умерености и одмерености ако се што слично каже и за опус професора Младеновића. Он је живео дуже од Даничића, али његова одлична физичка и ментална кондиција омогућиле су му да са несметаним еланом ради у поодмаклим годинама. У седмој и осмој деценији живота из његових руку наука је добијала узорна, капитална дела. Не некима га је и изненадна смрт претекла.

Окупило нас је сећање и подсећање на ствараоца који никоме на овом свету није остао дужан: ни струци, ни породици, ни нацији, ни пријатељима. Остварио је дело за понос и узор, оставио је ђаке у земљи и широм света да наставе јасно трасираним путем. Оставио је и пријатеље који ту чињеницу, како лепо рече колега Мато Пижурица, носе као истинску привилегију. Нисам једини који је од великог филолога научио како се треба опходити са млађима, нарочито са унуцима, тим малим великим људима. Та искуства драгоценија су од подуке из домена методологије и технике научног рада, у чему је професор Младеновић био

недостижан. Родитељи могу пожелети тако нежног сина, а Јелена је припадала уском кругу срећница којима је бог подарио таквог „животног друга”. Племенито добронамеран Александар Младеновић је до бола саосећао са угроженима и обесправљенима, а са некоректнима и незахвалнима он напосто није умео да комуницира.

Драги поштоваоци и пријатељи академика Александра Младеновића, нећете ми замерити што подсећање на дело великог научника не може проћи без личне, да не кажем себичне нити једног дужника. Последњих деценија прати ме јеврејска клетва: „Дабогда имао па немао”. А Бог ми је, од малих ногу, од самоука из кућне авлије, па преко учитеља из основне школе до факултета и ерудита у академији наука давао истинске учитеље и узор. Сви наклоњени и крајње добронамерни, а недостижни! За професора Младеновића сазнао сам већ у кладањској гимназији, где ме је професорка српског језика, новосадски ђак, храбрила да се у Српској Атини упишем на групи за јужнословенске језике, хвалећи међу тамошњим стручњацима и младог асистента који више него успешно замењује професора Петра Ђорђевића, када га нешто спречи да из Београда допутује у Нови Сад. Код професора Младеновића сам полагао семинарски, дипломски, магистарски и докторски испит, а био ми је у комисијама за сва наставно-научна звања и предлагач за избор у академије наука. Учитељ је ђака додатно, и то вишеструко, задужио. Професор се својевремено упорно борио и изборио да се прилика у науци да Драгољубу Петровићу, а касније је то, на његов предлог, у Новом Саду покушано и са тек свршеним студентима Светозарем Стијовићем и Слободаном Реметићем. Када је на реферате за њихов избор за асистенте у Институту за лингвистику са највишег врха Покрајине стављено вето, Професор је дао оставку на све функције у Институту. Било је то време када су „проверени” и „одани кадрови” друштвену заједницу будно штитили од неподобних „елемената”. Неки од идеолога таквог опредељења превентивно су се касније пресвукли у другу одежду, данас носећи — „демократско” руво.

Са годинама се обично не губи само физичка снага него и осећање мере и свести о месту које је бог свакоме одредио. Под таквом заштитом крштенице усуђујем се своје скромно слово о великом учитељу привести крају у тону којим је то недостижни Павле Ивић под кровом најстарије српске научне установе учинио за свога великог претходника. Усуђујем се, чак, учинити још један корак и додати да су срећни и Српска академија наука и српски филолози и лингвисти, који, озарена лица, под ореолом непоновљивог континуитета, могу рећи: имали смо ми свога Ђуру Даничића, Стојана Новаковића, Љубомира Стојановића, Александра Белића, Павла Ивића и Александра Младеновића, да не помињемо остале великане. Имамо их и сада као опомену, узор и подстицај.

Драгана Новаков

АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ И СРПСКА АРХЕОГРАФИЈА

Шестог априла 2010. године нагло се угасио живот академика, Александра Младеновића, познатог српског научника светског реномеа, једног од највећих српских филолога, бившег професора Новосадског универзитета, редовног члана САНУ, почасног доктора Универзитета у Санкт Петербургу и Универзитета у Софији, дугогодишњег начелника и руководиоца научноистраживачког пројекта Археографског одељења Народне библиотеке Србије. Историји српскога језика, српској и јужнословенској археографији и славистици у целини његовим одласком нанет је велики и ненадокнадив губитак.

У овоме прилогу биће речи о труду академика Младеновића уложеном у развој српске археографије, на чему је неуморно радио од доласка на место начелника Археографског одељења Народне библиотеке Србије 1978. године. Више од три деценије руководио је научноистраживачким пројектом *Опис ћирилских рукописа у земљи и српских у иностранству* у Археографском одељењу, својеврсном центру у коме се скоро пет деценија одвија успешан рад на обради и проучавању српских рукописних и штампаних књига. Уз то, у жељи да унапреди српску археографију покренуо је часопис *Археографски њилози* и био његов главни уредник.

С правом се може рећи да је, поред новосадске школе проучавања предвуковског књижевног језика код Срба коју је засновао, професор Младеновић развијао у Народној библиотеци Србије и једну другу школу, посвећену проучавањима старих рукописних и штампаних књига — школу српске археографије.

Један од најважнијих послова Одељења био је рад на опису ћирилских рукописних књига у земљи и српских у иностранству. Како би се овај посао на опису свестрано обављао, у Одељењу су радили и раде стручњаци различитог профила: филолози, историчари књижевности, историчари уметности, филигранолози, историчари, теолози и други. Сви су укључени у екипни рад на опису рукописних и старих штампаних књига, што су захтеви савремене археографије. Радило се на различитим збиркама. Све под надзором професора Младеновића.

Велики зналац стасао у школи Александра Белића, Радосава Бошковића, Павла Ивића, професор Младеновић успешно је водио капи-

тални пројекат *Опис ћирилских рукописа у земљи и српских у иностранству*, разумевајући археографију као свеобухватну науку која сагледава рукописну књигу из свих углова. Систематски су се колективно пописивале, описивале и проучавале старе српске рукописне књиге. Пројекат је био подељен у неколико целина, које су обухватале опис писма и језика, илуминације/повеза, садржаја, записа и водених знакова. Анализа старих рукописних књига била је посвећена питањима њихових палеографских и ортографских карактеристика, те фонолошкој, морфолошкој и делом синтаксичкој проблематици. Све је то укључивало истраживања више језичких идиома: српскословенског језика, српског народног језика, рускословенског, славеносрпског језика, као и истраживања језика других редакција. Тако су се дефинисали и важни аспекти ове врсте проучавања, попут ближег одређивања правила транскрипције и издавања споменика, затим одлика правописних школа у српском средњем веку, норме српске редакције старословенског језика на фонолошком и морфолошком нивоу, као и синтаксичког узуса у делима литургијског карактера.

Окупљени истраживачи у Одељењу током протеклих година успешно су радили на опису наших старих рукописних и штампаних књига у домаћим и иностраним збиркама, и решавали тешка и сложена питања српске археографије, долазећи у својим истраживањима до значајних резултата. Њихов рад је био инспирисан, подстицан и усмераван, а њихово знање обогаћивано од стране професора Младеновића.

Будући да бројни проблеми језика, писма, садржине, илуминације, идентификације писарских руку и датације рукописне књиге намећу потребу чврсте везаности археографа за научноистраживачка испитивања, професор Младеновић захтевао је од својих сарадника такво усмерење. И то је једна нова димензија коју је дао Археографском одељењу. Током вишегодишњег археографског рада у нашим и иностраним рукописним збиркама, сарадници Одељења својом личном продуктивношћу стекли су, захваљујући управо сталном подстреку професора Младеновића, реноме у одговарајућим научним круговима. Томе је допринела, осим личне ангажованости на јавној и научној сцени, снажна и стална професорова подршка: у току протеклих деценија сарадници су учествовали са рефератима на многим научним скуповима, конференцијама, симпозијумима и конгресима у земљи и иностранству.

Резултати археографских истраживања представљани су у књигама (описи и албуми), расправама и чланцима и каталозима за поједине изложбе, а свакако треба поменути и богату необјављену грађу која се чува у Археографском одељењу (збирке писарских руку, илуминација, водених знакова, микрофилмова, збирке фотокопија и др.). До сада је под руководством професора Младеновића завршен и објављен велики број описа (Младеновић 1991: 354—358), појединачних радова, фототипских или критичких издања појединих старих споменика, као и описа појединих рукописних збирки.

Извештаји о раду на пројекту и у њима наведена библиографија сведоче о великом броју прилога, студија и капиталних издања која су објавили на њему ангажовани истраживачи. Археографско одељење је,

заправо, своје постојање оправдало високом научном и стручном продукцијом и објављивањем врских монографија, студија, радова. Овде, пре свега треба поменути једну од незаобилазних књига, која је истовремено била и темељ потоњег рада археографа, „Библија, за све нас”, како је професор Младеновић имао обичај да каже — *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије* (ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ — ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ — ЦЕРНИЋ 1986), чији је рецезент био он, заједно са Ђорђем Трифуновићем.

Публиковано је и неколико филигранолошких описа са албумима водених знакова у Археографском одељењу (Станковић 2003; 2007; 2010). Формирана је и значајна збирка копија орнаментике узета са оригинала, а оформљен је и вредан фонд дигитализованог материјала, фотографија и микрофилмова једног броја наших рукописних књига расутих по целом свету.

Један од посебних задатака Археографског одељења била је и израда Генералног каталога старих српских штампаних књига. Ради се о попису, опису и изучавању свих сачуваних примерака старих српских књига штампаних у штампаријама Цетиња, Венеције, Грачанице, Београда и др. у времену од 1494. до 1638. године (Младеновић 1991: 359—360). Захваљујући професору Младеновићу у овом послу се прилично одмакло. До сада су обрађене инкунабуле и старе српске штампане књиге у појединим збиркама, као што је београдска (Народна библиотека Србије, Српска академија наука и уметности, Универзитетска библиотека, Музеј примењене уметности, Народни музеј, Градски музеј — обрађено око 300 књига), затим збирка Пећке патријаршије, манастира Никољца, Крке, Пиве, Пријепоља, Чачка, Задра и малих цркава у Црној Гори (обрађено око 70 књига), као и збирке ван Србије (Сентаддреја, Праг, Беч, Софија, Санкт Петербург (Лењинград), Њујорк — обрађено око 50 примерака) (Младеновић 1991: 359—360). Описи ових књига публиковали су се сукцесивно у виду посебних студија или у саставу описа појединих рукописних збирки (Мано-Зиси 1984—1985: 291—335; Синдик 1991: 367—389).

Под руководством проф. Младеновића завршено је неколико већих послова: а) опис рукописа Народне библиотеке Србије, б) палеографски албум рукописа Народне библиотеке Србије, в) опис рукописа Грујићеве збирке у Београду, г) палеографски албум рукописа манастира Дечана, д) опис рукописа Дечанске збирке, њ) опис рукописа у Сентаддреји, е) филигранолошки описи Пећи, Дечана, Никољца, Крке, Пљеваља и др., ж) приведен је крају опис рукописа Приновљене збирке Народне библиотеке Србије.

Професор Младеновић заслужан је и за покретање часописа *Археографски џирилози* у Народној библиотеци Србије. Први број овога гласила изашао је 1979. године; до сада је штампано 30 књига ове публикације. Овај, по својој научној и стручној физиономији на јужнословенским просторима јединствен зборник, намењен је, пре свега, археографима који се баве проучавањем старог српског писаног и штампаног наслеђа, а отворен је како за домаће тако и за иностране научне раднике. До сада је у часопису објављено 414 чланака и расправа домаћих и страних ауто-

ра, као и већи број критика, приказа, хроника, библиографија, извештаја и др. Ангажовањем професора Младеновића *Археографски прилози* заузеле су своје место у славистичкој науци. А професорова нада, изречена у првом броју овога часописа да ће зборник „наћи на подршку компетентне домаће и стране научне и стручне јавности, и да ће ова публикација, захваљујући радовима својих будућих сарадника, током времена постати специјализована за научно разматрање разних питања из српске и јужнословенске ћирилске археографије” (Младеновић 1979а: 6), остварена је.

За сваки број *Археографских прилога* прилагао је један или више радова, а некад је објављивао и више ситнијих прилога, приказа, бележака о разним објављеним публикацијама археографског карактера. На тај начин давао је колегама и сарадницима пример да објављују резултате својих истраживања, и подстицао их, будно пратећи њихов рад и научне резултате. А својим научним делом дао је трајан допринос проучавању старог српског рукописног наслеђа, објавивши укупно чак четрдесет седам радова у *Археографским прилозима*. Рад на оригиналним рукописима помогао му је да из филолошке перспективе сагледа и реши низ проблема везаних за проучавање историје српскога језика, „користећи оригиналне научне принципе и критеријуме при описивању словенских рукописа”, како је једном приликом нагласила Аксиња Цуро̀ва.

Бројни радови који се тичу разних филолошких напомена о појединим рукописним књигама из различитог времена, писара, правописних особина, почетака стварања књижевног језика новијега времена, односа српског и српкословенског језика, првих српских штампаних књига дају одговоре на многа важна питања, не само из филологије. Објавио је читав низ записа из различитих рукописних књига у широком временском распону од XIV до XVIII века, који су пропраћени палеографским и филолошким коментарима. Подсетимо се само његове анализе фрагментарних записа у рукописним књигама манастира Грачанице који се чувају у Народној библиотеци у Софији, насталих у распону од XIV до XVIII века (Младеновић 1979б: 119—131; 1980: 201—218), рада *Напомене уз два косовска записа у Хиландарским рукописним књигама* (Младеновић 1998: 67—74), или прилога *О заједничкој особини српског и бугарског правописа у време патријарха Јефџимија* (Младеновић 2004—2005: 175—188), где се указује на једну правописну црту која је у одређеном периоду била заједничка и српском и бугарском правопису — обележавање полугласника помоћу слова њ у XIV веку.

На плану међународне научне сарадње, посебна, изузетно драгоцену активност професора Младеновића, по којој ћемо га такође памтити, јесте и његово искрено настојање да се оствари, учврсти и стално развија сарадња између бугарских и српских археографа. Професор Младеновић је у великој мери допринео да се између софијске Народне библиотеке и Народне библиотеке Србије у Београду постигне договор о сарадњи, а посебно о размени археографа између ове две установе, што се од тада остваривало сваке године. Тако је „постао један од највећих иностраних пријатеља бугарске националне библиотеке”, како је једном при-

ићи. Припада му велика заслуга за развој научног рада у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије, као и за афирмацију српске археографије у нашој земљи и у иностранству. Ове чињенице Археографско одељење и Народна библиотека Србије памтиће с дужним поштовањем.

Опростили смо се од академика Александра Младеновића свесни да смо изгубили врсног научника и професора, пријатеља и начелника који је знао слушати и помоћи речима, чином, разумевањем. Наша ће сећања на њега бити признање и одличје које заслужују ретки.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ВАСИЉЕВ, Љупка, Мирослава ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ. *Филигранолошки опис и албум грчких рукописа XIV века Центра за словенско-византијска проучавања „Проф. Иван Дујчев”*. I. Софија: Универзитетско издање „Св. Климент Охридски” и Народна библиотека Србије, 2004.
- МАНО-ЗИСИ, Катарина. „Старе ћириличке штампане књиге у Архиву Српске академије наука и уметности”. *Археографски прилози* 6—7 (1984—1985): 291—335.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. „Уз овај почетак”. *Археографски прилози* 1 (1979а): 5—6.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. „Записи у Минеју из XIV века манастира Грачанице (Текст и филолошки коментар)”. *Археографски прилози* 1 (1979б): 119—131.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. „Записи из XVI, XVII и XVIII века у рукописним књигама манастира Грачанице (Текст и филолошке напомене)”. *Археографски прилози* 2 (1980): 201—218.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. „Тридесет година постојања Археографског одељења Народне библиотеке Србије”. *Археографски прилози* 13 (1991): 351—363.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. „Напомене уз два косовска записа у Хиландарским рукописним књигама XIV и XV века”. *Археографски прилози* 20 (1998): 67—74.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. „Напомене о једној заједничкој особини српског и бугарског правописа у време патријарха Јевтимија”. *Археографски прилози* 26—27 (2004—2005): 175—188.
- СИНДИК, Надежда Р., Мирослава ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, Катарина МАНО-ЗИСИ. *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке српске православне епархије будимске у Сентандреји*. Београд — Нови Сад: Народна библиотека Србије — Библиотека Матице српске, 1991.
- СТАНКОВИЋ, Радоман. *Рукописне књиге Музеја Српске Православне цркве у Београду. Водени знаци и датирање*. Београд: Народна библиотека Србије, 2003.
- СТАНКОВИЋ, Радоман. *Филигранолошки албум грчких рукописа XV—XIX века: Центар за словенско-византијска проучавања „Проф. Иван Дујчев”*. Софија: Универзитетско издање „Св. Климент Охридски” и Народна библиотека Србије, 2006.
- СТАНКОВИЋ, Радоман. *Водени знаци хиландарских српских рукописа XIV—XV века*. Београд: Народна библиотека Србије, 2007.
- СТАНКОВИЋ, Радоман. *Водени знаци хиландарских српских рукописа XVI века*. Београд: Народна библиотека Србије, 2010.
- ХРИСТОВА, Борјана. „Неколико речи о академику проф. др Александру Младеновићу”. *Библиотечке услуге* (2008): 193—195.
- ШТАВЉАНИН-БОРЂЕВИЋ, Љубица, Мирослава ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, Луција ЦЕРНИЋ. *Опис ћириличких рукописа Народне библиотеке Србије*, књ. 1. Београд: Народна библиотека Србије, 1986.

Народна библиотека Србије
Археографско одељење
Београд

dragananovakov@yahoo.com

Zuzanna Topolińska

THE BALKAN SPRACHBUND FROM
A SLAVIC PERSPECTIVE

The paper represents an attempt to determine the role of Slavic component in the creation of the Balkan Sprachbund. The author tries to reveal how the formation of this Sprachbund and Slavic participation in it influenced the evolution of Balkan Slavic dialects, and the standardization processes of Balkan Slavic languages. The analysis encompassed the “canonical” morphosyntactic Balkanisms in the verbal and nominal systems. The main conclusion is that it was exactly the Slavic component which, as a connecting tissue, had a decisive role in the creation of the Sprachbund as we know it today.

Keywords: Balkan Sprachbund, contact-induced change, Balkan Slavic.

0. There exists extensive literature discussing the emergence and the evolution of the Balkan Sprachbund. I do not introduce new linguistic data into this discussion. The unique *novum* in this paper is the consistent evaluation of selected morphosyntactic Balkanisms from the point of view of Balkan Slavic areal linguistics. The aim of the paper is (1) to show / substantiate the very special status of the Slavic component of the Balkan Sprachbund, and (2) to show how participation in the Balkan Sprachbund has influenced its Slavic members.

Languages / dialects that belong to the Balkan Sprachbund are:

- (Modern) Greek
- Albanian
- (Daco)Romanian and Romance dialect complexes located south of the Danube, such as Aromanian and Meglenoromanian
- Bulgarian, Macedonian and the South-Eastern complex of Serbian dialects
- and also dialects of some Turkish and Roma communities in the Balkan context.

Here we are interested primarily in the Greek, Albanian and Romance linguistic communities, i.e. in the older residents of the Balkans as opposed to Slavic communities who appeared as newcomers on the peninsula in the 5th—6th centuries AD.

In all Slavic comparative grammars in chapters discussing developments characteristic of the southeastern part of the current Slavic territory we find inventories of phonological, prosodic, grammatical and lexical features labeled

as Balkanisms. It is understood that these are features developed under the influence of the neighboring non-Slavic Balkan languages, in other words: contact-induced changes. We find no such inventories in Romance comparative grammars where corresponding features — with the exclusion of the results of Turkish influence, most often lexical calques and/or direct borrowings — are treated as inherited regional characteristics of so-called Balkan Vulgar Latin. *Mutatis mutandis* in historical grammars of Greek and/or Albanian the equivalents of the Slavic Balkanisms are presented as (a) inherited or (b) developed on the basis of some local / inherited tendencies, or (c) — if borrowed from Balkan neighbors — treated in the same way as borrowings from Celtic, German and other languages. It seems that the number and the weight of common Balkan features in Slavic systems and in Slavic systems only has crossed that border where the change in quantity becomes change in quality. In this sense we can say that it was precisely its Slavic component — the settlement of the Slavs in the central part of the Peninsula — which accelerated processes of linguistic interference in the Balkan multilingual community and its transformation into a typical Sprachbund.

On the other hand, (a) the load of contact-induced changes introduced into Slavic systems in the Balkan area, taking form of new grammatical and/or lexical and phraseological solutions known in Slavic linguistics as Balkanisms, drastically opposed Balkan Slavic languages to the remainder of the Slavic linguistic community, (b) the selection and the subsequent development of particular Balkan borrowings contributed considerably to the deepening of differences between particular Slavic dialect complexes, and finally, (c) in the period of standardization (which means: from the mid 19th to the mid 20th century) differing attitudes of those responsible for the creation of the new standard norms towards the dialectal Balkanisms contributed to a deepening of the differences between the modern Balkan Slavic standard languages.

As mentioned above, Slavic Balkanisms belong to all the levels of the language structure. In this text I am interested in morpho-syntactic Balkanisms alone. Among the most important morpho-syntactic Slavic Balkanisms — seen from the point of view of their functional load — are:

In the verbal system / At the sentence level:

- the enlargement of the zone of use of the subjunctive mood, leading to the elimination of the specialized infinitive form,
- the formation of the conditional mood founded on the synsemantic verb with the meaning ‘velle’ and the reinterpretation of the maximally unmarked variant of that mood as the future tense,
- partial grammaticalization of the exponents of the nonconfirmative / distancing attitude (among others: exponents of the evidentiality and of the admirative) on the base of the *esse*-perfect,
- the formation of the (resultative) *habere*-perfect,
- pragmatic / contextual and formal / derivational restrictions of the aspect opposition,
-

In the nominal system / At the noun phrase level:

- substitution of the (morpho)syntactic instead of morphological exponents of the majority of the case relationships,
- partial grammaticalization of the exponents of the referential characteristic of the noun phrase, i.e. markers enabling identification of the referents of noun phrases: the emergence of the definite (postpositive) and indefinite (prepositive) article, pronominal clitics doubling the /+ def/ noun phrases,
- partial reorganization of the exponents of ‘possessor’ in the frame of the ‘possessor ~ possesum relation’,

.....

As can be seen, the contact-induced reorganization of the Balkan Slavic grammatical system resulted in a certain shift of the ‘grammar vs lexicon’ border in favor of the grammatical component, and in some changes in the character of the formal markers of particular grammatical categories in favor of the syntactic or morpho-syntactic, instead of purely morphological exponents. In the subsequent text, I shall try to discuss the above-mentioned Slavic Balkanisms from the point of view of their contribution A. to the expansion of the analytical constructions — one of the key characteristics of a Sprachbund — in the Balkan linguistic territory, B. to the divergent development of the Balkan Slavic dialect complexes, and C. to the deepening of the grammatical differences between the present-day Balkan Slavic standard languages.

1.1. The loss of the infinitive

A. Balkan Slavic developments in the broader Balkan context

In Indo-European languages, the infinitive is not an inherited formal category. It is a functional category, defined in particular languages by its pattern of distribution, which differs from language to language. In Slavic systems, and also in those Balkan systems where the category still exists (or was secondarily reconstructed?), it appears primarily as a positional variant of the subjunctive mood. S. Karolak in the Polish encyclopedia of general linguistics (1993: 226) states: “Pod względem dystrybucji i., zajmując różne pozycje przy wyrażeniach reprezentujących predykaty wyższego rzędu, jest podobny do rzeczowników abstrakcyjnych...” In Common Slavic, the infinitive was a well-established category and derived from the dative case of the PIE deverbial noun with the suffix **-tis*, which means that it was regularly derived from the so-called infinitive stem enlarged with the suffix **-ti*, cf. **mel-ti*, **nes-ti*, **čita-ti*, etc. In Old Church Slavic texts, the infinitive appears (a) in the “object-position” after modal verbs, after verbs meaning the beginning or the end of an action, and also after the so-called *verba voluntatis*, (b) in the “subject-position” in some omnitemporal ethical prescriptions, statements transferring generalized folk experience, and the like. Thus, as can be seen, it conveys, *ex definitione*, nonfactual information, or, in other words, is marked as /— factive/.

Once, all the current members of the Balkan Sprachbund possessed the infinitive as a functional category. Processes labeled as the loss of the infinitive in the Balkan languages have a long and well-documented history in Greek, and also in Balkan Romance. The same can be said of Balkan Slavic.

Concerning the situation in modern Balkan languages Joseph (1983: 242—3) after a thorough analysis states: "...Macedonian is the language with perhaps the greatest degree of infinitive-loss, having not even semiproductive uses of the earlier Slavic infinitive; moreover, Torlak Serbian can probably be ranked with Macedonian; Greek, with its current absence of a verbal category infinitive in the *éxo*-perfects as a nonrestricted use of the earlier infinitive, can be ranked second to Macedonian in the degree of infinitive-loss it has experienced. Bulgarian, with its restricted context for the earlier infinitive, can be ranked next behind these other languages. The remaining languages, Romanian, Albanian and Serbo-Croatian (non-Torlak dialects), show enough productive uses of their respective infinitives that they have to be placed lower on the infinitive-loss scale than the others. The situation with Albanian, of course, is somewhat more complex, for the *me bâ / pë r të bë rë* type infinitives are secondary replacements for a now-unrecoverable (at least to any degree of certainty) earlier infinitive..."

As can be seen from this picture, the process expanded from the southern / southeastern part of the territory to its northern / northwestern part, hence Greek is often quoted as its probable source (e.g. cf. SANDFELD 1930). In the Balkan Slavic territory, the so-called shortened infinitives are still registered (a) after verbs as *moga, smea, rača...* in some north-eastern Bulgarian dialects, and also (b) in some eastern dialects after the verb *štb / šta* as a local variant of the *conditionalis praesentis* functioning as the future tense (cf. STOJKOV 1993: 245, 236; cf. also below 1.2.; while in the newer descriptive grammars of Standard Bulgarian there is no mention of any traces of the old infinitive). On the other hand, at the northwestern periphery of the Balkan Slavic territory, in the Serbian Torlak dialects, we find constructions like *hoću pišem, će pišem* as local variants of the *velle*-conditional, where the present-tense forms should be treated as the result of a reinterpretation of old infinitives (cf. below 1.2., cf. GRICKAT 1975; TOPOLINJSKA 1994). Hence we could assume that the Slavic systems functioned as an important link in the chain of transference of the processes leading to the loss of the infinitive.

B. Contribution to the divergent development of the Balkan Slavic dialectal territory

In Old Church Slavic texts, the infinitive competes with the subjunctive *da*-constructions. Over time the latter become more and more numerous. We assume that in the living vernacular the infinitive receded still faster. As mentioned above, the process expanded from the South / Southeast, but in the written texts there is no evidence of any noticeable differences between particular dialect-complexes. The present-day remnants of the old infinitive in some East Bulgarian dialects should be interpreted as a typical peripheral archaism and are of no consequence for the linguistic geography of the Balkan Slavic territory.

It should be underlined that on the pragmatic / semantic plane the change from the infinitive to the subjunctive *da*-constructions is in harmony with the general tendency to replace less conspicuous grammatical markers with new,

easily observable exponents, the tendency built into the very essence of a Sprachbund.

C. Contribution to the differences in the standard norms of the Balkan Slavic languages

The absence of a specialized infinitive form (which means: the absence of the infinitive as a functional category) is common to both the Macedonian and the Bulgarian standard norm. Older Bulgarian grammars still note the presence of the regionally restricted “shortened” infinitives (= infinitives with the truncated *-*ti* suffix) in the eastern variant of the standard language, but in the newer manuals this information is omitted.

1.2. The formation of the conditional mood founded on the synsemantic verb with the meaning ‘velle’ and reinterpretation of the maximally unmarked variant of that mood as the future tense

A. Balkan Slavic developments in the broader Balkan context

In the verbal systems of all the members of the Balkan Sprachbund, there is a mood whose formative component (formant) is a synsemantic verb with the meaning ‘velle’. It has two variants, for the past and nonpast respectively. In the majority of the descriptive grammars of Balkan languages, the former is labelled usually as “future tense” and the latter as expressing “the future in the past”. Z. Gołąb in his monograph devoted to the functioning (both on the semantic and on the formal plane) of this last paradigm in Balkan Slavic languages (GOŁĄB 1964) treats it as “the conditional of the Balkan type”. I would like to go a step further and speak of both temporal variants as conditionals: *conditionalis praesentis*, or *realis*, and *conditionalis praeteriti*, or *irrealis*, respectively. They both function primarily in the apodosis (component Q) of the formula *if P, then Q*, and are, by definition, /— factive/. Since every future action / future state depends on some condition / conditions enabling its fulfillment, it seems only logical to treat the future tense as an unmarked variant of the *conditionalis praesentis*.

How and when were the Balkan conditionals created? Which were the main lines of their expansion?

The paradigm known as the Proto-Indo-European future tense was created appears relatively late and is characteristic of only a part of the IE languages, among others the Greek, the Italo-Celtic and also the Baltic languages; its only trace in Slavic is preserved in the active participle of the verb **byti* : *byŝę* (cf. BEDNARCZUK 1986: 32; MOSZYŃSKI 1984: 266). In the history of particular IE languages we find several constructions expressing future action / state. They are based, as a rule, on some modal verbs expressing wish, possibility, necessity, etc. In the territory of the present-day Balkan Sprachbund, the main competitors are periphrastic constructions founded on ‘velle’ and/or ‘habere’. The temporal and geographical course of that competition is presented in a clear and concise manner in ASENOVA 1989: 166, 169.

Today, the basic Balkan conditional has ‘velle’ as its formative component; nevertheless, constructions with ‘habere’ are still present, in some prag-

matic and/or semantic functions have high frequency, and even dominate in some local substandard systems, mainly in Romance and in Albanian.

In Old Church Slavic texts both the **xotěti* and **iměti*-constructions are registered, thus we assume that they were both present in Common Slavic. In Old Church Slavic we find also constructions with **načeti* and **vščeti*. Finally, due to the development of the category of verbal aspect, the present forms of the perfective verbs could also express future events. Over time the ‘velle’-constructions in Balkan Slavic languages were generalized as exponents of the *conditionalis praesentis*, which also means as exponents of the “future tense”.

There were, and there still are today, two basic patterns of the ‘velle’-constructions in Balkan Slavic. From the chronological point of view one of them presents the starting point, and the second one — the final result of the evolution. In a generalized way they could be defined as follows:

1. ‘velle’ as a living paradigm + 1.1. the infinitive in the 1st person, and 1.2. *da*-subjunctive both in the 2nd and 3rd person

and

2. ‘velle’ in the form of a particle + the living paradigm of the present (or imperfect) tense.

In between these constructions we can place several mixed constructions that are still to be found at the dialectal level. These are usually sequences of the two types of the ‘velle’-forms (a living paradigm or a particle) + the paradigm of the *da*-subjunctive (cf. CYHUN 1981; TOPOLIŃSKA 1994). We find here the link to the developments accompanying the loss of the infinitive; both processes (the loss of the infinitive and the creation of the conditionals) clearly merged over time and, as a result of the merger, generated the above-mentioned “mixed” constructions.

“Our” second pattern presents the Slavic mutation of the sequence: (a) ‘velle’-particle + (morphological) subjunctive (as in Greek), or: (b) ‘velle’-particle + subjunctive particle + present or imperfect tense paradigm (as in Aromanian, Meglenoromanian and Albanian). (Daco)Romanian shows another, more archaic and more complex line of evolution, without structural parallel between the two conditionals (cf. MALLINSON 1986: 276—7).

Today, in Standard Macedonian, both conditionals (*conditionalis praesentis* and *conditionalis praeteriti*) are formed after the second pattern, while in Standard Bulgarian the two paradigms differ in their formal structure: *conditionalis praesentis* follows the second, and *conditionalis praeteriti* — the evolved variant of the first pattern, i.e. the living *velle*-paradigm + *da*-subjunctive; different mixed variations can be found in the peripheral Bulgarian and Macedonian dialects and also in Serbian Torlak dialects (cf. STOJKOV 1968; GAJDOVA 2008).

The above picture allows us to reconstruct not only the evolution of the formal pattern of the Balkan conditionals, but also the direction of their territo-

rial expansion. It points to the central Slavic territory — the central Macedonian dialect complex — as the most evolved.

On the third, imperceptive Balkan Slavic conditional cf. below, 1.3.

B. Contribution to the divergent development of the Balkan Slavic dialectal territory

Today the Balkan Slavic dialectal territory shows different stages of the developments leading to the creation of what we labeled as “conditional mood of the Balkan type”. Still greater differentiation results from the merger of the above process with processes leading to the loss of the specialized infinitive form and function (cf. above, 1.1). The final stage of these developments is to be found in the Macedonian territory.

C. Contribution to the differences in the standard norms of the Balkan Slavic languages

The dominating dialectal patterns were built into the two standard norms, Macedonian on the one hand and Bulgarian on the other. Hence the Macedonian *velle*-conditional (= *ke*-conditional) shows a uniform microsystem not only at the semantic, but also at the formal plane, while in Bulgarian we find two different formal patterns: the more evolved in the construction of higher frequency, i.e. in the *conditionalis praesentis* (= *šte*-conditional) and the more archaic, with the live *velle*-paradigme, in the *conditionalis praeteriti*.

It should be mentioned that the relative chronology of standardization should be taken into account among factors influencing the relative chronology of the processes discussed above in 1.1. and 1.2.

1.3. Partial grammaticalization of the exponents of the nonconfirmative / distancing attitude (among others: exponents of the evidentiality and of the admirative) on the base of the *esse*-perfect

A. Balkan Slavic developments in the broader Balkan context

We are speaking here of the processes leading to the (partial) grammaticalization of the semantic category / categories known in the literature under different names such as dubitative, imperceptive, mediative, inferential, evidential, etc. Under discussion is a semantic entity from the field of the epistemic modality and, according to the dominating assumption, the present-day Balkan situation. is due to Turkish influence. Namely, Turkish possesses an inferential / presumptive suffix / enclitic, which “denotes that the state or action predicted is presumed on the basis of some evidence — a report or circumstantial evidence — but is not known to the speaker of his own experience. This denotation is clearly the presumption of the speaker when the “subject” of the predication is a third person. When the utterance is in the first or second person, however, the presumption is commonly that of some third person, not the speaker or the person addressed. This suffix in such cases frequently indicates that the information comes as a surprise to the speaker...” (SWIFT 1962: 148). According to another definition “The inferential present / past *imiş* means ‘he is / was said to be’ or ‘I infer that he is / was although I had not

realized it before'. Though some grammarians have termed it the dubitative, in itself it does not imply doubt or uncertainty..." (LEWIS 1967: 101).

Among the members of the Balkan Sprachbund the tendency to grammaticalize a semantic category equivalent to the above described Turkish presumptive mood is most noticeable in Albanian on the one hand and in Slavic on the other.

In the Albanian verbal system we find a category known as admirative (*mënyra habitore*) — lit. 'the mood of surprise' — which corresponds with the Turkish 1st and 2nd person presumptive mood as defined by Swift. In the grammar of standard Albanian (NEWMARK et al., 1982: II/88) we read: "In general, the admirative mood is used to express reality accompanied by the speaker's sense of surprise at an unexpected action which has taken place in the past or is taking place in the moment of speaking. If the speaker wishes to express surprise at the failure of an action to take place in the past or at the moment of speaking, the admirative form is preceded by one of the negative proclitics [...] Through use of the admirative mood, the speaker may also express his doubt or dissent, and sometimes irony as well, related to what someone else says..." The Polish authors of the Albanian grammar (MINDAK—SAWICKA 1993) on the basis of a similar definition, conclude: "O odrębności systemowej admiratiwu przesądza fakt, że jego struktura semantyczna łączy elementy indykatywne z modalnymi; presupozycja wypowiedzenia z orzeczeniem w admiratiwie zawiera modalny funkktor możliwości / konieczności, a samo wypowiedzenie przekazuje informację o pewnym wycinku rzeczywistości pozajęzykowej i poddaje się wartościowaniu w terminach prawda / fałsz, tak jak każde wypowiedzenie indykatywne..." (op. cit. 111—112). As a formal basis for introduction of the admirative mood into the Albanian verbal system periphrastic constructions were formed combining the participle of the conjugated verb with the corresponding paradigm of the auxiliary *kam* 'habere'. Contrary to the perfect paradigm based on the same auxiliary, in the admirative we find the an inverted linearization with *kam* in postposition.

It is surprising that from the two semantic variants (primarily differing in the choice of the person sending the message — cf. above the quotation from Swift) the one that in the source language (i.e. in Turkish) is viewed as secondary, in other words: as less frequent, seems to be better established in Albanian (i.e. in the target language). Perhaps of decisive importance here is the more pronounced expressive marking of the admirative variant.

From Albanian the admirative as a grammaticalized verbal category was borrowed and introduced into the Aromanian Farsheroti dialect in the Ohrid region of Macedonia. The very form shows the source of the loan: to the participle of the conjugated verb the postpositive particle *ka* (originally: the 3rd person of the Albanian *kam*) is added (cf. MARKOVIĆ 2007: 142). The loan seems to be of relatively recent and local origin; in the Aromanian dialect of Kruševo (as described in GOŁĄB 1984) no specialized admirative form is registered.

In another Romance dialect, the Meglenoromanian, we find "le passé composé à formes inversées" (i.e. with the auxiliary 'habere' in postposition), which "exprime une action relatée par une autre personne, c'est -à-dire que

nous n'étions pas des témoins oculaires lors de l'accomplissement de cette action. Cette valeur du passé composé à formes inversées [...] n'est pas toujours sentie à la 1-ère personne, surtout quand le sujet parle d'une action faite ou vécue par lui..." (ATANASOV 1990). The author presupposes here a Slavic loan from the neighboring Macedonian dialects.

In the modern (Daco)Romanian language, no similar categories are registered.

Finally, in Greek there are no specialized verbal constructions with non-confirmative / admirative semantics; the corresponding meaning can be sporadically expressed by contextual variants of the *sa*-conditional or of the *na*-subjunctive. Cf. e.g. the "subjunctive of incredulity", "when the speaker is amazed by or surprised at the statement he has just heard, in the sense that he finds it hard to believe or accept." (HOUSEHOLDER et. al 1964).

Let us move on to Slavic developments.

Throughout the Balkan Slavic territory, the basis for the verbal nonconfirmative microsystem is periphrastic paradigms after the pattern: auxiliary 'esse' + *participium praeteriti activi secundum* with the suffix **-l̥* (in present-day Macedonian terminology: the *l*-form). Constructions of the type **jesmь byl̥* are registered in the oldest Church Slavic texts, hence we can presuppose their presence in the Common Slavic. Over time in the majority of Slavic languages they acquired the status of the unique past tense — *praeteritum*. In the South (Slovenian excluded), where the "synthetic" past tenses, aorist and imperfect, are still preserved, the 'esse'-perfect retains the classical "perfective" characteristics: the present relevance of the past event and the absence of a precise location on the time-axis. As such it presented optimal basis for the semantic derivation leading to the two nonconfirmative semantic variants: the presumptive and the admirative. *Mutatis mutandis* the same is true for the other components of the non-confirmative microsystem: the plusquamperfect and a new formation: the non-confirmative variant of the *conditionalis praesentis*.

The establishment of the ordered micro-system implied one more important innovation: the creation of a new series of the *l*-forms derived from the imperfect stem. In his history of the Macedonian language (KONESKI 1986: 183—4) Blaže Koneski writes: "Suštstvenata razlika vo obrzuvanjeto na *l*-participot meѓu stariot i sevremeniot jazik se javuva vo toa što deneska, kaj glagolite od *i*- i *e*- grupa, toj se izveduva ne samo od nekogašnata infinitivna (aoristna) osnova, ami i od osnova što mu soodvetstvuva na imperfektot. Taka imame ne samo *molil* [...] ami i *molel* [...] Vo ovie formi se izrazuva vidskoto značenje na aoristot i imperfektot [...] Kako mnogu značajna posledica od priramuvanjeto na *l*-participot kon imperfektot se javuva obrazuvanjeto na negovi formi i sprema imperfektot od svršeni glagoli (*dojdel, donesel, nasprema dojdeše, donesoše*) [...] Potrebata da se obrazuvaat *l*-formi nasprema imperfektot se javuva vo vrska so izgraduvanjeto na kategorijata na prekažanosta [i.e. non-confirmative] vo našiot jazik. Imeno, trebalo da se razvijat soodvetni formi što će go prekažuvaat imperfektot vo kontekstite kade što toj se javuval. Ušte edna karakteristična pozicija vo koja toa stanalo se sozdala so razvojt na glagolskite konstrukcii so *ke* [i.e. *velle*-constructions] *ke odel, ke dojdel*..."

The *esse*-perfect and also — with the limited frequency — the *esse*-plusquamperfect and *esse*-conditional are known throughout the Balkan Slavic territory, with the exclusion of the southwestern peripheral Macedonian dialects, where the *l*-participle is lost. The imperfect-based *l*-forms are freely derived in the eastern part of the territory and less numerous going from East to West.

On the semantic plane the situation is more complex. Taking into account the above-quoted link between the two main semantic variants of the nonconfirmative: the presumptive/“secondhand evidential” and the admirative one we could assume that they are both present throughout the territory. H. Lunt in his Macedonian grammar (LUNT 1952) when discussing the nonconfirmative constructions speaks about the “distanced forms” which “show an action as *distanced in time or reality*. This may be realized in two ways. The speaker may be disclaiming responsibility for the accuracy of the statement by specifying that he was not a witness to the event or he may be stating an action which started or took place in the past but which is still relevant in the moment of utterance.” (*op. cit.* 91). As can be seen, Lunt subsumes here the two functions of the *esse*-perfect: the “nonconfirmative” and the “indefinite past”, i.e. a past action/state opposed to the action expressed with the aorist and/or the imperfect by the lack of the precise location on the time axis, hence “indefinite”. In Bulgarian, and also in some eastern Macedonian dialects there is even a formal signal distinguishing the two functions, namely, in the “indefinite past” paradigm the *esse*-present forms are obligatory for all persons singular and plural, while in the “nonconfirmative” they are absent in the 3rd person both singular and plural. However, it should be emphasized that the opposition between the definite and indefinite past at the dialectal level is not absolute, and the overlaps are not excluded.

One of the two variants of the “distanced” semantics as defined by Lunt, i.e. “distance in reality”, could be viewed as the common denominator for the presumptive and the admirative function of the nonconfirmative uses.

At the dialectal level we find the “Turkish”, presumptive use better established in the East, and the “Albanian” admirative use most frequent in the West. In the Macedonian and Bulgarian standard languages both variants are present. As of late in the Macedonian standard the nonconfirmative forms are in expansion e.g. in the journalistic style when the author wants to relay the “secondhand” information but is not sure of its accuracy; I have no data on the Bulgarian situation in this respect.

The above summary leads to the conclusion that once more a semantic and morpho-syntactic Balkanism, the modal category of nonconfirmative, has maximally expanded and evolved just at the Balkan Slavic territory.

B. Contribution to the divergent development of the Balkan Slavic dialectal territory

So far as concerns the grammaticalized nonconfirmative constructions, the Balkan Slavic dialectal territory presents today a continuum, with the maximal frequency in the East and minimal in the West. The same can be said about the frequency of the imperfect-based forms of the old *participium praeteriti*

activi secundum. As mentioned above, the southwestern Macedonian periphery is characterized by the absence of the nonconfirmative *esse*-constructions, while in the northern part of the western periphery the admirative variant is relatively more frequent. In the East, and only in the East, we have formal signals of the difference between the “indefinite past” and “distancing in reality”.

C. Contribution to the differences in the standard norms of the Balkan Slavic languages

In both standard languages, Macedonian and Bulgarian, all the above mentioned semantic variants of the nonconfirmative constructions are registered. As stated above, in Macedonian, in some stylistic registers they are even in expansion. The Bulgarian norm, and only the Bulgarian norm, sanctions the formal difference between the “indefinite past” and the “distancing in reality”.

On the status of the imperfect-based *l*-forms in Macedonian standard cf. TOPOLIŃSKA 1998.

A relevant difference between the two standards is the existence of a whole system of *habere*-constructions (perfect, plusquamperfect, conditional...) in Macedonian and all the accompanying developments concerning the categories aspect, mood, tense, and diathesis; all these problems will be treated below, in 1.4.

1.4. The formation of the (resultative) *habere*-perfect

A. Balkan Slavic developments in the broader Balkan context

In all the non-Slavic Balkan languages there are the (locally developed / contact-induced) perfective constructions (perfect, plusquamperfect) of the type: ‘habere’-living paradigm + passive past participle (cf. ILIEVSKI 1988: 227—243). Constructions of that type are not registered in Old Church Slavic texts, over time they appeared in Macedonian, but not in Bulgarian. The problem of their origin in Macedonian dialects is still open to discussion, but the most probable seems the hypothesis that they are contact-induced Balkanism, probably due to the close contact with Balkan Romance (*ibid.*, cf. also GOŁĄB 1984). Unfortunately, we have no precise information as to when the first *habere*-constructions appear; Blaže Koneski in his history of the Macedonian language quotes an interesting example from the beginning of the 18th century (...*imamъ go aforesanъ i prokletъ...*; KONESKI 1986: 201) which confirms the existence of a semantic / syntactic link between the two components of the construction in question.

Well attested is the fact that the evolution of the *habere*-perfect in Macedonian includes two stages. In the first stage we are faced with the possessive constructions *sensu largo*, where the direct object of a transitive verb takes a form of a noun phrase with the head modified by the congruent participle, cf. e.g. *imam zakažanA sredba; imam knigi kupenI*, etc. Constructions of this type, due to the German influence, are known in Czech and in Polish; later on also constructions controlled by an intransitive verb appear, cf. *imam ženi dojdēnI od daleku* (quoted after VELKOVSKA 1998: 39). Finally the present day, strictly grammaticalized construction is established, which means: a stative / resultative perfect of the type: *habere*-living paradigm + the maximally unmar-

ked form of the participle, i.e. its neuter singular form with the ending *-o*, as in *Ova go imam kupeno včera; Toj ima spieno dobro*, etc.

In Common Slavic, passive participles were derived from transitive verbs only. The very fact that the Macedonian passive participle became diathetically unmarked confirms the impact of the Macedonian-Romance interference. In the Ohrid region, where this interference was particularly intensive, we have today — besides the inherited *esse*-perfect I of the type *sum došol* — a new *habere*-perfect of the type *imam dojdeno*, and also a new *esse*-perfect II of the type *sum dojden* (cf. MARKOVIĆ 2007: 103). Marković' (*op. cit.* 143) states that the latter is derived most often from perfective verbs. Even some isolated forms of the *esse*-perfect II are registered, as e.g. *jaden sum* 'I have eaten'...

While the *esse*-perfect II is a local phenomenon, the *habere*-perfect can be found today throughout the Macedonian linguistic territory, although the frequency of use declines going from West to East and from South to North. The same is true about the *habere*-plusquamperfect and *habere*-conditional. In southern dialects the older, congruent variant of the *habere*-perfect is still well represented (cf. KONESKI 1982).

In the Macedonian standard language, *mutatis mutandis*, the same geographical distinctions are noticeable, but it seems that the *habere*-perfect is in expansion. On its semantic evolution and diversification see MITKOVSKA—BUŽAROVSKA (in print).

The Bulgarian dialects as well as the Bulgarian standard language don't have *habere*-perfect as a grammatical category. Asenova (1989: 194) quotes Georgiev (GEORGIEV 1985) who states that the congruent possessive variant of the *habeo*-construction functions in colloquial Bulgarian.

All the facts mentioned lead to the conclusion that we are faced with a Balkanism absent only in the eastern, Bulgarian part of the Sprachbund territory. Once more the introduction of a new, Balkan category has provoked partial restructuring of the Slavic verbal system — this time Macedonian only — making it still "more Balkan".

B. Contribution to the divergent development of the Balkan Slavic dialectal territory

As mentioned above, the formative processes of the *habere*-microsystem originated in the western part of the Balkan Slavic territory and weakened going from West to East. Besides the final grammaticalization of the *habere*-perfect of the Balkan type we are speaking here about the diathetical status of the old passive participle and as its corollary — the redefinition of the category of transitivity (cf. below, 1.5.). The functional load of the new *habere*-perfect, its semantic evolution, its overtaking the task of expressing the results of a past action (= the resultative function) contributed to the strengthening of the of the nonconfirmative function of the *esse*-perfect. All these processes were conducive to the internal differentiation of the Macedonian dialect territory and the majority of these processes do not cross the Macedonian/Bulgarian linguistic border.

C. Contribution to the differences in the standard norms of the Balkan Slavic languages

From all that was said above it follows that the Bulgarian standard norm knows neither the *habere*-perfect of the Balkan type, nor the phenomena accompanying the emergence and the evolution of that category. On the other hand, the nonconfirmative variant of the *esse*-perfect is better established and relatively more frequent in Bulgarian than in Macedonian.

1.5. Other minor developments concerning Balkan Slavic verbal system

Under the above title I would like to present some developments which are not Balkanisms *sensu stricto*, but can be viewed as such from the Balkan Slavic perspective. Namely, they are predictable consequences of the contact-induced restructuring of the Balkan Slavic verbal system, and — as a matter of fact — present solutions typical for a Sprachbund as a phenomenon.

I am speaking of the changes which, in the Balkan Slavic territory, affected the inherited categories (1.5.1) of the verbal aspect and (1.5.2) of diathesis. The corresponding processes concern relevant differences between Balkan Slavic and other Slavic languages and as such can be — from the Slavic perspective — labeled as “local Balkanisms”.

1.5.1. The verbal aspect

In Greek and also in Romance languages, the aspectual characteristics of a verbal form are unequivocally correlated with its temporal characteristics; in other words: there are perfective and imperfective tenses. That is not the case in Common Slavic, where there are two distinct oppositions (perfective vs imperfective aspect on the one hand and aorist vs present and/or imperfect on the other), which overlap only partially. In the course of time in the majority of Slavic languages the so-called synthetic past tenses were lost. They are preserved only in Lusatian (Sorabian) (under German influence) and in Balkan Slavic (under the influence of the non-Slavic Balkan languages). In Lusatian the two old oppositions merged. In Balkan Slavic there are numerous lexical, derivational and contextual (syntactical) restrictions concerning the three “default-paradigms” (the perfective present, the perfective imperfect and the imperfective aorist). Hence a one-to-one correlation between the verbal aspect and the verbal stem becomes successively stricter and stricter.

In the present-day Macedonian standard the imperfective aorist (formally: imperfective stem + aorist endings) has relatively low frequency and is lexically restricted, while the perfective present and perfective imperfect appear as bound forms only. This asymmetry seems to be semantically motivated, the aspectual evaluation ranking higher than the temporal characteristics of particular tenses. Namely, the conceptualization of an action as a whole can be accompanied with the information that this action had certain duration, while the action presented as still not terminated in the moment of reference cannot be perceived as a whole.

Derivational restrictions concern also the nonfinite verbal forms: *substantivum verbale* with the suffixes **-nje* and **-tje* and the adverbial *participium praesentis activi* with the suffix **-otj-* are derived from the imperfect stem only.

Also the immense expansion of the imperfective stem-formative suffix *-uva-* can be seen as an effect of the same evolutionary tendency (= enforcing

the correlation between the verbal aspect and the verbal stem) (cf. VIDOESKI 1997).

In Bulgarian the situation is in some aspects more archaic. In standard Bulgarian the imperfective aorist is relatively more frequent than in Macedonian, and the perfective present in some literary texts still appears to be a free form. Other derivational restrictions are *mutatis mutandis* as in Macedonian.

1.5.2. Diathesis

I understand diathesis as an obligatory component of the semantic structure of a predicate — the information about the number and the unmarked hierarchy of its implied arguments. Depending on the context of use, this hierarchy can be changed with the aid of lexical and/or grammatical means (cf. TOPOLIŃSKA 2010). The most typical diathetical change in Slavic languages realized with grammatical means is the active > passive transformation. It is characteristic of predicates which — besides the agent — imply an argument functioning as the object / target of the action. Verbal exponents of the predicates of that type in unmarked diathesis, known as transitive verbs, realize the agent-argument as a nominative NP and the object-argument as an accusative NP.

One of the consequences of the reduction of the inventory of the morphological case forms in Balkan Slavic languages (cf. 2.1. below) is the increasing importance of the verb (= exponent of the predicate) as a vehicle of information on the number and character of the implied arguments. Since the best preserved morphological form is the old accusative, both in the classical object function and in the function of *casus generalis* (= generalized oblique case), the propositional pattern: $a_1 - p - a_2$ (= predicate and its two implied arguments) is most often realized as $NP_N + V + NP_{A/CG}$; in the course of time that surface formula expands and (a) leads to the merger of some action verbs with their causative correlates, or (b) appears with some verbs whose second argument primarily took instrumental and/or locative function. The process is known in Greek, also in Romance, but it has its apogee in Macedonian. In the colloquial standard the two series of constructions are especially productive. The first one embraces secondary causatives, as in. ...*go legnuvam / sednuvam / zaspivam / ŧetam... deteto*, as in the popular threat: *Űe te umram!*, etc.; the second one embraces spatial constructions as ...*go ŧetam poletu, go skokam endekot, go odam patot*, etc. A survey of the secondary transitive verbs found in Macedonian dialect texts and also in some literary works is given in the manuscript doctoral dissertation of L. Spasov (1981: 27–60).

Unfortunately, I have no representative Bulgarian data in so far as the above processes are concerned. Here are two interesting examples quoted after Aronson (1997: 23–24) and similar to the Macedonian secondary causatives: *Njakoj bieŧe oŧte kabanata...* as opposed to *Kabanata bieŧe neprekŧsnato...*, and *Sprja tramvaja* as opposed to *Tramvajat sprja...* Aronson speaks in this connection about the considerable “lability of voice” in Balkan languages; among his other examples dominate constructions constituted by the primarily transitive predicates used with or without the object-argument (e.g. *Piŧeŧe pi-smo* ‘He was writing a letter’ as opposed to *Piŧeŧe* ‘He was writing’ (*ibid.* 26).

2.1. Substitution of the (morpho)syntactic instead of morphological exponents of the majority of the case-relationships

A. Balkan Slavic developments in the broader Balkan context

I understand case as a (primarily semantically motivated) syntactic relation between the predicative expression and the implied argumental expression in the form of a noun phrase. It means that the case is primarily a grammatical category of the noun phrase, and only secondarily can be also an inflexional category of the head of that noun phrase. The analysis of Slavic case-constructions convinced me that at the semantic plane they are founded on two types of oppositions concerning referents of the argumental noun phrases. The dominating opposition is that between /+ hum/ and /- hum/ referents — protagonists of the spoken of event; it enables the qualification of nominative and dative (in this order) as /+ hum/ and accusative and instrumental as /- hum/. The oppositions of the second type are spatial relations between referents functioning as localizers and defining the spatial parameters of the event. Corresponding relations are of universal character, particular case systems differ in the exponents of these relations (cf. TOPOLIŃSKA 1996; 2010).

The Balkan languages tend to replace inherited morphological exponents of the case relationships with syntactical exponents. All of the actual members of the Sprachbund inherited morphological case paradigms and all of them in the course of time have reduced these paradigms; the most drastic reduction can be found in the Balkan Slavic territory.

The first, logical, step on the path of reduction was the syncretism of the dative and genitive morphological forms carried out in favor of one of these forms. I have labeled it as logical, since the dative and genitive noun phrases differ (are in complementary distribution?) in what concerns their basic syntactic position: NP_D appears, by definition, in adverbial positions and represents the second in hierarchy /+ hum/ argument (cf. above), and NP_G appears in adnominal positions and is often labeled as /+ possessor/, hence /+ hum/. The merger is old, in Slavic forms like *Бо̄ѣподуца* are found already in the oldest texts.

The next series of changes is the strengthening of some morphological case forms by linking them obligatorily with prepositions; thus is the case of the “morphological locative” through-out the Slavic territory (NB only later under the Balkan influence does the evolutionary circle close and today we find in Balkan Slavic locative constructions without prepositions, cf. ...). Such is also partially the case with the Slavic “morphological instrumental”, which in Balkan Slavic and also along the Slavic-German linguistic border appears obligatorily with the preposition **sъ*. Changes of that type made the exponents of the respective case relationships more transparent and — as we know — transparency of categorial exponents is of primordial importance for multilingual communities.

In the course of time also the D=G form was “strengthened” with the preposition *na*, but in contrast to the two above-mentioned prepositions functioning as case exponents, *na* in its new function became totally desemantized.

Besides the nominative the best preserved morphological case form in Balkan Slavic is the old accusative. In numerous dialect systems it has today

the status of *casus generalis*, which means ‘generalized oblique case’; it is also preserved in some segments of the standard systems of categorial case exponents. In some western Macedonian dialects there are still some residual dative forms, usually in the paradigm of proper names, preserved, or so it seems, under the Romance influence (cf. VIDOESKI 1968).

It is a well known fact that the number of formal distinctions in a case system stays in correlation with the so-called “hierarchy of animacy” (as labeled by SILVERSTEIN 1976), hence we have maximum distinctions in the case paradigm of personal pronouns, then with masculine proper names, masculine kinship terms, professional names, etc.

In present-day Balkan Slavic systems we have two parallel case paradigms depending on the morphological character of the head of the corresponding noun phrases: (a) the paradigm of NPs with a personal pronoun as a head and (b) the paradigm of NPs constituted by a substantive; the former shows more morphological distinctions than the latter.

(a) In accordance with other Slavic languages both in accusative and in dative Balkan Slavic distinguishes between marked (= topicalized) and unmarked (clitical) forms of personal pronouns, but in contrast to non-Balkan Slavic languages the marked forms are two-element sequences embracing the full (= acentogene) pronominal form + the respective clitic, e.g. in Macedonian we have Acc *me...mene / mene...me*, *go...nego / nego...go*, etc. In the nominative case-relation the reduplication takes form the full form + the verbal personal ending, e.g. *jas...-m / -m...jas*, *toj...-0 / -0...toj...*, etc. The genitive doubled construction differs from the dative one: we have D *mi...mene / mene...mi*, *mu...nemu / nemu...mu* and G (*majka*) *mi moja*, (*majka*) *mu negova*, etc. Reduplication of that type is known to all the Balkan languages. Both the history and the geography of the phenomenon suggest that we are faced with Latin / Romance influence (cf. ILIEVSKI 1988).

The complete system in the contrastive (= marked) position, e.g. in the present-day Macedonian standard is as follows:

- N “morphological” nominative + personal verb ending
- D (**na*) + CG + dative clitic // (in the 3rd pers paradigm)
“morphological” dative + dative clitic
- A (**na*) + Acc/CG + accusative clitic
- I (**sŕ*) + CG
- L spatial preposition + CG
- G adjectival “possessive form” (cf. below 2.3.) // (**na*) + CG

As can be seen, besides N and Acc/CG the paradigm of the 3rd person sg and pl includes also a dative form. The system is dynamic and, especially in what concerns the 3rd person paradigms, tends to reduce the number of morphological distinctions; it should be noted that in the colloquial standard the dative feminine singular form *nejze* conquers in confrontation with the Acc *nea*; this is probably due to the fact that the dative form is more “noticeable”.

The situation in Macedonian dialects and also in the Bulgarian standard language and dialects is *mutatis mutandis* similar.

(b) The substantive case systems of standard Macedonian and standard Bulgarian have at their disposal only one morphological form: the CA (*casus absolutus*). In Macedonian with some masculine singular proper names and/or kinship or professional names also the CG (= old accusative) can still optionally appear. In some western Macedonian dialects, as mentioned above, morphological dative forms with proper names of both genders are also still in living use. Finally, both in Macedonian and in Bulgarian there is a special bound counting form — masculine nouns can take that form instead of the regular plural form.

The basic Balkan Slavic contact-induced innovation in the case-paradigm of NPs with substantive heads is directly connected with the emergence of the so-called category of definiteness, i.e. the system of grammatical exponents of the referential characteristics of NPs (cf. below, 2.2.). Namely, the pronominal dative and accusative pattern, with the respective clitics doubling the main case form, expanded in the old members of the Sprachbund to NPs with substantive heads, at first in the contrastive position, then also as exponent of the semantic / pragmatic difference between the /+ def/ and /- def/ NPs. The path of the presupposed semantic derivation seems clear: personal pronouns have *ex definitione* identified referents, but this is not the case with the NPs with substantive heads; hence the expressive clitic doubling (and also the linear positioning of the clitic in question) becomes semantically motivated. The analysis of Balkan Slavic dialect texts shows that clitic doubling (i.e. the appearance of the accusative and/or dative clitic) is limited more or less to the /+ hum/ and/or /+ def/ NPs. Resultantly, in the Balkan Slavic territory two different case-paradigms emerged, opposed respectively as / +/- def /, and once more the process has its apogee in Macedonian standard (cf. 2.1.C. below). This “final product” looks as follows:

	/+ def/	/- def/
N	CA + postpositive definite article (PDA)	CA
D	*na + CA + PDA + dative clitic	*na + CA
A	CA + PDA + accusative clitic	CA
I	*sǔ + CA + PDA	*sǔ + CA
L	spatial prep. + CA + PDA	spatial prep. + CA
G	*na + CA + PDA (+ dative clitic)	*na + CA

On the variation of the above pattern cf. below, 2.1.B. and 2.1.C. The linearization of the sequences varies depending on the context of use.

B. Contribution to the divergent development of the Balkan Slavic dialectal territory

In what concerns the loss of the morphological case forms, we should speak rather about some peripheral residua, and not about a relevant dialectal differentiation.

In some peripheral western and southern Macedonian dialects and also in the Bulgarian Rodopi dialect we have still some live dative and accusative forms, especially with masculine substantives from the semantic field of proper names and kinship and professional terms, sporadically in peripheral Ma-

cedonian dialects we found also CG (< Acc) with demonstrative pronouns (the article included). We have also, throughout the territory some petrified instrumental and/or locative forms functioning as spatial and/or temporal adverbs. Generally speaking, it seems that the tendency to preserve accusative and dative forms was stronger in the West, under the Romance and Albanian influence. The above mentioned masculine counted form appears optionally throughout the Balkan Slavic dialectal territory.

Different is the picture in what concerns the expansion of pronominal clitics and the “clitic doubling pattern” in the paradigm of NPs with substantive heads. Here it is clear that the phenomenon spreads from West to East, hence it is more typical of Macedonian than of Bulgarian dialects; the innovative center is placed in the central-western part of the Macedonian linguistic territory. Cf. also below, 2.2.

C. Contribution to the differences in the standard norms of Balkan Slavic languages

Different periods of standardization and different attitude of the scientists who have defined the two norms contributed to several noticeable differences between the Macedonian and Bulgarian norm.

Generally speaking, the Macedonian norm is more tolerant and, in a sense, more consequent. As mentioned above, some Acc/CG forms are admitted by the norm. In the colloquial standard of Skopje noticeable is the tendency to simplify further the pronominal system, and also (a south-western regionalism!) to introduce *na* into the “direct-object” constructions (*go gledam na nego* instead of *go gledam nego*, etc.). The most revolutionary solution of the Macedonian standardizers is the introduction of the obligatory clitic-doubling into the /+ def/ paradigm of NPs with substantival heads. As testifies the evolution of Standard Macedonian in the course of the past half-century, that “revolution” was justifiable and welcomed by the Macedonian speakers.

In the Bulgarian present-day standard norm:

- no residua of the CG (< Acc) are to be found;
- the clitic-doubling functions as an expressive means of topicalization;
- the most “revolutionary” move of the Bulgarian standardizers was the

treatment of the dialectal phonological variation of the sequence **-ǫ/-b -tǫ* in the form of the masculine definite article. Namely, in some dialects (both Macedonian and Bulgarian) the article appears today without the final *-t*; it is that article form, with secondary pronunciation /-a // -'a/, that was accepted as a substitute for the old accusative form. The majority of the Bulgarian standard speakers have problems with the automatization of that artificial solution (cf. PAŠOV 1999).

2.2. Partial grammaticalization of the exponents of the referential characteristics of the noun phrase; the emergence of the definite (postpositive) and indefinitite (prepositive) article, pronominal clitics doubling the /+ def/ noun phrases

A. Balkan Slavic Developments in the broader Balkan context

Today all the members of the Balkan Sprachbund have the so called grammatical category of definiteness, which means that they have (partially)

grammaticalized markers enabling the identification of the participants in the denoted events and of the events themselves. At the sentential level the events are identified through their aspect, mood and tense parameters. Here we are interested in markers appearing at the level of the noun phrase, in other words — in the articles and in some other phenomena connected with the pragmatical category of definiteness at the noun phrase level.

Unlike in the case of other hitherto-discussed processes of “Balkanization”, it is just the Slavic component of the Sprachbund that shows the oldest tendency to regularize the signals enabling identification of the referents of the noun phrases used in the discourse. I am alluding here to the difference, registered already in the oldest Common Slavic texts, between the so-called “short” and “long” adjectival forms. The “long” (= definite) forms were derived from the “short” ones through postposition of the intratextual (anaphoric and/or kaphoric) pronoun **jb*. This “adjectival definiteness” was basically a definiteness of anaphoric character: noun phrases containing definite adjectival modifiers referred mainly to contextually identified items, maning primarily the textual context, and in some cases also broader situational and cultural context. They were not used for deictic identification. Taking into consideration Baltic parallels, the emergence of the definite adjectival series is usually located in the so-called Balto-Slavic period, when the two dialectal complexes evolved in direct contact and numerous parallel developments were born. The appearance of the definite adjectival forms seems to be pragmatically motivated (cf. VAILLANT 1958: 430; 1964: 119; TOPOLINJSKA, in print). In the light of modern linguistic theories, the primary use of an adjective is its predicative use, while its use as component of a noun phrase, as a modifier of the head noun, is of secondary character. If this is so — and I am convinced that the above hierarchy is the correct one — then what could be more natural than the emergence of a morphological marker for the marked member of the semantic (and syntactic) opposition. The tendency to marking the temporal and/or spatial definiteness through postposition / enclise of the demonstrative clitics is testified by such forms as **dъnb-sъ*, **lěto-sъ*, and the like. Thus, the contact-induced appearance of the “new” definite article in Balkan Slavic, an article founded on the pronominal demonstrative root **t-* presents a link to a long local tradition.

In western Macedonian dialects and also in the Bulgarian Rodopi dialects the phenomenon of the so-called threefold article is registered, which means that besides the basic, “neutral” article based on the root **t-*, there are also postpositive article-like clitics based on other demonstrative roots and signaling, respectively, near or remote items; it should be noted that the nearness and/or remoteness can project not only spatial relations, but also emotional relations based on empathy/antipathy. Finally, there are also dialects where the basic article is derived from the root **on-*. The “threefold definite article” is also one of the distinguishing traits of the Macedonian standard.

Over time, the long / definite adjectival forms were lost in Balkan Slavic. Today they are limited to some few derivational categories which because of some phonological constraints have no short forms, cf. Macedonian adjectives with the suffix *-ski*, numerals like *petti*, *šesti...*, possessive *nivni...* Even so,

the article, when glued to the masculine singular form of an adjectival modifier, is attached to the old long form, cf. Macedonian *dobr-i-ot*, *star-i-ot*, etc.

The Balkan Slavic definite article is still in expansion. It has spread, first of all, in the so-called generic NPs where the “referent” is the complete set of denotates of the respective concept. Besides, on the pragmatic plane the article is to certain extent a subjective category — its distribution changes from speaker to speaker leaving them a relatively great room to maneuver.

The discussion remains open concerning the status of the Balkan Slavic numeral/indefinite pronoun ‘one’ in the function of an indefinite article. Neither the Macedonian nor the Bulgarian official norm treats it as such. I can only state that I find Macedonian *eden* in numerous contexts where no indefinite pronoun is possible in Slavic languages lacking articles.

The emergence of the definite article opened the path for other processes leading to the strengthening of signals differentiating propositional structures with identified protagonists from those concerning /– def/ objects and events. One of these processes is the above mentioned (cf. 2.1) “clitic doubling”. In the linguistic literature the process receives different treatment. The clitics can be seen as exponents of case relationships, dative and accusative respectively, and as such they are treated as parts of corresponding NPs functioning as argumental expressions; this is the way we have treated them above. On the other hand, the clitics can be treated as overt, explicit exponents of the implied arguments and perceived as part of predicative expressions (cf. MINČEVA 1969; ARONSON 1997). In any case, the clitic doubling confirms the general rule that more articulated / better defined objects, being more important for the process of communication, require more transparent formal exponents.

As a matter of fact, the Balkan languages are especially inclined to emphasize the importance of some items referred to in the discourse with the aid of doubling their pronominal identifiers such as the article and/or other *demonstrativa*. The phenomenon, described as “hyperdefiniteness” (cf. ILIEVSKI 1988) is present also in Balkan Slavic and seems to be pragmatically motivated by the wish to avoid possible misunderstandings in a multilingual community. Thus, we have, e.g. Macedonian constructions like (a) *Toj, čovekot, mi reče...*, *So niv, so kolegite, sekogaš se čuvstvuvam dobro...*, *Tuka, vo gradot, sé e po staro...*, (b) *I se obrativ na taa, dzčitelkata...*, *Go sretnav onoj, mojot prijatel...*, etc. Constructions of that type have a colloquial character and as such are accepted by the norm. They could be perceived as (a) “copies” of the classical clitic doubling extended to other (beside dative and accusative) case relationships: nominative, instrumental, locative, and (b) as a next step to strengthening the exponents of definiteness in dative and/or accusative NPs, cf. also 5.3. below.

B. Contribution to the divergent development of the Balkan Slavic dialectal territory

Insofar as the definite article is concerned, the two main lines of dialectal differentiation are 1. number and hierarchy of the demonstrative roots in article function, and 2. phonological differentiations, among others, in some dialects, complementary distribution of the masculine article forms depending on

the final consonant of the stem. The geography of these differences, however, does not overlap with the basic linguistic differentiation of the territory. As mentioned above, the most characteristic phenomenon: the threefold article is characteristic of the majority of Macedonian dialects and of some peripheral Bulgarian dialects.

In what concerns the “hyperdefiniteness”, the tendency to double exponents of the referential identification seems to be stronger in the western part of the territory, particularly in the areas of the Slavic-Romance contact.

C. Contribution to the differences in the standard norms of the Balkan Slavic languages

The minor dialectal differences discussed above led to some codifying solutions separating the two standard norms. On the Macedonian side it was the introduction (a) of the threefold article and (b) of the obligatory clitic doubling both in the dative and accusative /+ def/ NPs into the standard norm. On the Bulgarian side it was the artificial contrast between the definite nominative and accusative case relation in the masculine singular NPs, based on the misinterpretation of the phonological differences in the article form.

5.3. Partial reorganization of the exponents of the ‘possessor’ in the frame of the ‘possessor ~ possessum’ relation

A. Balkan Slavic developments in the broader Balkan context

The last problem I would like to discuss are the pronominal exponents of the ‘possessor’ at the noun phrase level, or — in other words — exponents of possessiveness *sensu largo*, perceived as the functional load of the genitive case relation.

Well-known and much-discussed is the fact that the categories of possessiveness and of existence are basic components of the constitutive predicates at the sentential level. It is also known that the two often functionally overlap. Here I would like to discuss Balkan Slavic pronominal exponents of possessiveness at the noun phrase level, which means — in other words — how are the active participants of the speech-event, formalized in the so-called personal pronouns, represented in the role of ‘possessor’, i.e. in the genitive case relation.

The majority of Slavic grammars (and grammarians) treat the so-called possessive pronouns as a separate sub-class of the broader word-class of pronouns. It is an inherited class of forms in the Indo-European languages, *ipso facto* common to all the Balkan languages, but, due to the subsequent evolution of particular languages, today the members of the Balkan Sprachbund are not uniform in this respect, with Modern Greek maximally distanced from the other Balkan languages.

Analyzing the assumed Common Slavic situation L. Moszyński (MOSZYŃSKI 1984: 250) writes: “Wszystkie zaimki dzierżawcze [...] utworzone były od zaimków osobowych dopełnienia za pomocą sufiksu dzierżawczego *-j-. W liczbie pojedynczej podstawę stanowił temat krótszy na -o-, poświadczony w greckich formach celownikowych typu *moč*. Być może właśnie dawny celownik dzierżawczy, zachowany na gruncie bułgarsko-macedońskim [...] był punk-

tem wyjścia zaimków dzierżawczych *mojb, tvojb, svojb...*” Primarily only pronouns of the 1st and 2nd person had adjectival exponents; the so-called pronouns of the 3rd person (derivatives from demonstrative roots), had regular genitive forms; the emergence — *per analogiam* — of adjectival exponents of the 3rd person is an innovation of the South Slavic languages.

The most important characteristics of the “possessive” pronouns is the contrast between their adjectival form and their double semantic function (a) of denoting the participants of the speech-act — later on also of the so-called 3rd persons — (b) in their role of possessors.

The Slavic possessive pronouns appear in three different syntactic positions:

1. as modifiers of the substantive head in the noun phrase denoting *possessum*, cf. Macedonian *moj(ot) stan, tvoja(ta) kuća, naše(to) more*, etc. There exists also a small group of head nouns, kinship terms as *majka, tatko, sestra, brat, dedo, baba...*, which allow two solutions: when unmarked the possessor is denoted with the D/G clitic, cf. *majka mi, sestra ti, baba mu...*, while in the position of contrast the adjectival form appears; with this group of possessors double markedness is also possible, as in *majka mi moja, tatko ti tvoj*, etc.

In Bulgarian the situation is different: there exist two parallel series of constructions, unmarked vs marked, in free variation. In other words, independent of its semantics the possessor can be expressed by a postpositive G/D clitic when unmarked or by an adjectival “possessive” pronoun when in contrastive position.

1.1. as elliptic anaphoric variants of the NPs of the above type, cf. Macedonian A: *Čija kola ke zememe? Tvojata, or Vo grupata imaše mnogu deca. Moite bile najglasni...*, etc.

2. as the nominal part of a predicative expression, cf. Macedonian *Ovaa kuća e moja, Greškata e isključivo vaša*, etc.

Let us see how the above positions (and functions) are realized in other Balkan languages.

In the first, basic, position in Romance and also in Albanian we find pronominal adjectival modifiers, as in Slavic, only the inherited dominant linearization is different: the adjective is in postposition regarding the head noun; in Greek (as in Bulgarian! — cf. above) there are two parallel series of constructions: the unmarked with the possessor denoted by the postpositive G/D form, and the marked one with the specialized exponent: *dhikós* (something as ‘my- / your- ... -self’) and once more the postpositive G/D form. There are no other signals of the “substantival” and “adjectival” use. A. Mirambel (1959: 95) writes: “La forme pronominale grecque fait fonction d’adjectif quand elle accompagne un substantif, et fonction du pronom quand le substantif fait défaut.” In Aromanian and Meglenoromanian dialects we find several local constructions resulting from the interference from the neighboring Macedonian dialects.

The elliptic variants (as in 1.1. above) have the same exponents as in the basic positions; in all the systems the article is used as means of secondary substantivization. Only in Greek do the marked constructions appear.

The second position (as the nominal part of the predicative expression, cf. 2. above), i.e. the diathetic variant promoting the *possessum*, is semantically restricted and has low frequency; the exponents are as in 1.1. minus the article.

As can be seen, only Greek and Bulgarian have generalized the tendency to regularly distinguish the expressively marked and unmarked constructions. The situation in the older Church Slavic texts suggests that the Bulgarian solution is born under the Greek influence (cf. KOSTOV 1986), perhaps later strengthened in the Osmanli period.

B. Contribution to the different development of the Balkan Slavic dialectal territory

As in the case of other Balkanisms discussed above, the Balkan Slavic territory presents a continuum with two innovative centers: the western and the eastern one. In the West the Romance influence strengthens the position of the inherited adjectival possessive pronouns, or — more precisely — adjectival exponents of the genitive case relation in the paradigm of personal pronouns. In the East both the Greek, and later on also the Turkish influence were stronger. As a result we got the Bulgarian unmarked series of possessive constructions with postpositive D/G clitic, limited more or less to the Bulgarian dialects alone.

C. Contribution to the differences in the standard norms of the Balkan Slavic languages

The above mentioned unmarked possessive series with postpositive clitics was accepted and authorized by the Bulgarian standard norm, while in Macedonian that solution is limited to the small number of constructions with kinship terms as head-nouns.

*

I have discussed here some selected morpho-syntactic Balkanisms only and left aside phonological and lexical parallels. As a matter of fact, I think that we are still far away from a thorough survey of the Balkan, and even of the Balkan Slavic lexical differentiation.

My three sets of conclusions relate to the three complex problems I have discussed in my study.

A. Balkan Slavic developments in the broader Balkan context

All the reviewed Balkan Slavic contact-induced innovations reviewed here are typical of a Sprachbund as such, i.e. of the linguistic evolution in a multilingual community where the speakers have a limited knowledge of the language of their interlocutors and/or, in a still more complex situation, where there is one language of prestige and all the speakers tend to copy it into their particular language systems. In our case such was the status of Greek and, later on, also of Turkish. It is a well-known fact that language contact accelerates linguistic evolution — hence the phenomena such as the Balkan- or the Caucasian- or (in the Middle Ages) the West-European-Sprachbund. Hence also we find, in different environment, in the situation of cultural clash, the

emergence of Creole languages (cf. TOPOLINJSKA 1995; HINRICHS 2002; 2004a; 2004b).

As mentioned above, the Slavs were the latecomers in the Balkans. Even so, among the Balkanisms analyzed here, there are barely one or two processes which can be counted as contact-induced in the period before the Slavic invasion. Such is, e.g., the expansion of the *velle*-conditional, but its functional load as well as its formal exponents were still evolving in the framework of particular Balkan systems in the “Slavic period”. In other words, the relative chronology of the Balkanization processes (= processes leading to the emergence of the Balkan Sprachbund) leads to the conclusion that they attained their apogee after the settlement of the Slavic community in the heart of the Peninsula.

It is the Slavic factor that accelerated the expansion of the contact-induced changes and strengthened typological links between particular Balkan languages. The Slavic systems experienced the deepest restructuring and, as is often the case, just in the Slavic systems particular Balkanisms attained their optimal realization both at the functional and at the formal level.

There exists a general hierarchy of importance of the information transferred in the process of linguistic communication. At the top of that hierarchy we find information enabling successful identification of the denoted events and the protagonists of these events. In a multilingual environment it is this information that in the course of time attains maximally transparent exponents and it is just the pursuit of that objective that is the *spiritus movens* of the phenomenon known as linguistic Balkanization.

In the verbal system (which means: at the sentential level) the basic opposition that should have transparent exponents is the opposition between the real and the virtual world (= real and virtual events). It is the *velle*-conditional and the still expanding subjunctive with their inventory of formative particles as exponents that provide the information about the virtual events (= future events and/or past not-realized events) in all the Balkan languages. In the second place in the hierarchy belongs to the modal information about the truthfulness of the information transferred in the discourse — the Balkan languages (partially) grammaticalize this information in the form of the distance / (non)-confirmative / evidential category. Then, there is the important information about past events relevant still relevant in the time of the speech-event — hence the emergence and/or the restitution of the so-called resultative perfect. Etc., etc. — I will not repeat here all the minor innovations, some of them listed above; let us mention that here belongs, among others, the so-called category of comparison (gradation) of adjectives and adverbs with its exponents shifted from post- to pre-position.

In the nominal system (= at the noun phrase level) the top priority guaranteeing success in communication is correct identification of the protagonists of the denoted events and correct identification of the roles they play in the event. The realization of the former function involves the exponents of the pragmatic category of reference (= category of definiteness), in the realization of the latter — the exponents of case-relations. Both categories in the course of time attained new (morpho)-syntactic transparent exponents in Balkan Sla-

vic. Concerning the systemic motivation of the postposition of the definite article cf. above; insofar as we examine the new case exponents: prepositions, linearization, clitic doubling and, last but not least — referential markers — they are all more transparent than the old morphological case endings and most often appear in pre- and not in postposition. Reduplication of the (pronominal) reference markers should be seen as an important means of promoting correct understanding especially in the oral communication, and the prime target and recipient of the contact-induced changes is just oral communication. I would also like to emphasize in connection with this that the Balkan, and Balkan Slavic, nominal system regularly favors the marked members of the /+/- hum/ opposition — the correlation between the /+ hum/ and /+ def/ features is very strong.

The expansion of pre-positive, more transparent, categorial markers at the expense of the postpositive ones can also be connected with the gradual shift of the word stress from the end to the beginning of the “stress unit”. The focus of my analysis was the wish to decipher the pragmatic and/or semantic tendencies motivating the formal changes, thus the linearization and the formal labelling of the categorial markers is of secondary importance to me. A relevant factor in the discussion of pre- or post-position of those markers could be the criterion of autonomy and of the formal shape of a lexeme. Once the lexicon is ordered, the preposed categorial marker tend to preserve syntactical autonomy (as particles, prepositions, etc.), while the postposed markers become easily affixed to the “once lexicalized” sequence of morphemes. Hence the predominance of postposition favoring the transparency of the markers. In connection with the linearization of clitics cf. also BENACCHIO—RENZI 1987.

All the discussed tendencies, both in the verbal and in the nominal subsystem, are maximally evolved precisely at the Balkan Slavic territory. Hence, we can risk a thesis that it is the Slavic component that became the connective tissue of the Balkan Sprachbund as we know it today. I would like to quote in connection with this the observation of H. Aronson (2007: 31) that we should wonder “...not why Bulgarian and Macedonian are so different from North Slavic, but rather to wonder why North Slavic is, in general, so un-European.” The numerous parallels between Balkan Slavic and the phenomena observed in Slavic dialects along the Slavic-German linguistic frontier seem to confirm the correctness of this point of view (cf. TOPOLIŃSKA 2003).

B. Contribution to the divergent development of the Balkan Slavic dialectal territory

The analysis confirms the known fact of the bipolar character of the Balkan Slavic territory. It presents a continuum with two main focuses of innovation: Macedonian in the West and Bulgarian in the East. Processes of linguistic Balkanization systematically strengthen and deepen that polarization through Romance influence in the West, and Greek, later also Turkish influence in the East. Along the Slavic/nonSlavic border we find, as expected, some peripheral archaisms and peripheral innovations.

C. Contribution to the differences in the standard norms of the Balkan Slavic languages

To evaluate properly the present-day differences in the standard norms of Macedonian and of Bulgarian respectively we must take into consideration the short but important period of time dividing the two official acts of standardization. The period is short but important both (a) for the history of the Balkans, and (b) for the history of the linguistic theory and linguistic research. These are the main factors responsible for the different attitudes and different solutions favored by those defining the two norms. While the Bulgarian codification tends to eliminate Balkan influences and favors the “reslavization” even at the costs of some “errors in the art”, the Macedonian codifiers choose the solid and consistent foundation of the west-central dialects as a grammatical base, and draw from other sources only in order to enrich the standard lexicon. Another drawback of the Bulgarian norm is the location of the capital — while the Macedonian metropolis — Skopje is situated on the periphery of the west-central area, the Bulgarian capital — Sofia is located in the western part of the country and the standard is based on the northeastern dialects. All in all, we can say that the Macedonian codifiers were more “language conscious”.

Generally speaking, the bipolar configuration of the Balkan Slavic linguistic territory that served as the starting point of the two standardization processes and the different historical moments defining the attitudes of those involved in these processes resulted in a situation where Balkanisms, even if indirectly, contributed to the deepening of the differences between the two standard norms.

REFERENCES

- ARONSON, H. I. “Transitivity, Reduplication and Clitics in the Balkan Languages”. *Balkanistica* 10 (1997): 20—45.
- ARONSON, H. I. *The Balkan Linguistic League, “Orientalism”, and Linguistic Typology (The Kenneth E. Naylor memorial lecture series number 4)*. Ann Arbor — New York: Beech Stave Press, 2007.
- ASENOVA, P. *Balkansko ezikoznanie: osnovni problemi na balkanskija ezikov sąjuz*. Sofija: Nauka i izkustvo, 1989.
- ATANASOV, P. *Le mégléno-roumain de nos jours*. Hamburg: Hemut Buske Verlag, 1990.
- BEDNARCZUK, L. “Wprowadzenie”. *Języki indoeuropejskie I*. Warszawa: PWN, 1986.
- BENACCHIO, R., L. RENZI. *Clitici slavi e romanzi*. Quaderni patavini di linguistica, Monografie. 1. Padova, 1987.
- CYHUN, G. A. *Tipologičeskie problemy balkanskogo jazykovogo areala*. Minsk, 1981.
- GAJDOVA, U. *Uslovniot period vo dijalektite na makedonskiot jazik*. Skopje: IMJ, 2008.
- GEORGIEV Bl. I. “Vāznikvane na novi složni glagolni formi sās spomagatelen glagol imam”. *Problemi na bālgarski ezik*. Sofija, 1985, 113—137.
- GOLAB, Z. *Conditionalis typu bałkańskiego w językach południowo-słowiańskich, ze szczególnym uwzględnieniem macedońskiego*. Wrocław: Ossolineum, 1964.
- GOLAB, Z. *The Arumanian dialect of Kruševo in SR Macedonia, SFR Yugoslavia*. Skopje: MANU, 1984.
- GRICKAT, I. *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 1975.
- HINRICHS, U. “Können Balkanlinguistik und Kreolistik voneinander profitieren?” *Linguistique Balkanique* XII/2 (2002): 147—157.
- HINRICHS, U. “Südosteuropa-Linguistik und Kreolisierung”. *Zeitschrift für Balkanologie* 40/1 (2004a): 17—32.
- HINRICHS, U. “Orale Kultur, Mehrsprachigkeit, radikaler Analytismus: Zur Erklärung von Sprachstrukturen auf dem Balkan und im kreolischen Raum. Ein Beitrag zur Entmystifizierung der Balkanlinguistik”. *Zeitschrift für Balkanologie* 40/2 (2004b): 141—174.

- HOSEHOLDER, F. W., K. KAZAZIS, A. KOUTSOUDAS. *Reference Grammar of Literary Dhimotiki*. International Journal of American Linguistics, 30/2, part II, Indiana University, Bloomington. The Hague: Mouton & Co., 1964.
- ILIEVSKI, P. Hr. *Balkanološki lingvistički studii so poseben osvrt kon istoriskiot razvoj na makedonskiot jazik*. Skopje: IMJ, 1988.
- JOSEPH, B. D. *The Synchrony and Diachrony of the Balkan Infinitive*. Cambridge University Press, 1983.
- KAROLAK, S. "Infinitivus". *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Ossolineum, 1993.
- KONESKI, B. "Zapišuvačot na prikaznite od Solunsko od zbirkata na Verkovic". *Prilozi na MANU OLLN VII/1* (1982): 37—43.
- KONESKI, B. *Istorija na makedonskiot jazik*. Skopje: Kultura, 1986.
- KOSTOV, K. "Die durch griechische syntaktische Vorbildwirkung bedingten Besonderheiten in Pronominalsystem des Bulgarischen". *Językowe studia bałkanistyczne*, Tom 1, *Słańica* 46. Ossolineum: Instytut Słowianoznawstwa PAN, 1986.
- LEWIS, G. L. *Turkish grammar*. Oxford: Clarendon Press, 1967.
- LUNT, H. A *Grammar of the Macedonian Literary Language*. Skopje, 1952.
- MALLINSON, G. *Rumanian*. Croom Helm Descriptive Grammars, London, 1986.
- MARKOVIĆ, M. *Aromanskiot i makedonskiot govor od ohridsko-struškiot region vo balkanski kontekst*. Skopje: MANU, 2007.
- MINČEVA, A. "Opit za interpretacija na modela na udvoenite dopälnenija v bälgarski ezik". *IIBE XVII* (1969): 3—50.
- MINDAK, J., I. SAWICKA. *Zarys gramatyki języka albańskiego*. Warszawa: SOW PAN, 1993.
- MIRAMBEL, A. *La langue grecque moderne. Description et analyse*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1959.
- MITKOVSKA, L., E. BUŽAROVSKA. "Za upotrebata na *ima-perfekt* vo makedonskiot standarden jazik vo relacija so konkurentnite glagolski formi" (in print).
- MOSZYŃSKI, L. *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa: PWN, 1984.
- NEWMARK, L., Ph. HUBBARD, P. PRIFTI. *Standard Albanian. A Reference Grammar for Students*. Stanford: Stanford University Press, 1982.
- PAŠOV, P. *Bälgarska gramatika*. Sofija: Hermes, 1999.
- SANDELFELD, K. *Linguistique Balkanique. Problèmes et résultats*. Paris: Librairie ancienne Honoré Champion, 1930.
- SILVERSTEIN, M. "Hierarchy of features and ergativity". R. M. W. Dixon (ed.). *Grammatical Categories in Australian Languages*. Canberra, 1976, 112—171.
- SPASOV, L. *Preodnosta na glagolite vo makedonskiot jazik*, doctoral dissertation, manuscript, 1981.
- STOJKOV, St. *Bälgarska dialektologija*. Sofija: BAN, 1993.
- SWIFT, L. B. *A Reference Grammar of Modern Turkish*. Indiana University Publications, volume 19 of the Uralic and Altaic series, Bloomington, 1963.
- TOPOLIŃSKA, Z. "Infinitiv vs *da*-subjunktiv u formuli *velle-futura*". *Govori prizrensko-timočke oblasti i susednih dijalekata*. Niš: Filozofski fakultet, 1994, 149—160.
- TOPOLIŃSKA, Z. "Status wtórnych form *participii praeteriti activi II* od tematu *imperfecti* we współczesnym standardowym języku macedońskim". *Tematy. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Leszka Moszyńskiego*. Gdańsk, 1998, 230—238.
- TOPOLIŃSKA, Z. "Covergent Evolution, Creolisation and Referentiality". *Travaux du Cercle Linguistique de Prague, NS vol.1*. John Benjamins Publishing Company, 1995, 239—247.
- TOPOLIŃSKA, Z. "Anthropocentric language theory as organizing principle of the Slavic case system". *BPTJ LII* (1996): 57—72.
- TOPOLIŃSKA, Z. "Interferencja na pograniczach słowiańsko-niesłowiańskich jako generator zmian typologicznych". *Języki regionalne i języki mniejszości*. Warszawa: SOW, 2003, 61—71.
- TOPOLIŃSKA, Z. *Anthropocentric Language Theory: How Are Humans Coded in the Discourse*, 2010 (in print).
- TOPOLIŃSKA, Z. "O dwu hierarchiach porządkujących strukturę semantyczną zdania". *RS*, 2010 (in print).
- TOPOLIŃSKA, Z. "Definiteness (diachrony)". *Die Slavischen Sprachen*, Band 2. Berlin: Walter de Gruyter, 2010 (in print).
- VAILLANT, A. *Grammaire comparée des langues slaves*, tome II. Paris: Klincksieck, 1958.
- VAILLANT, A. *Manuel du vieux slave*, tome I. Paris: Institut d'Études Slaves, 1964.
- VELKOVSKA, S. *Izrazuvanje na rezultativnosta vo makedonskiot standarden jazik*. Skopje: IMJ, 1998.

- VIDOESKI, B. "Morphological Patterns of Imperfective Verbs in Dialects of the Macedonian Language". *Balkanistica* 10 (1997): 411—427.
- VIDOESKI, B. "Dativnata forma kaj imenkite". *Symbolae Philologicae in honorem Vitoldi Taszycki*. Wrocław: Ossolineum, 1968, 396—405 + 5 maps, reprinted in *Dijalektite na makedonskiot jazik* 3. Skopje: MANU, 1999, 175—180.

Зузана Тополињска

БАЛКАНСКИ ЈЕЗИЧКИ САВЕЗ ИЗ СЛОВЕНСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

Резиме

Рад представља покушај да се одреди улога словенске компоненте у формирању Балканског језичког савеза. Истовремено, ауторка настоји да утврди како је формирање тог савеза и словенско учешће у њему утицало на еволуцију словенских дијалеката на Балкану, као и на процес стандардизације словенских балканских језика. Анализа је спроведена на нивоу морфосинтаксе. Анализирани су „канонски” морфосинтаксички балканизми у вербалном и номиналном систему. Централни закључак гласи да је управо словенска компонента била везивно ткиво које је имало одлучујући значај у формирању Савеза какав познајемо данас.

Macedonian Academy of Sciences and Arts
Skopje
ztopolin@on.net.mk

Наташа Драгин

ЈУСТИНИЈАНОВ ЗАКОН У АТОНСКОМ ПРЕПИСУ ИЗ XV ВЕКА*

У раду се анализирају фонетске, морфолошке и синтаксичке одлике Јустинијановог закона у Атонском препису из XV века. Реч је о оригиналној византијско-српској правној компилацији, која је у склопу законодавства цара Стефана Душана највећим делом регулисала област аграрних односа. Испитивање је показало да је овај документ изразито световног карактера у начелу био писан српскословенским језиком. Уочен је међутим и знатан утицај народног говора на свим нивоима, који сведочи о својеврсној симбиози и преплитању ова два идиома у појединим сегментима језичког система. Иако су извори закона били страни, а сачувани препис из ресавског раздобља, у тексту нема трагова појачане грецизације језика. На синтаксичком плану присутан је извештај број књишких црта (конструкција апсолутног датива, партиципи, зависне реченице), а њихова употреба по свему судећи била је условљена настојањем преводилаца и приређивача да садржај грчких правних извора пренесу на што веродостојнији и прецизнији начин. У обликовању језика и стила овог споменика учешће су, дакле, узели и ванјезички чиниоци, које у даљим проучавањима текстова из пословноправне сфере у великој мери треба узимати у обзир.

Кључне речи: Јустинијанов закон, Атонски рукопис, XV век, српскословенски језик, српски језик, фонетика, морфологија, синтакса.

1. Увод. Јустинијанов закон као оригинална византијско-српска правна компилација само је један у низу правних докумената који су били уграђени у слојевит и свеобухватан систем законодавства цара Стефана Душана (1345—1355). Поред Јустинијановог закона, овај систем заснивао се на Номоканону Св. Саве, ревидираној и скраћеној верзији Синтагме Матије Властара, Душановом законнику и појединачним правним актима (повеле и међународни уговори) којима се градио „правни обичај, једна општа законска норма” (Богдановић 1994: 557).

Јустинијановим законом уређивала се у највећој мери област аграрних односа, а као извор послужили су му Земљораднички закон (познат и у српском хиландарском рукопису из XV века), Еклога Лава III Сиријца (717—741) и његовог сина Константина (741—775), Прохирон Василија I Македонца (867—886), Василике Лава VI Мудрог (886—912), новеле византијских царева и неке правне збирке (Марковић 2007: 32). Да-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Историја српског језика* (148008), који финансира Министарство науке Републике Србије.

нас је познато 22 рукописа законодавства цара Стефана Душана у којима се налази Јустинијанов закон. Настали су у распону од XV до XIX века, а деле се у две групе. Старијој редакцији припада осам рукописа: Атонски, Хиландарски, Ходошки, Бистрички, Барањски, Призренски, Шишатовачки и Раковачки. Млађа редакција обухвата петнаест преписа: Раванички, Софијски, рукопис Борђошких, Текелијин, Стратимировићев, Ковиљски, Паштровски, Патријаршијски, Карловачки, Грбаљски, Вршачки, Попиначки, Јагићев, Богишићев и Руднички. Заједно са Душановим закоником сачувана је и румунска верзија Јустинијановог закона у једном споменику из XVIII века (Марковић 2007: 7).

Атонски рукопис је заправо један већи правни зборник, који поред извода из Синтагме Матије Властара (тзв. Скраћене Синтагме) у другом делу садржи и читав низ мањих састава (Богдановић 1975: 210—212): Правила Јована Посника, Јустинијанов закон, Кратко излагање о вери Анастасија патријарха и Кирила Александријског, Спис о латинској шизми, спис Св. Максима о вери, Писмо Михаила цариградског Петру Антиохијском (о латинској јереси), Исповедање римског папе о вери са одговором патријарха Германа и, на самом крају, Душанов законик. Јустинијанов закон се налази на странама 169v—176r.¹ На основу водених знакова кодекс се датира у другу четвртину XV века (Богдановић 1975: 210). Писан је полууставом са доста брзописних елемената. Података о писару нема, а претпоставља се да је могао настати на Светој гори, где га је 1845. године пронашао руски слависта Виктор Иванович Григорович. Данас се чува у Москви у Библиотеци „В. И. Лењин”.

Поред тога што представљају важан извор за проучавање српског средњовековног права, акти Душановог законодавства пружају прворазредно сведочанство о једном изузетно значајном функционалном стилу српскословенске писмености, који је у себе укључивао текстове како црквеног тако и грађанског права (Толстой 1988: 168). Досадашња филолошка испитивања списа пословноправног карактера била су усмерена на саставе писане углавном народним језиком (Грицкат—Радуловић 1975а: 125—157; 1975б: 213—219; Јовић 1968—1969: 365—455; Павловић 2006; 2009). До данас међутим остале су неосветљене прилике у сачуваним средњовековним зборницима, који су настајали превођењем и прерадом византијских правних споменика. Међу овим византијско-српским компилацијама Јустинијанов закон је посебно занимљив, будући да се — за разлику од Крмчије Св. Саве и скраћене верзије Синтагме Матије Властара које су биле у форми номоканона — одликује изразито световним садржајем. Да би се утврдило на који начин и у коликој мери су наведени чиниоци (страни извори Закона и његов профани карактер) обликовали језик и стил датог споменика, на једном од најстаријих преписа спроведена је анализа релевантних црта на свим нивоима и, тамо где је

¹ У овом раду примери ће се наводити према странама оригиналног споменика, на основу фотографија објављених у Марковић 2007: 177—190. Ту се налази и приређени текст Атонског рукописа (53—61), као и његов превод на савремени српски језик (65—70).

то могуће, извршено поређење са другим споменицима на народном и књижевном језику.

2. ФОНЕТСКЕ ЦРТЕ. Поред основних проблема везаних за транскрипцију старих српских текстова (гласовна вредност *ы*, *ѣ* и *ь*) (Јерковић 1996: 6—10), праћене су и категорије у којима су се књижевни и народни идиом разликовали са циљем да се установи удео сваког од њих у наведеном препису Јустинијановог закона.

2.1. Потврде о преласку *јери* у *и*, с једне стране, и *јаѿа* у *е*, с друге, сасвим су ретке, што сведочи о добром познавању етимолошког правописа — нпр. а) Г јд. *вѣз правди* 174г/1 (и на месту *ы*); б) Г јд. *ѿ сѣѣ* 170г/14 (*ѣ* на месту *е*).

2.2. Сведочанстава о промени *йолуѣласника* у *а* у тексту нема. Само једанпут, највероватније грешком писара, на месту *а* стоји *ь* у Г јд. *именице винограда: господароу винограда* 172в/14. У категорији секундарног полугласника полугласнички знак је присутан у 1. л. јд. *презента нѣсьмь* 172в/14, док у речи *огнь* 175г/6 изостаје. Доследно се среће и у предлогу *въ* (4х), када он задржава форму књижевног језика: *въ что* 170в/2, *въ врѣме* 173в/3, *въ ноци* 175г/15, *въ днѣ* 175г/16. За *къ* налазимо само једну потврду — *къ всемоу* 175в/6, док се *съ* чешће јавља без знака него са њим: а) *съ кьмь* 170г/2, 16, 170в/3, 173в/11; с *пркѣѿѿ/ѿ/* 175в/2; б) *съ оупросомь* 174в/6. У префиксима *въ-*, *въз-*, *съ-* *јер* је доследно: *въдвонтъ* 176г/5, *възметъ* 175в/10, *съхраннъ* 170г/3 итд. Одступа само пример *зговорнта* 173г/16, где је дошло до једначења по звучности, иако је присутан *ѿајерак*. Корен *въс-* у већини примера има *ѿајерак*, док је два пута без знака: а) *вѣакон* 169в/12—13, *вѣси* 170в/11, *вѣсе* 171в/1, *вѣсео* 172в/10; б) *всемоу* 169в/17, *къ всемоу* 175в/6. Групе *-ьск-* и *-ьств-* нису уочене. Среће се само један случај лексикализованог македонизма: *црковно* 175г/17—18.

2.3. Вокално *л* је присутно у оба примера: *оумљѣнтъ* 171г/18, *дљгъ* 175г/5.

2.4. Већина одговарајућих лексема чува српскословенски лик са групом *ѿѿѿ* и *жд*: *аще* 169в/4, *помощъ* 170г/20, *ноци* 175г/15; б) *прѣж/д/ѣ* 171в/14, *меж/д/оу* 173г/16, 18, *також/д/ѣ* 173в/9 итд. Посведочен је, међутим, и извештан број речи са сугласницима *ћ* и *ѣ* из народног језика: а) *пркѣю* 170г/11, *пркѣа* 170г/12, 175в/16, *пркѣѿѿ/ѿ/* 175в/2, *пркѣѣ* 175в/7, 3. л. јд. *презента хокѣ* 172г/1, *оушокѣ* 172г/14—15, 173в/4, 3. л. јд. *футура кѣ ѿрати* 173в/11, *прилог векѣ* 174в/17; б) 3. л. јд. *презента изнагѣ* 170в/20, *нагѣ* 171г/12, 1. л. јд. *ѿ крагѣн* 175г/13. Примери овог типа у српскословенским текстовима високог стила практично изостају (Грковић-Мелѿор 1993: 59—60; Драгин 2007: 65—66). Како, међутим, у неком споменику расте утицај народног језика и њихов број се повећава (Уп. Грицкат-Радуловић 1975а: 130; 1975б: 215; Јерковић 1983: 110—111; Јовић 1968—1969: 387—388).

2.5. Сугласник *л* на крају слога ниједном не прелази у *о*: *писалъ* 170г/7, 15, *оузелъ* 172в/11—12, *дѣлъ* 175в/8 итд.

2.6. Предлог *въ* у подједнаком броју примера (4) јавља се и у форми из народног језика: *оу чинѣ* (!) 169v/17, *оу нѣн* 170r/6, *оу селѣ* 171v/3, *оу лѣдинѣ* 174v/4—5.² Иницијално *въ-* и *въз-*, међутим, у главнини примера прелазе у *оу-* и *оуз-* (17x): *оуспоменѣ* 171r/9, *оузметѣ* 172v/6, 174v/10—11 итд. Ређе се чува српскословенски облик (7x): *въндетѣ* 174v/4, *възметѣ* 175v/10 итд.

2.7. У групи *вс-* утицај дијалекатске базе видљив је једном: *ѿ* свего 170r/15, док су остали случајеви (6) без метатезе. Потврде овог типа бележе и други поменути правни споменици (Грицкат-Радуловић 1975б: 215; Јовић 1968—1969: 390, 421—423), док текстови на књижевном језику остају у начелу затворени за ову иновацију (Драгин 2006: 48—50).

2.8. Група *чр-* није посведочена.

2.9. Група *чьй-* у пет потврда задржава форму књижевног језика: *что* 170r/8, 170v/2, 171r/7, 16, 175r/14. Већина примера (8) региструје њен прелазак у *шйй-*, што је у случају наведене заменице доминантна форма како у Душановом закону тако и у Закону о рудницима (Грицкат-Радуловић 1975а: 135; Јовић 1968—1969: 414—415): *цш* 170r/15, 171v/11, 172r/19, 175r/17, 175v/11, *ншца* 172r/10, 172v/20, 175v/10.

2.10. Закон прегласа се крши у Д јд. м. рода сложене придевске промене: *прѣдрѣжав'шомѣ* 174r/6, *прнѣм'шомѣ* 175r/10. У питању је црта карактеристична и за друге редакцијске текстове, која очигледно није сматрана огрешењем о норму. До одступања је дошло и у облику И јд. **ја* промене услед продора наставка из народног језика: *с прнѣѿѿ/ѿ/* 175v/2.

2.11. Упрошћавања сугласничких група у рукопису нема. Када је реч о једначењу сугласника по звучности, осим наведеног примера са префиксом *съ-* (*зг'говорнѣ* 173r/16), појава је присутна једанпут и код предлога *вѣз*: *вѣс чѣда* 175v/9.

3. Морфолошке црте. Испитивање морфолошког система Јустинијановог закона подразумевало је праћење основних редакцијских црта и иновација наслеђених из канона, с једне стране, као и откривање особина које су продирале из дијалекатске базе, било да су оне општештокавског или ужег, регионалног карактера, с друге стране (Јерковић 1984: 62—64).

3.1. Непродуктивне именичке врсте у овом препису су веома ретке. У потпуности изостају **й* промена м. рода, **r* промена ж. рода, као и **s* и **t* ср. рода. Од именица **й* основа јавља се само *поль*: Г јд. (без очекиваног наставка) *ѿ* *поль цѣнѣ* 171r/13, А јд. *пѿ/л/* 171r/8. Једина потврда **й* основа је по норми: Г јд. *ѿ црѣкѣ* 175r/15. До одступања не долази ни у **n* промени м. рода: Г јд. *до коѿго днѣ* 174v/15—16, Л јд. *въ днѣ* 175r/16. У ср. роду, међутим, Г јд. се два пута јавља са наставком из народног јези-

² У Душановом закону, на пример, ова особина је скоро редовна, уз ретку појаву *въ* (Грицкат-Радуловић 1975а: 130).

ка (Даничић 1874: 19): сѣмена 173r/13, 174v/11, поред прѣж/д/е врѣмене 172v/16—17.

У продуктивним именичким врстама иновације су спорадичне. У Л јд. *o промене једанпут се среће облик из народног говора (Даничић 1874: 49): ѿ винограда 173v/15—16. У истом падежу код именица ср. рода на -ије сажимање није забележено ни у једном примеру: ѿ записанин 169v/3, ѿ проданин и кзпакнин 171r/4—5 итд. Посведочени су следећи облици двојине *o/jo основа: Н двѣ селѣ 174r/3, два земландѣлатѣла 173r/15, два дѣлатѣла 173v/2. Именица са суфиксом -тељ у Н мн. јавља се са две врсте наставака: а) по *jo промени свѣ/д/тели 170v/9; б) по *n промени свѣ/д/тели 173r/19—20. Једина именица на -ији у Н јд. има форму соудѣа 174r/5, 174v/18. Генитив јд. *a промене три пута се реализује са наставком из дијалекатске базе (SVANE 1958: 64): цѣне 171r/8, 14, поред без правдн 174r/1. Утицај народног говора видљив је и у једном примеру И јд. *ja основа (SVANE 1958: 66): с пркѣѿ/ѿ/ 175v/2.

3.2. У категорији заменица изван број облика такође је преузет из народног језика. Заменица ништо среће се једино у форми ница (Белић 1999: 234): ница 172r/10, 172v/20, 175v/10. У једином примеру Л јд. лексема што јавља се облик инструментала: оу ниць 169v/17, што је црта потврђена и у Душановом законуку (Грицкат-Радуловић 1975а: 135). Генитив јд. личне заменице за 3. л. у м. и ср. роду добија наставак -га: нега 173r/12, оу нега 175v/17. Као што се види, иницијално њ- се реализује независно од тога да ли је испред заменице предлог. Једини пример који одступа у том погледу је И љѣж/д/оу нѣы 173r/18, где је иначе уместо очекиване двојине употребљена множина. Акузатив јд. м. и ср. рода доследно има енклитички облик из народног језика: га 170r/18, 20, 170v/8, 19, 171r/3, 173v/12, 174v/17, 18, 19, 175r/2, 4, 6. Датив јд. такође се чешће јавља са енклитичком формом из говорног језика: ѿѿ 170r/19, 170v/1, 175v/11, ѿ/ѿ/ 175r/1, поред ѿѿ 172p/14. Акузатив јд. ж. рода у једном примеру добија облик инструментала: кю 175v/15. Утицај дијалекатске базе видљив је у појави партикула зн и н уз показне и личну заменицу за 3. лице (Белић 1999: 235—236): а) Н јд. м. р. сѣн 173r/2, ѿнзн 176r/5, ж. р. тазн 171v/1—2, тан 171v/8, Г јд. ср. р. тогазн 171v/6, ѿ тоган 175r/20, А јд. ср. р. за тон 174v/19. Једном је уочена и присвојна заменица за 3. л. у ж. роду: Д јд. кѣ всѣѿѿ нѣннѣ 175v/6.³ Лексема кын, коѣ, каѣ јавља се у улози релативне, неодређене и сасвим ретко упитне заменице. Облици Н јд. м. рода и А јд. ж. рода доследно се реализују са основном ко- под утицајем дијалекатске базе: Н јд. м. р. кон 170r/7, 171r/3, 172r/12—13, 172v/11, 176r/1; А јд. ж. р. кою 169r/6, 170r/17, 171r/1, 172r/11—12, коюлюбо 174v/13—14. Ова основа јавља се једном и у И јд. ср. рода ннконѣ 169r/6, поред чешћег с кымѣ 170r/2, 16, 170v/3, 173v/11. Заменица иже, кже, ѿже није потврђена, што представља оштар контраст према другим проученим српскословенским текстовима где је њена употреба сасвим

³ У Закону о рудницима она има форму нонно у ћирилском препису, док у латиничном пише *njejno* (Јовић 1968—1969: 419).

обична (Грковић-Мелџор 1993: 204—206; Драгин 2007: 298—299; Јерковић 1983: 169).

3.3. У придевској деклинацији норма књижевног језика се поштује у великој мери. У Г јд. м. и ср. рода сложене придевске промене, с изузетком редног броја *третјега* 174v/20, 175r/1 који има наставак из народног језика (Даничић 1874: 160), доследно се реализује завршетак *-аго*: *дѣлавашаго* 173v/17, *иди/с/цаго* 174r/12—13, *инвнаго* 174r/16 итд. У складу са нормом су и Д јд. м. и ср. рода: а) наставак *-омоу*: *дрвгомоу* 172r/19, *прнѣмшома* 175r/10; б) наставак *-емоу*: *надворнѣмоу* 171v/5, *ближнѣма* 173r/10 итд. Снажнији утицај дијалекатске базе видљив је у Л јд. ж. и ср. рода који су забележени са наставцима *-он* односно *-омь* (Даничић 1874: 183, 186): а) *ω* *в'сакон рѣчи истиннон* 169v/12—13, *ω* *којн люко такоуѣн злон вѣши* 170v/16—17; б) *по десетомь лѣтѣ* 172r/9—10. У мањој или већој мери примери овог типа продирали су и у друге српскословенске текстове (Грковић-Мелџор 1993: 85—86; Драгин 2007: 110; Јерковић 1983: 174).

3.4. У реализацији основних бројева нема иновација: Н ж. р. *ѣйна* 173/4—5, А ж. р. *за ѣдннѣ*, Н м. р. *два* 173r/15, 173v/2, ср. р. *двѣ* 174r/3. Одступа само *три*, који под утицајем говорног језика (Белић 1999: 268) у м. роду добија форму *три*: Н *два нан три вѣрнн свѣдѣтеле* 173r/19. Посведочен је и збирни број у А: *двоѣ* 176r/1.

3.5. Најфреквентнији глаголски облик у тексту је презент. Обично стоји у 3. л. јд. задржавајући српскословенски наставак *-тъ*: *идать* 170r/2, *пишетъ* 170r/4—5, *коупитъ* 172r/11 итд. Сваки пети пример реализује се у форми народног језика (Белић 1999: 372—373): *ище* 169v/18, *крнѣ* 170r/19, *оузме* 171r/8 итд. Слична ситуација је и у 3. л. мн., где се два пута од укупно једанаест случајева губи финално *-тъ*: *оправѣ* 170v/8, *св* 172r/5; иначе *вѣрзуютъ* 170v/12, *потворѣтъ* 170v/14, *идаютъ* 174r/3 итд. Прво лице јд. атематског глагола је по норми: *нѣсьмь* 172v/14. Облик 1. л. јд. *оставлям* 170r/7—8, међутим, унет је из дијалекатске базе, где се формирао под утицајем атематске презентске врсте (Белић 1999: 372). У 2. л. јд. посведочене су обе могућности: а) *ѡкоупишь* 174v/16—17 према народном језику; б) *ищѣши* 174v/17—18 према књижевном језику. Срећу се и следећи облици двојине: 3. л. *з'говорнта се* 173r/16, *сѣдроуѣжнта се* 173v/2—3.

Аорист, имперфекат и плусквамперфекат у рукопису се не јављају. Перфекат се углавном среће у 3. л. јд. у складу са нормом књижевног језика: *ѣлѣ/ сѣхраниль* 170r/3, *ѣлѣ/ писаль* 170r/7, *ѣлѣ/ заншьль* 173r/1 итд. Помоћни глагол два пута има скраћену форму из народног језика: *ѣ оправиль* 171r/3—4, *ѣ ѡвѣщаль* 172v/1—2. У истом лицу долази и до истискивања помоћног глагола, што је особина која се спорадично могла јавити како у српскословенским текстовима високог стила (Драгин 2007: 120—121) тако и у оним чији језик је близак народном (Грицкат 1954: 87—88): *нѣ вѣдѣль* 170r/15, *развѣ прнѣтн цю даль* 171v/10—11. У 1. л. јд. оба пута реализује се перфекат са краћом варијантом помоћног глагола, у духу народног језика: */иди/л сьмь* 170v/4, *сьмь изгоуѣнль* 170v/5—6. И основа глагола *идѣти*, као што се види у првом примеру, одговара дијалекатској основици и има фонетски лик *има-*.

Футур I реализује се једанпут, у 3. л. јд. са формом помоћног глагола из дијалекатске базе (Белић 1999: 389): *кѣ врати* 173v/11–12.

У примерима футура II облици глагола *вѣти* су такође у духу народног језика, без финалног *-тъ*: 3. л. јд. *вѣде ... посѣлао* 173v/5–6, *воуде ... оу-зель* 176r/2–3.

У једином случају потенцијала не може се знати да ли је реч о оптаивном или аорисном облику помоћног глагола: 3. л. јд. *вн по/д/ель* 171r/1.

Императив је после презента најзаступљенији глаголски облик у Јустинијановом закону. Најчешће се ради о 3. л. јд.: *да се не вѣрвѣтъ* 169v/13–14, *да се да/ѣ/* 170r/1, *да се раздѣлантъ* 173v/10 итд. У сваком трећем примеру, међутим, под утицајем народног говора финално *-тъ* изостаје: *да плати* 169v/14, *да врати* 171r/10, *да се вѣи осмоудн* 175r/18–19 итд. У 2. л. јд. посведочен је императив глагола *прѣити*, који се реализује са две основе: *прѣидн* 172v/17 и *прѣидн* 174v/14–15.

Образовање инфинитива је правилно, док се супин у складу са редакцијском нормом не појављује.

3.6. У тексту се реализују и активни партицип презента и претерита, као и пасивни партицип претерита. Пасивни партицип презента није уочен. У творби наведених форми, као и у случају партиципа перфекта нема иновација, а сви облици биће представљени у одељку из синтаксе.

4. СИНТАКСИЧКЕ ЦРТЕ. У испитивање синтаксичких особина рукописа укључена су разна питања из домена падежних функција и значења, затим реченице, као и партиципа и глаголских времена и начина. С једне стране, настојаће се утврдити инвентар и ниво заступљености књишких црта у тексту, а са друге, степен и врста утицаја народног говора.

4.1. Текст Јустинијановог закона, како смо већ истакли, познаје категорију двојине. У примерима везаног или неслободног дуала уз број *два* (Белић 1932: 27), као и у другим српскословенским споменицима (Грковић-Мелџор 1993: 98; Драгин 2007: 133), јавља се двојинска форма именице: Н м. р. *два земндѣлателя* 173r/15, *два дѣлателя* 173v/2, ср. р. *двѣ селѣ* 174r/3. Када је реч о предикатској конгруенцији, два пута уз наведене субјекте у двојини реализује се предикат у истом броју: *аще два земндѣлателя љеж/д/оу собою зговорнта* 173r/14–15, *аще два дѣлателя сѣдроужнта се* 173v/2–3. У трећем примеру, међутим, видљив је утицај народног језика, у којем је још крајем XIII века могло доћи до замене двојине множином (Белић 1999: 190): *аще двѣ селѣ нмають прѣ* 174r/3.

У осталим бројним конструкцијама примери су такође у складу са нормом књижевног језика: А *ѣ. лѣта* 174v/8, А *ѣ. свѣдѣтель* 170v/6–7, Н *кѣ. лѣт/т/* 169v/5. Уз број *ѣри* стоји одговарајући падеж именске речи у множини, а уз *ѣей* и *двадесеѣ* *ѣей* генитив множине.

4.2. Међу исказима које одликује инконгруентност реченичног предиката (в. Дуриданов 1993: 452–455; Грковић-Мелџор 1993: 144–149; Драгин 2007: 144–152) посведочене су само конструкције са нереклексивним глаголима имперсонално обележеним морфемом *се*: *аще кто дѣла-*

џн пишеть нѣкомоу и припишеть оу нѣн ѿко и оноиши дѣакъ кон ѿѣ/ кто писаль оставляемъ что любо да се не вѣроуеъ 170г/4—9, аще ѿѣ/ кто притъ с кымъ за кою вещь а нмать писаніе ѿ томъ тере га крне а послѣ моу воуде/т/ на подощь тере га ѿвн/т/ да мѣ се по томъ не принде/т/ ни въ что 170г/16—170в/2, аще кто оу-крадетъ что ѿ цркви или въ ношн н/л/ въ днѣ да се ослѣпнтъ аще ли на дворѣ цю црковно оукрадетъ да се бѣе и осмоудн и прожене/т/ ѿ тоган мѣста 175г/14—20 и сл. Агенс у ѣима остаје неисказан, чиме се додатно наглашава неутралан карактер законских одредби.

У пасивним реченичним структурама са партиципом претерита такође изостаје исказивање логичког субјекта, будући да је он видљив из ширег контекста или се једноставно подразумева (в. примере 170в/4—5, 172г/16 у одељку о партиципима).

4.3. Номинална предикатска допуна увек је у номинативу: и воудеть повннъ 170в/17—18, и оудрѣт моужь а жена останеъ бесѣдна 175в/3—5 итд. Ово је у складу са приликама у другим српскословенским споменицима, где до ширења инструментала није долазило (Грковић-Мелџор 1993: 154—156; Драгин 2007: 158—161).

4.4. Уз негиране глаголе објекат је увек у акузативу. У већини примера (6) његова реализација се везује за позицију испред предиката (Вечерка 1963: 207—209), што је одлика и осталих редакцијских текстова (Грковић-Мелџор 1993: 157—158; Драгин 2005: 38; 2007: 162—163): аще ли друга не нмать с кым кѣ орати да га нѣ вољнъ оставити 173в/10—13, да аще м/8/ до третѣга рока не ѿкоупнтъ да га потѡ/м/ не нице 175г/1—3 и сл. Одступају само два исказа са објектом у постпонованом положају: понже не крѣпка ѿѣ/ кѣпла тан ѡнзи коупѣц не нмать ползоу 171в/7—10, аще си не ѿкоупншъ залогъ да га векѣ не ницешн 174в/16—18.

4.5. Када се ради о реализацији генитива, праћени су они искази у којима је постојала конкурентност форми још у периоду канона (слободни генитив / отъ + генитив; отъ/ оу + генитив) (Вечерка 1963: 211—216; Ходова 1966: 110). У компаративној конструкцији под утицајем народног говора долази до продора предлога отъ: мало више ѿ поль цѣне 171г/13—14. Уз глаголе који означавају удаљавање у ширем смислу посведочена је увек веза отъ + генитив: да ѿженет /с/ѣ ѿко татъ ѿ своѣго плода нивнаго 174г/14—16, да се бѣе и осмоудн и прожене/т/ ѿ тоган мѣста 175г/18—20. Придев лихъ као именски део предиката везује за себе слободни генитив, који поприма и значење објекта: да ѿѣ/ лихъ и сѣмена браздопрѣемникъ 173г/13—14, да ѿѣ/ ли/х/ и сѣмена и ѡранѣа 174в/11—12 итд.

Генитив извора уз глагол психолошког стања коати се среће се без предлога, што је генерално одлика и осталих српскословенских споменика (Грковић-Мелџор 1993: 167—168; Драгин 2005: 38; 2007: 173): жен/а/ оудмѣнтъ боеши се мѣжа своѣго 171г/17—19.

Глаголи који у себе укључују однос узимања, одвајања (Ходова 1966: 110) реализују се са конструкцијом отъ + генитив: аще кто коупнтъ кою вещь ѿ чловѣка млада 172г/11—12, аще кто оукрадетъ что ѿ цркви 175г/14—15.⁴ Потискивање везе оу + генитив уочено је и у другим текстовима (Драгин 2005: 39; 2007: 174—175).

4.6. Најчешћа средства за исказивање посесије у Јустинијановом закону су присвојни придев и посесивни генитив. Позиција придева је углавном препонована, а образовања од личних имена нису посведочена: ѿ жєнна нцанїа 171r/16—17, ѿ мѣжєвнє прнкїє 175v/6—7, али: ѿ плода нивнаго 174v/1 итд. У једином примеру где је то било могуће, реализује се посесивни генитив: блг/о/в/ѣ/рнаго и х/ѣ/любнѣаго цѣра їоустинїана зако/н/ 169v/1—3. За разлику од посесивних придева, генитив је чешће у постпонованој позицији, праћен детерминатором, у складу са приликама у другим српскословенским текстовима (Грковић-Мелџор 1993: 160—161; Драгин 2007: 176—178), као и оним писаним на народном језику (Павловић 2006: 353—369): кромѣ волє нц/с/цаго ннкоу 174r/12—13, оу лѣдннѣ нного дѣлатєла 174v/4—5, али: тогази сєла сєланннкоу 171v/6—7 итд. Датив са присвојним значењем сасвим је редак и изражава породичну повезаност (уп. МРАЗЕК 1963: 248; Грковић-Мелџор 1996: 49—50): оузнак/т/ емв ѿцѣ 172r/14.

4.7. Негација у виду партикуле не поставља се непосредно испред речи на коју се односи: такоѣн не тѣкѣо срамотѣ да прїнѣтѣ нѣ и ѿ вѣсакон рѣчи истиннон да се не вѣрѣѣтѣ 169v/10—14, ацѣ сн не ѿкоупншѣ залогѣ да га вєкѣ не нцѣши да га соудїа не чюѣтѣ за тон 174v/16—19 итд. У исказима са двоструком негацијом глагол се појављује као главни носилац одричног значења, док је негирани облик заменице у постпонованом положају: да мѣ се потомѣ не прїнѣт/т/ ни вѣ что 170v/1—2, по десетомѣ лѣтѣ не нскати ница 172r/9—10, ацѣ не раднѣт г/ѣ/поднѣн вногра/д/ нѣ/ѣ/ повннѣнѣ нсполннѣкѣ ница 172v/18, ацѣ моуѣжѣ ѿстанѣтѣ бєс чєда а жєна вцрѣ/т/ да не вѣзмѣтѣ ница 175v/8—10. Доследност и уједначеност у реализацији ових исказа, по свему судећи, одраз је стања у дијалекатској бази. У испитиваним српскословенским текстовима високог стила негирани облик заменице, прилога или неке друге речи углавном претходи предикату чије негирање онда изостаје (уп. Грковић-Мелџор 1993: 169; Драгин 2007: 183). Добро је познато да се процес успостављања двоструке негације у словенским језицима одвијао постепено и није окончан свуда у исто време (Крїжковá 1968: 31). На даљим проучавањима стога остаје да покажу да ли се у случају ове особине може говорити о разлици између високог и нижег стила унутар књижевног језика. Од велике помоћи у томе било би утврђивање прилика у документима на народном језику.

4.8. Већина падежних и предлошко-падежних конструкција за исказивање адвербијалних значења била је заједничка и књижевном и народном језику. Размотриће се оне категорије које у светлу историјског развоја оба идиома добијају посебан значај, било да су имале конкурентне форме или су временом уступале место другим конструкцијама.

4.8а. У просторном значењу предлог *къ* се уз извешан број глагола могао реализовати са акузативом и локативом (AITZETMÜLLER 1981: 16—26; MIKLOSICH 1926: 658). У Јустинијановом закону уз приписати среће се

⁴ У овом исказу конкурентно средство споју *отъ* + генитив могла је бити и *вєза* генитива са *нѣ* (ГЕРОДЕС 1963: 341).

локатив, а уз вѣннѣ акузатив: а) припишетъ оу нѣн 170г/5—6; б) вѣннѣтъ оу лѣдннѣ 174v/4—5.

У старословенском периоду, као и у редакцијској писмености постојала је и конкурентност слободног датива и конструкције кь + датив, како уз непрелазне глаголе кретања (Галлис 1963: 110) тако и уз прелазне глаголе код којих се семантика усмерености радње преплитала са значењем намене (Правдин 1956: 12). Усамљени пример из текста донекле је специфичан, будући да у њему иза датива личне заменице следи и одредба кь + датив: да се приѣдѣ/ѣ/ ки кь всемоу нѣннѣ н ѿ мѣжевнѣ приѣе четвѣрѣти дѣлѣ 175v/5—8.

4.8б. Када је реч о падежима за исказивање временских односа, посведочени су акузатив и локатив. Слободни акузатив праћен је оба пута детерминатором, што одговара приликама у другим текстовима где се независни акузатив јавља ретко (Драгин 2007: 212): прѣдрѣжавѣшомѣ многа лѣта томѣ да кѣ/ѣ/ оправданнѣ 174г/6—7, да ю дрѣжитѣ ѿ. лѣта 174v/7—8.

Конструкција на + акузатив среће се само у склопу устаљеног израза на вѣдѣ: аще кто оуздѣтъ вноградѣ исполнѣ терѣ на вѣдѣ не ѡвѣрѣже 172v/6—8.

Акузатив уз предлог кь реализује се са именицом која означава временску јединицу без константне идентификације и има одредбу (уп. Грковић-Мелџор 1996: 46; Драгин 2007: 214): аще два дѣлатѣла сѣдрѡуѣжѣта се вѣ вѣдѣ посѣанѣа 173v/2—4.

Вега кь + локатив среће се два пута у склопу истог исказа преносећи савремено значење у ѿоку, у оквиру одређеног раздобља (Ивић 1955—1956: 197): аще кто оукрадѣтъ что ѿ цѣркѣе н/л/ вѣ ноци нлн вѣ днѣ 175г/14—16.

Оријентационом конструкцијом по + локатив именује се позната тачка у времену после које следи одређена радња (Топоров 1961: 200): а по десѣтомѣ лѣтѣ не нскати ниѣа 172г/9—10.

4.8в. Са значењем циља, сврхе посведочене су конструкције акузатива уз предлоге на, вѣ и за (свака по једанпут), иначе сасвим обичне и у документима на народном језику (Павловић 2006: 433).

Вега на + акузатив представља заправо трансформ намерне реченице (уп. Грковић-Мелџор 1993: 133; Драгин 2007: 232): а послѣ моу воуѣе/т/ на помоуѣ терѣ га ѡвн/т/ 170г/19—20.

Конструкција акузатива са предлогом кь реализује се са заменицом попримајући карактер идиома: да мѣ се потомѣ не приѣде/т/ ни вѣ что 170v/1—2.

За разлику од других српскословенских текстова, где је то веома честа појава (Грковић-Мелџор 1993: 134; 1996: 47; Драгин 2007: 234), спој за + акузатив се овом приликом не јавља са лексемом из категорије *живо* (+): аще свѣ/д/телн мнози свѣдокоуѡуть за ѣдннѣ вѣѣ 170v/9—10.

4.8г. У исказивању узрока доминира спој о + локатив (5х), који у себи обједињује објекатско и прилошко значење изражавајући садржај одређеног душевног стања (Веѣерка 1993: 264—265, 308; Ходова 1971: 149): нѣ н ѡ вѣсакон рѣчи истиннѡ да се не вѣрѣжѣтъ 169v/12—14, аще кто про/у/ нѣдѣтъ с кѣмѣ ѡ нѣкоѣн вѣѣи 170v/2—4 итд.

По фреквенцији следи веза за + акузатив (2x). Њоме се исказује узрок типа образложења, што одговара приликама у другим проученим споменицима (Грковић-Мелџор 1993: 141; Драгин 2007: 250—251; Павловић 2006: 432): *аще кто ꙗкоу притъ с кымъ за кою вещь 170г/16—17.*

Једини примери инструментала јављају се са значењем „подстрекача” (Ивић 1954а: 100; 1954б: 189): *аще боудеть члкъ врьстоуь ꙗко, лѣ/т/ и запишеть кою вещь ннкондъ прогоненіемъ нь волюю своєю 169v/4—8.*

Конструкција по + датив означава критеријум (у значењу савременог *према, сходно, у смислу, на основу чеџа*) (Ивић 1951—1952: 181), што је у складу са стањем у другим редакцијским рукописима (Грковић-Мелџор 1996: 47; Драгин 2005: 43): *аще кто женоу оудеть по законоу 175v/1—2.*

4.9. Иако се партиципи јављају релативно ретко, у тексту Јустинијановог закона потврђене су скоро све синтаксичко-семантичке позиције у којима се ова категорија речи могла наћи (Грковић-Мелџор 1997: 21—39). Не среће се једино пасивни партицип презента, док се посведочени активни партиципи ниједном не реализују у улози самосталног предиката.

У функцији супстантива се налазе оба активна партиципа: а) партицип претерита (3x) — *без знаніа дѣлавшаго 173v/17*; б) партицип презента (1x) — *кроуѣ воле нм/в/цаго ннвоу 174г/12—13* итд.

У детерминативној улози срећу се облици активног и пасивног партиципа претерита: а) *да се ѿжене/т/ на бѣхъ ѿ плода ннвнаго ꙗко лѣжъ прѣль-гавъ г/ѣ/на ннѣѣ 174г/20—174v/3*; б) *и ре/ч/тъ /нм/л/ сѣмъ кннгоу записноу нь сѣмъ изгоубилъ 170v/4—5.*⁵

Као лексички део предиката уочен је само пасивни партицип претерита: *аще кто коупитъ кою вещь ѿ члка млада кон ꙗкоу по/д/ ѿбѣю /ω/властню и оуднае/т/ емъ ѿѣць и оудсхоке распати коуплю да ꙗкоу распана 172г/11—16.*

У функцији герунда посведочена су оба активна партиципа. Партиципом презента у једном примеру изражава се стање субјекта у тренутку реализације предикатске радње: *жен/а/ оудмьчнтъ боещи се мѣжа својею 171г/17—19.* У другом случају реч је о увођењу директног говора партиципом глагола глаголати: *послетъ господароу винограду (!) глѣ 172v/13—14.* Партицип претерита у овој улози јавља се као трансформ узрочне реченице: *а сн раскаѣ се ѿставитъ винограду 173г/2—3.*

Посведочен је и један пример апсолутног датива са активним партиципом презента. Реализује се без везника и кондензује временску реченицу: *аще ли сѣгласитъ мѣжъ сѣ женоу своєю да оудмрающн ѿнон наслѣдитъ юю 175v/13—15.*

4.10. Специфична питања из синтаксе и семантике глаголских времена и начина размотриће се у контексту других српскословенских текстова, као и прилика у народном језику.

Трајни презент се ниједном не реализује у значењу будућег времена, што је особина која се иначе ретко јавља у редакцијским споменицима (Грковић-Мелџор 1993: 201; Драгин 2007: 286). У императивној

⁵ У Хиландарском и Ходошком препису стоји записаноу (Марковић 2007: 54).

функцији форма садашњег времена такође није посведочена, иако је реч о црти која није била необична у списима писаним високим стилем књижевног језика (Грковић-Мелџор 1993: 202; Драгин 2007: 286).

Перфекат у већини случајева (90%) образује се од глагола свршеног вида изражавајући стање у тренутку говора односно резултат саме радње (Горшков 1963: 189). За разлику од прилика у старословенским јеванђељима,⁶ присутан је како у директном говору тако и у ауторском исказу: *нѣ сѣмѣ нзгоубнѣ 170v/5—6*, *аще ли ꙗко ꙗко сѣмѣ сѣхранилѣ а ѿнаа погоубнѣ повннѣ ꙗко 175r/11—13* итд. Ако се изузму глаголи писати и трѡудити се, код којих је могућа двострука интерпретација, два пута среће се и трајни глаголски вид: *понеже ꙗко писалѣ що не вѣдѣлѣ 170r/14—15* (скраћени перфекат), */ица/а сѣмѣ кннгоу записноу 170v/4—5*.

Осим наведеног, у тексту је забележен још један пример перфекта без помоћног глагола: *развѣ приети що далѣ 171v/10—11*. Оба пута у питању је, дакле, 3. л. јд., што се уклапа у прилике посведочене у осталим проученим споменицима, где такође „контекст у извесним случајевима допушта тумачење да је посредни релатив у ужем смислу” (Грицкат 1954: 159).

Футур I у форми народног језика није посведочен у независној предикатској функцији већ добија улогу детерминатора именске речи (тзв. модални релативни футур) (Белић 1999: 446): *аще ли друга не имать с кымѣ кѣ ѡрати да га нѣ вољнѣ ѡставити 173v/10—13*. Остали типови перифрастичног футура са глаголима *идѣти* и *начѣти* се не јављају.

Футур II улази у састав условне реченице (Белић 1999: 447), док се у аподози оба пута реализује императив: *аще ли вѣде сѣмѣ посѣало да се не раздѣлетѣ 173v/5—7*, *аще ли вѣде и мнто оузелѣ да раздѣли криво да платитѣ глѡкоу 176r/2—5*.

Негирани императив за који је везан проблем видске реализације⁷ посведочен је само у аналитичкој форми 3. л. једине и множине. Том приликом јављају се глаголи оба вида, што је у складу са стањем у другим проученим споменицима (Грковић-Мелџор 1993: 170; Драгин 2007: 292—293): а) несвршени вид (3х) — *да га потѡ/ѡ/ не нице 175r/2—3*, б) свршени вид (5х) — *да не възметѣ ница 175v/10* итд.

Једини пример потенцијала среће се у склопу индиректног питања (уп. Trost 1972: 131—134) означавајући начин извршења радње: *кою би по/д/ѣлѣ каз/н/ѣ ѡнзи татѣ да по/д/идѣтѣ ѡнзи кон га е ѡправнѣ 171r/1—4*.

4.11. У Јустинијановом закону посведочене су различите врсте зависних реченица. Правни карактер текста наметнуо је високу фреквенцију пре свега погодбених реченица, које увек почињу везником *аще*: *аще свѣ/д/телн мнози свѣдокоуѡтѣ за единѣ вещь и не свѣдокоуѡтѣ вси еднако да се не вѣрѡуѡтѣ 170v/9—12* итд.

⁶ У тексту канонских јеванђеља употреба перфекта везује се искључиво за директни говор, док је само једанпут забележен у исказу аутора (Бунина 1959: 76).

⁷ Још у списима канона уочена је тежња ка употреби трајних глагола у императиву (KURSOVÁ-RIVAROVA 1972: 72), да би у савременом језику појава свршеног вида била ограничена само на малобројне изузетке (Ивић 1958: 26—27).

Истим везником у комбинацији са н уводи се и допусна реченица: да си є вол'нь господарь оузети своє без рѣчи аще и много троу/дї/ль/ є/ѣ/ ѿ/н/зи 172v/3—5.

У узрочној реченици реализује се пониже: да плати номник ѿт себѣ пониже є/ѣ/ писаль що не вѣдѣль 170r/13—15.

Временска реченица почиње са егда: аще ли є/ѣ/ заншьль нѣкамо господинь винограда а сн раскаиавь се оставить виноградь егда прїидеть господинь винограда двоннѣ плода да платить исполникь 172v/20—173r/6.

Начинско-поредбени искази уводе се везницима тако и како: а) аще кто дїатази пишеть нѣкомоу и припишеть оу ннє тако и ономан дїакъ кон є/ѣ/ писаль оставляид что любо да се не вѣроуєть 170r/4—9; б) да аще не оузвршнть како се є ѿбѣщаль направити да си є вол'нь господарь оузети своє без рѣчи 170r/20—172v/4. У случају друге форме ради се о утицају народног језика (Павловић 2009: 228).

Намерне реченице се увек јављају са везником да: да/ѣ/ мнто нѣкомоу да га ѿправи 170v/18—20 итд.

Допунске реченице под утицајем дијалекатске базе (Павловић 2009: 74—79; 86) уводе се везницима єре и што: а послѣдн се нзнагє єре є/ѣ/ кривь 170v/20—171r/1; да плати номник ѿт себѣ пониже є/ѣ/ писаль що не вѣдѣль 170r/13—15.

Снажан утицај говорне основице видљив је и код односних реченица, које се доследно реализују са заменицом кон: аще кто дїатази пишеть нѣкомоу и припишеть оу ннє тако и ономан дїакъ кон є/ѣ/ писаль оставляид что любо да се не вѣроуєть 170r/4—9. Иста ситуација је и у случају слободних односних реченица које по правилу имају субјекатску функцију и сасвим су обичне у документима старосрпске пословноправне писмености (Павловић 2009: 111—112): кон є/ѣ/ раздѣлнль криво аще ли боуде и мнто оузель да раздѣлн криво да платить глобоу 176r/1—5.

Употреба већине хипотактичких везника у складу је са приликама у другим српскословенским текстовима (Грковић-Мелџор 1993: 209—213; Драгин 2007: 303—312), док се о утицају народног језика, као што смо видели, може говорити у случају начинско-поредбених, допунских и односних реченица.

5. Закључак. У целини посматрано, можемо констатовати да је Јустинијанов закон у начелу био писан књижевним језиком. Реч је, међутим, о нижем стилу српскословенског, будући да је у тексту посведочен снажан уплив народног говора, који је могуће пратити на свим језичким нивоима.

5.1. На фонолошком плану деловање дијалекатске базе испољило се у највећој мери код предлога сь, предлога вь и иницијалног вь-, група шт и жд и групе љт-, а само спорадично у случају коренског вс- и закона прегласа. Све наведене иновације у текстовима писаним српскословенским језиком у начелу изостају или је њихов проценат занемарљиво мали. У Јустинијановом закону, као што смо видели, у случају појединих категорија ове црте имају повећану фреквенцију у односу на фонетске

варијанте књижевног језика, сведочећи тако о превласти једног идиома над другим.

5.2. У сфери морфологије под утицајем говорног језика дошло је до елиминације појединих књишких форми, те се неки облици реализују само у духу народног језика: заменица *ница* (место *ничѣто*); Г јд. м. и ср. рода личне заменице за треће лице *нѣга*, увек са иницијалним *нѣ-* независно од тога да ли се јавља са предлогом или без њега (место *нѣго*); А јд. исте заменице у м. и ср. роду увек у форми *га* (место *н/нѣго* односно *нѣ*); релативна заменица у форми *кын* (никад *нѣѣ*), која добија основу *ко-*; број *трн* у Н м. рода (место *трнѣ*); футур I и II у форми народног језика; прво лице јд. перфекта са краћом варијантом помоћног глагола *сѣмѣ* (место *кѣмѣ*). У Д јд. м. рода личне заменице за треће лице доминира енклитика *ѣѣ* (4х), док се *нѣѣѣ* јавља једанпут.

У одређеним категоријама само спорадично продиру облици из дијалекатске базе, који су сви општештокавског карактера: наставак *-а* у Г јд. консонантске промене ср. рода; *-ѣѣ* у Л јд. **ѣ* промене; *-ѣ* у Г јд. **а* промене; *-ѣѣ* у И јд. **ја* промене; присвојна заменица за треће лице *нѣннѣ*; *-га* у Г јд. м. рода, *-ѣн* у Л јд. ж. рода и *-ѣѣ* у Л јд. ср. рода сложене придевске промене; *-шѣ* у другом лицу јд. презента; скраћена форма помоћног глагола у трећем лицу јд. перфекта *нѣ*; појава партикула *ѣн* и *нѣ* уз показне заменице и личну заменицу за треће лице. Народни говор допринео је и ширењу појединих особина ван статуса књижевне норме, које узимајући у обзир обим текста имају повећану фреквенцију у односу на друге редакцијске споменике писане високим стилом српскословенског језика: облици презента и императивне конструкције *ѣѣ + ѣрезѣнѣѣ* у трећем лицу јд. и мн. без наставка *-ѣѣ*.

5.3. У домену синтаксе утицај говорног језика углавном се остварује у границама српскословенске норме. Све посведочене црте познате су и другим редакцијским текстовима, а највећи број њих био је присутан и у систему народног језика. Изразито књишки карактер имају хипотактичке структуре, које се само по изузетку реализују са везницима из дијалекатске базе, затим конструкција апсолутног датива, као и малобројни искази са партиципима у детерминативној и улози супстантива и герунда. Употреба партиципа је иначе сужена у овом спису, а не јављају се ни инфинитивне имперсоналне конструкције, сасвим обичне у саставима писаним високим стилом српскословенског језика. За разлику од њих, дакле, у Јустинијановом закону нема елемената који би сведочили о појачаној грецизацији језика.

Приближавање текста народном говору, са друге стране, посебно је изражено у сфери конгруенције и падежних и предлошко-падежних конструкција. Иако је присутна свест о категорији двојине, у рукопису се уочава и замена двојинских форми множинским. Код извесног броја особина под утицајем дијалекатске базе долази до ширења одређених синтаксичких средстава на рачун других њима конкурентних форми: *вѣѣ за ѣѣѣ + ѣѣнѣѣ* се шири на рачун слободног генитива и конструкције *ѣѣѣ + ѣѣнѣѣ* уз глаголе удаљавања, с једне стране, и глаголе узимања,

одвајања, на другој страни; генитив извора, међутим, остаје без предлога; посесивни генитив доминира у односу на посесивни датив; присутна је уместо једноструке двострука негација. Веза *отъ* + генитив продире и у компаративну конструкцију, што представља особину ван статуса српскословенске норме. Посведочене конструкције са адвербијалним значењем (просторним, временским, циља, сврхе и узрока) биле су заједничка одлика и књижевног и народног језика и не показују већа одступања у односу на прилике у другим проученим споменицима.

5.4. Филолошка анализа Јустинијановог закона показала је, дакле, да су српскословенским језиком могли бити писани и текстови изразито световног карактера. Овакве прилике највероватније су биле условљене настојањем преводилаца и приређивача да садржај грчких правних извора пренесу на што веродостојнији и прецизнији начин. Са друге стране, у овом релативно кратком спису среће се и велики број црта из народног говора, које сведоче о својеврсној симбиози и преплитању ова два идиома у појединим сегментима језичког система,⁸ што би се могло сматрати кључном *differentia specifica* у дефинисању нижег стила књижевног језика према српскословенским текстовима са нешто већим степеном наноса из говорне базе (нпр. типичи) у односу на оне писане српскословенским језиком у његовом најчистијем виду (нпр. јеванђеља, апостоли и др.). На тај начин документ је задржао званичан тон правног акта, а уједно обезбедио и висок степен разумљивости и пријемчивости. Имајући све ово у виду, као и место Јустинијановог закона у укупном законодавству цара Стефана Душана, јасно је да у даљим проучавањима пословноправног стила редакцијске писмености у обзир треба узимати и ванјезичке околности и чиниоце који су у првом реду одређивали садржај, карактер и намену неког текста, а самим тим и његов језички оквир.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЕЛИЋ, А. *О двојини у словенским језицима*. Београд: Српска краљевска академија, 1932.
- БЕЛИЋ, Александар. *Историја српског језика*, Изабрана дела Александра Белића, четврти том. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. „Опис Атонског рукописа”. Мехмед Беговић (ур.). *Законик цара Стефана Душана. књига I. Сѣрушки и Аѣонски рукопис*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1975, 209–212.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. „Душаново законодавство”. Сима Ђирковић (ур.). *Историја српског народа. прва књига. Од најстаријих времена до Маричке бишке (1371)*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1994, 557–565.

⁸ Ово стање не треба поистовећивати са сменом кодова коју налазимо у посланици Св. Саве игуману Спиридону, где постоји јасно и оштро разграничење делова на српскословенском од оног у којем доминирају црте из народног говора, што је опет било условљено ванјезичким чиниоцима (обраћање игуману Спиридону као црквеном лицу у првом делу, а потом као особном пријатељу у завршници писма). У Јустинијановом закону, међутим, као што смо видели, преплитање два идиома у одређеним слојевима језичког система присутно је кроз цео текст.

- БУНИНА, И. К. *Система времен старославянского глагола*. Москва: Академия наук СССР, 1959.
- ВЕЧЕРКА, Радослав. „Синтаксис беспредложного родительного падежа в старославянском языке”. Иосиф Курц (ред.). *Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей*. Прага: Издательство Чехословацкой академии наук, 1963, 183—223.
- ГАЛЛИС, Арнэ. „Дательный падеж направления в славянских языках”. *Scando-Slavica* IX (1963): 104—122.
- ГЕРОДЕС, Станислав. „Старославянские предлоги”. Иосиф Курц (ред.). *Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей*. Прага: Издательство Чехословацкой академии наук, 1963, 313—368.
- ГОРШКОВ, А. И. *Старославянский язык*. Москва: Высшая школа, 1963.
- ГРИЦКАТ, Ирена. *О ѿфектѹ без ѿмоћноѹ глагола у срѣскохрватском језику и сродним синѿтаксичким ѿјавама*. Београд: Српска академија наука, 1954.
- ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ, Ирена. „Језик Струшког преписа”. Мехмед Беговић (ур.). *Законик цара Стефана Душана. књига I. Струшки и Аѿонски рукопис*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1975а, 125—157.
- ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ, Ирена. „Језик Атонског преписа”. Мехмед Беговић (ур.). *Законик цара Стефана Душана. књига I. Струшки и Аѿонски рукопис*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1975б, 213—219.
- ГРКОВИЋ-МЕЉОР, Јасмина. *Језик „Псалѿира” из шѿтамѿарије Црнојевића*. Подгорица: Црногорска академија наука у умјетности, 1993.
- ГРКОВИЋ-МЕЉОР, Јасмина. „О синтаксичким одликама ‘Житија св. Симеона’ од св. Саве”. *Научни сасѿанак слависта у Вукове дане* 25/2 (1996): 43—56.
- ГРКОВИЋ-МЕЉОР, Јасмина. „Партиципи у српскословенском језику”. *Зборник Маѿице срѣске за филологију и лингвистичку* XL/1 (1997): 21—39.
- ДАНИЧИЋ, Ђ. *Историја облика срѣскога или хрватскога језика до свршешка XVII вијека*. Београд: Државна штампарија, 1874.
- ДРАГИН, Наташа. „Синтаксичке одлике Теодосијевог ‘Житија Петра Коришког’”. *Зборник Маѿице срѣске за филологију и лингвистичку* XLVIII/1—2 (2005): 35—51.
- ДРАГИН, Наташа. „Прилог познавању групе вь- у српскословенском језику”. *Зборник Маѿице срѣске за филологију и лингвистичку* XLIX/2 (2006): 45—56.
- ДРАГИН, Наташа. *Језик Теодосијевог Житија свейтог Саве у ѿрепису монаха Марка из XIV века*. Нови Сад: Тиски цвет, 2007.
- ДУРИДАНОВ, Иван. (ур.). *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис*. София: Българската академия на науките, 1993.
- ИВИЋ, Милка. „О предлогу ѿо у српскохрватском језику”. *Јужнословенски филолоѿ* XIX/1—4 (1951—1952): 173—212.
- ИВИЋ, Милка. *Значења срѣскохрватског инструментѿала и ѿихов развој (Синѿтаксичко-семантичка студија)*. Београд: Српска академија наука, 1954а.
- ИВИЋ, Милка. „Узрочне конструкције са предлозима збоѿ, од, из у савременом књижевном језику”. *Наш језик V* [нова серија], 5—6 (1954б): 186—194.
- ИВИЋ, Милка. „Из проблематике падежних временских конструкција”. *Јужнословенски филолоѿ* XXI/1—4 (1955—1956): 165—214.
- ИВИЋ, Милка. „Словенски императив уз негацију”. *Радови Научног друшѿтва НР Босне и Херцеговине X* (1958): 23—44.
- ЈЕРКОВИЋ, Вера. *Срѣска Александрида. Академијин рукопис (бр. 352). Палеоѿрафска, орѿоѿрафска и језичка истраживања*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1983.
- ЈЕРКОВИЋ, Вера. „Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему”. *Јужнословенски семинар за стѿране славистѿе* 33—34 (1984): 55—66.
- ЈЕРКОВИЋ, Вера. „О транскрипцији српскословенских текстова”. *Научни сасѿанак слависта у Вукове дане* 25/2 (1996): 5—14.
- ЈОВИЋ, Душан. „О језику ‘Закона о рудницима’ деспота Стефана Лазаревића”. *Јужнословенски филолоѿ* XXVII/3—4 (1968—1969): 365—455.
- МАРКОВИЋ, Биљана. *Јусѿинијанов закон: средњовековна визанѿијско-срѣска ѿравна комѿилација*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2007.

- МРАЗЕК, Роман. „Дательный падеж в старославянском языке”. Иосиф Курц (ред.). *Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей*. Прага: Издательство Чехословацкой академии наук, 1963, 225—261.
- ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Дештерминативни падежи у старосрпској њословнојравној њисмености*. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- ПРАВДИН, А. Б. „Дательный приглагольный в старославянском и древнерусском языках”. *Ученые записки Института славяноведения XIII* (1956): 3—120.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. *История и структура славянских литературных языков*. Москва: Наука, 1988.
- ТОПОРОВ, В. Н. *Локатив в славянских языках*. Москва: Академия наук СССР, 1961.
- ХОДОВА, К. И. (1966): „Синтаксис предлога њу с родительным падежом в старославянском языке”. *Scando-Slavica XII* (1956): 96—114.
- ХОДОВА, К. И. *Падежи с предлогами в старославянском языке (Опыт семантической системы)*. Москва: Наука, 1971.

*

- AITZETMÜLLER, R. “Beobachtungen zur syntaktischen Verwendung von Lokativ und Akkusativ im Altbulgarischen und Serbokroatischen”. *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes* Tom. XV, Festschrift für Linda Sadnik zum 70. Geburtstag (1981): 14—42.
- VEČERKA, Radoslav. *Altkirchenslavische (albulgarische) Syntax, II. Die innere Satzstruktur*. Freiburg i. Br.: U. W. Weiher, 1993.
- KŘIŽKOVÁ, Helena. „К вопросу о так называемой двойной негации в славянских языках”. *Slavia XXXVII/1* (1968): 21—39.
- KURCOVÁ-RIBAROVA, Zdenka. „Iz proučavanja imperativa u staroslavenskom jeziku”. *Slovo* 22 (1972): 52—81.
- MIKLOSICH, Franz. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. IV. Band Syntax*. Heidelberg: C. Winter, 1926.
- SVANE, Gunnar Olaf. *Die Flexionen in štokavischen Texten aus dem Zeitraum 1350—1400*. Aarhus: Universitetsforlaget, 1958.
- TROST, Klaus. *Perfekt und Konditional im Altkirchenslavischen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1972.

Наташа Драгин

ЗАКОН ЮСТИНИАНА В АФОНСКОМ СПИСКЕ XV ВЕКА

Резюме

В работе анализируются фонетические, морфологические, синтаксические особенности закона Юстиниана в Афонском списке XV века. Речь идет об оригинальной византийско-сербской правовой компиляции, которая в составе законодательства царя Стефана Душана регулировала главным образом область аграрных отношений. Исследование показало, что этот документ с ярко выраженным светским характером изначально был написан на сербскославянском языке. Однако на всех уровнях отмечено и значительное влияние народного говора, что свидетельствует о своеобразном симбиозе и переплетении этих двух идиомов в отдельных сегментах языковой системы. Несмотря на то что истоки закона были иностранными, а сохраненный список относится к ресавскому периоду, в тексте не наблюдаются следы усиленной грецизации языка. На синтаксическом уровне присутствует известное количество книжных черт (конструкция абсолютного дательного, причастия, сложноподчиненные предложения), их употребление, судя по всему, обусловлено стремлением переводчиков и составителей передать как можно точнее и достовернее содержа-

ние правовых греческих источников. Следовательно, в оформлении языка и стиля данного памятника участвовали и экстралингвистические факты, что необходимо в значительной мере учитывать при дальнейшем изучении деловых текстов юридической сферы.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Нови Сад
natasa_dragin@yahoo.com

Марина Курешевић

О КОНКУРЕНТНОЈ УПОТРЕБИ АКУЗАТИВНИХ КОНСТРУКЦИЈА (СА ПАРТИЦИПОМ И ИНФИНИТИВОМ) И ДОПУНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ У СРПСКОЈ АЛЕКСАНДРИДИ*

У овом раду се испитује конкурентна употреба двеју акузативних конструкција (са партиципом и инфинитивом) и допунске реченице које су се у старословенском употребљавале као конкурентна средства уз глаголе из класе *verba dicendi*, *verba cogitandi* и *verba percipiendi*. Овај рад има за циљ да укаже на то да се различитим допунама, номиналног и вербалног типа, у тексту Српске Александриде, писаним српскословенским језиком нижег стила, маркирају различити семантички односи: уз глаголе перцепције различити типови евиденцијалности, а уз комуникативне и когнитивне глаголе различити степени епистемичке евалуације исказа у оквиру истог типа евиденцијалности. Поред синтаксичко-семантичких и когнитивних, напомињу се и типолошки аспекти употребе ових акузативних конструкција, што доприноси бољем разумевању њихове природе, тј. да ли оне представљају аутохтоно словенска средства или представљају калк са грчког/латинског обрасца.

Кључне речи: српскословенски језик, синтакса, акузатив са инфинитивом, акузатив са партиципом, допунске реченице, евиденцијалност, епистемичка модалност.

1. Увод. Конструкције акузатива са партиципом и акузатива са инфинитивом представљају једну од одлика старословенског језика, али и редакцијских језика који су заједно са функционалним сферама употребе од старословенског наследили и основне синтаксичке обрасце за структурирање реченице. Оне су се употребљавале као допуна објекатског типа уз когнитивне, комуникативне и глаголе чулне перцепције, при чему појам у акузативу остварује двоструку везу: иступа као објекат управног глагола и као субјекат радње исказане номиналном формом глагола у зависној синтагми. Као њихово конкурентно средство још од старословенског језика појављује се допунска реченица (ВЕЋЕРКА 2002: 439).

Када је у питању порекло акузативних конструкција, у научној литератури постоји неоспорив став да је акузатив са партиципом словенско средство, те да се та конструкција реализовала као варијанта двоструког акузатива (ПОТЕБНЯ 1958: 308—309; ВЕЋЕРКА 1996: 196; ГРКОВИЋ-МЕЉЦОР 2010б), док о конструкцији акузатива са инфинитивом уз глаголе опажа-

* Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије, број пројекта 148008.

ња, говорења и мишљења већина аутора говори као о калку са грчког језика (MIKLOSICH 1868—1874: 871—872; VONDRÁK 1928: 415; КУЉБАКИН 1930: 146; GARDINER 1984: 138), будући да се уз исте глаголе употребљавала и конструкција акузатива са партиципом.¹ Ретко срећемо опрезније изречени став да је ова конструкција, будући ретко регистрована у старословенским текстовима, представљала периферно језичко средство за исказивање значења која су могла бити исказана и другим средствима, словенским еквивалентима грчких акузативних конструкција са партиципом и са инфинитивом, а то су конструкције: акузатив са партиципом или датив са инфинитивом (ВЕЋЕРКА 1996: 196—197). Постоје, међутим, и ставови научника сасвим супротни наведенима. Занимљиво је запажање И. Грицкат (2004: 165) исказано поводом ове конструкције. Она претпоставља да је конструкција акузатив + инфинитив могла бити живо синтаксичко средство на словенском земљишту. Да би потврдила исказано становиште, наводи примере употребе ове конструкције уз глаголе перцепције из Романа о Троји,² текста који се, како каже, одликује народном бојом, али и из савременог српског/хрватског и словеначког језика.³ Као потврду да се о конструкцији акузатив + инфинитив може говорити као о аутохтоно словенском средству уз комуникативне и когнитивне глаголе, али не и уз глаголе перцепције, налазимо ставове забележене код Потебње (1958: 378) који акузатив у оквиру конструкције са инфинитивом доводи у везу са ранијим семантичким потенцијалом беспредлошког акузатива да исказује и директни и индиректни објекат.⁴

Тема овога рада је синтаксичко-семантичка анализа употребе двеју акузативних конструкција, са партиципом и са инфинитивом, уз комуникативне, когнитивне и глаголе чулне перцепције и њиховог конкурентног средства, допунске реченице, с циљем да се утврди да ли постоји семантичка (или можда и прагматичка) разлика која условљава избор једног од двају међусобно конкурентних средстава допуне (номиналног и вербалног типа) уз исте семантичке класе глагола. Верујемо да би оваква анализа могла допринети бољем сагледавању природе самих конструкција акузатив + партицип и акузатив + инфинитив: у првом реду да се открије да ли оне представљају синониме (тј. да ли се употребљавају у истим синтаксичко-семантичким околностима), а потом и да ли се и у коликој мери оне могу сматрати књишким категоријама. У ту сврху истраживање смо спровели на тексту Српске Александриде (СА),⁵ ко-

¹ Уп. примере дате у ВЕЋЕРКА 1996: 195—196.

² не видѣ га ѡен(е)лаоушь ц(а)рь оубит(и), Ром. о ТР. 247 (Грицкат 2004: 165)

³ И. Грицкат (2004: 165) за пример из српског/хрватског наводи: *видла је јунака ѡд бригом (брегом) лежайши*, а из словеначког: *je vidla dva angela v belem oblacili sedeti*. На истом месту ауторка упућује на научну литературу одакле су примери преузети уз коментар да је могуће да се ту ради о секундарно враћеним инфинитивима.

⁴ Акузатив са таквим синтаксичким потенцијалом ми у овом раду називамо адвербијалним. В. касније у одељку 2.

⁵ Српска Александрида је текст који је, иако у основи превод са грчког, имао свој живот и развој. Читан по дворовима српске властеле током 14. и 15. века доживео је многе прераде о чему сведоче многобројни преписи овог текста у духу српскословенске и народне традиције, те га у извесном смислу можемо сматрати оригиналним делом. Томе иде у

ји је, како се у литератури наводи,⁶ због своје основне намене и претежно профане тематике писан српскословенским језиком нижег стила. Специфичност истраживања употребе језика на текстовима овог типа јесте та што се стално мора имати на уму њихова двострука повезаност: са црквенословенским језиком високог стила са једне и са вернакуларом са друге стране. Прво захтева социолингвистичку, а друго чисто лингвистичку перспективу посматрања развоја језика. Наиме, у језику текстова овог типа се и не очекује употреба оних књишких црта за које се сматра да су из категорије директних (вештачких) калкова са грчког, односно латинског, већ оних за које постоји ослонац у језику системског карактера.

2. СИНТАКСИЧКО-СЕМАНТИЧКИ И ТИПОЛОШКИ АСПЕКТИ УПОТРЕБЕ АКУЗАТИВНИХ КОНСТРУКЦИЈА (СА ПАРТИЦИПОМ И СА ИНФИНИТИВОМ). Анализирајући нашу грађу запазили смо да значење глагола у великој мери одређује тип допуне:⁷ акузатив са инфинитивом се појављује уз когнитивне глаголе *видѣти вѣдѣти* и комуникативне глаголе *глаголати, рещи, възвѣщавати, сказати, вказовати*, док се акузатив са партиципом скоро доследно везује уз глаголе чулне перцепције *видѣти, обрѣсти, зрѣти, слышати*.⁸ Разлог овоме се крије у инваријантном значењу номиналних форми глагола употребљених у синтагми са акузативом: инфинитив, као окамењена глаголска именица у дативу, исказује радњу које још нема, која је тек помишљена, те се употребљава за наумљене, помишљене, жељене, заповеђене радње, док партицип исказује радњу која већ постоји, која се врши или одвија, те се као својство приписује именском појму са којим конгруира. Инфинитив се стога везује за глаголе који у својој инхерентној семантици (могу да) носе и специфично значење *експектативности* (попут комуникативних и когнитивних глагола), а партицип за оне код којих је присутна семантичка компонента *фактивности* (такви су глаголи перцепције).

Инфинитив и партицип у оквиру акузативних конструкција имају исту функцију — функцију предикативног атрибута:⁹ казују нешто што се приписује појму у позицији објекта управног глагола — његово стање,

прилог и чињеница да је српска верзија овог романа у другим срединама била врло популарна где је и добила епитет *српска*, под којим називом је данас у науци и позната. За анализу је одабрано критичко издање овог романа у чијој основи је препис из 16. века за који је утврђено да чува и у текстолошком и у језичком смислу стање најприближније основном стању текста (Маринковић 1969).

⁶ Ј. Грковић-Мејдор у свом раду о диглосији (2007а: 449) наводи да је „*Александрида* писана српскословенским језиком, уз присуство наноса из народног говора писара” позивајући се и на резултате изнете у монографији В. Јерковић о језичким карактеристикама Српске Александриде (1983). Сличне ставове налазимо и у другим њеним радовима. Уп. нпр. Грковић-Мејдор 2007б; 2008: 72.

⁷ У граматикама старословенског језика нисмо наишли на овакво запажање.

⁸ Постоје и малобројни обрнути случајеви, који се могу објаснити контекстуално: метафоризацијом основног значења глагола, типом предиката који се номинализује и сл. На њих ћемо скренути пажњу током анализе.

⁹ Термин је употребљен у складу са оним како га дефинишу Subotić—Petrović 2000: 1150. У тој позицији, уз глаголе перцепције, у језику предвуковске епохе забележени су и инфинитив и партицип. Уп. примере дате у: Петровић—Суботић 2002: 54—55.

изглед, положај, статус и сл. чиме се он рематизује и/или актуализује.¹⁰ Као заједничком формалном одликом ових конструкција појављује се форма беспредлошког акузатива у којој се по правилу налази појам са семантичким обележјем *живо+*. Са становишта савременог језика оваква употреба акузатива уз глаголе говорења и мишљења, за разлику од оне уз глаголе опажања, чини се необичном (неправилном).¹¹ Међутим, она има своје типолошко оправдање. У питању је општесловенска особина, наслеђена још из праиндоевропског, у којој се крије ранији потенцијал акузатива да се појмом у том падежном облику исказује не само директни, већ и индиректни објекат, као и разне околности везане за радњу. У домаћој лингвистичкој литератури употребљавају се следећи термини за именовање беспредлошког акузатива са оваквим опсегом употребе: адвербијални¹² и експликативни.¹³ Ми у овом раду употребљавамо термин ‘адвербијални’ будући да се њим указује на синтаксичку употребу архаичног акузатива, док се другим термином више упућује на његов семантички потенцијал. Старословенски и редакцијски језици још увек у траговима чувају адвербијални акузатив.¹⁴ Потврде за овакву употребу акузатива постоје и у другим словенским језицима (ПОТЕБНЯ 1958: 295—302; ГРКОВИЋ-МАЈОР 2010с). Током историјског развоја српског језика уз глаголе говорења дошло је до лексичког ограничавања адвербијалног акузатива у функцији директног објекта на појмове са обележјем *живо-*. Уз исте глаголе, појам са обележјем *живо+* замењен је предлошким акузативом.¹⁵ Уз глаголе мишљења, пак, адвербијални акузатив у оба случаја замењен је предлошким акузативом, док се уз глаголе перцепције адвербијални акузатив граматикализовао у објекатски без лексичких ограничења.¹⁶ Описана ситуација у савременом српском језику резултат је исто-

¹⁰ Уп. примере из СА: *доудра во дн его н съдысьлна сказають быти.* (127г/5—7); *аще нас цалѣх н неацѣх днши быти.* (80v/4—5); н *александра вндѣх на львѣ вѣ афѣнѣ вѣахающа.* (52г/4—5).

¹¹ Слично запажање износи и И. Грицкат (2004: 166) уз образложење да у историји српског језика „глаголи говорења и мишљења, процењивања, сматрања, нису били сви и увек тако изразито транзитивни [као глаголи запажања, прим. М. К.] (са објектом лица о коме се говори или мисли: необично је ‘тебе кажу да си јунак добар’)”.

¹² Овај термин се среће у радовима Ј. Грковић-Мејдор (2007а: 82—83; 2010а; 2010с) везаним за категорију транзитивности и развој субјекатско-објекатских односа у словенским језицима која се сматра главном манифестацијом/последичом типолошког преображаја индоевропског језика од језика активне ка језику номинативне типологије.

¹³ Овај термин уводи Д. Гортан-Премк (1971: 23—29) у својој студији о акузативним синтагмама без предлога говорећи о архаичној употреби акузатива у српском/хрватском језику уз глаголе саопштавања, мишљења и осећања.

¹⁴ Уп. примере из старословенског дате у Грковић-Мејдор 2007а: 84, а потом и следеће примере из СА: *Ѡ слышани дарѣвѣ съдѣрътъ филѣпа ц(а)ра:* (34v/10—11), *в(ог)а еднного вѣрѣмѣ* (87г/7—8), *съдѣръ|т| свою помншмаѣ неѣтѣшндѣ вѣше.* (241г/14—16).

¹⁵ Као илустрацију реченог Ј. Грковић-Мејдор (2010а: 56) наводи: „Тако данас у српском није више могућа конструкција типа *Јован мајку у њѣину каже*, потврђена у епизи (Вук 2: 32); у њима је адвербијални акузатив замењен предлошко-падежним везама (*за мајку/ о мајци*).”

¹⁶ Тако бисмо данас на савремени језик раније наведену српсл. реченицу *аще нас цалѣх н неацѣх днши бы|т|(н)* (80v/4—5) превели као ‘Ако мислиш о нама/ за нас (али не: нас) да смо мали и нејаки’ > ‘Ако мислиш да смо мали и нејаки’. Такође, реченица забележена код Вука *Да какву шо војску мисли цар.* (РЈА, под мислити) данас би звучала овако:

ријског развоја субјекатско-објекатских односа¹⁷ који је између осталог водио и ка формирању беспредлошког акузатива као инваријантне форме директног (или првог) објекта, док се беспредлошки акузатив у другим службама, замењивао предлошким акузативом или другим падежним формама. Тако се данас у акузативу могу наћи „само они појмови који се концептуализују као директни 'примаоци' радње, тј. они које радња физички или метафорично досеже (Грковић-Мелџор 2010а: 56).

О системском карактеру акузативних конструкција (са партиципом и са инфинитивом) у српскословенском говоре и следећи примери употребе двоструког акузатива уз исте семантичке класе глагола, од којих је први имао функцију директног или индиректног објекта (тј. адвербијалног акузатива), а други предикативну функцију. При том је позицију предикативног акузатива могао да заузима придев или именица. Упоредимо примере:¹⁸

а) уз когнитивне глаголе:

и мнозы во многаши поклонише ми се александра ме мнѣше. (122v/1—3)

и мнѣ себѣ мла[д]а въ старости напрасно здрѣши (251r/5—7)

б) уз глаголе перцепције:

да азъ внѣ[д]ѣ те жалостна д(ь)нь[с]. (109r/8—9)

и с(ь)на своего авела мрътва прѣ[д] сокою зрѣше. (156r/12—14)

3. КОГНИТИВНИ АСПЕКАТ КОНКУРЕНТНЕ УПОТРЕБЕ АКУЗАТИВНИХ КОНСТРУКЦИЈА И ДОПУНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ: ЕВИДЕНЦИЈАЛНОСТ И ЕПИСТЕМИЧКА МОДАЛНОСТ. Јаснији поглед на природу ових конструкција се добија ако се њихова прагматичка функција разматра кроз призму евиденцијалности — лингвистичке категорије која у својој семантичкој структури као основни чинилац носи податак о извору информације: да ли се до ње дошло на основу личног искуства (из прве руке) или на основу туђег искуства (из друге руке).¹⁹ Док је евиденцијалност у неким језицима света граматика-

¹⁷Та, о каквој то војсци/на какву то војску мисли цар'. Док следећа реченица *Видим ње да си жалостан* са акузативом без предлога уз глагол перцепције звучи потпуно граматично и данас.

¹⁸ В. напомену бр. 12.

¹⁹ Наводили смо примере забележене у СА. Уз комуникативне глаголе нису пронађене потврде употребе двоструког акузатива, али сматрамо да се трагови употребе адвербијалног акузатива од појмова са обележјем *живо+* крију управо у конструкцији акузатива са инфинитивом.

¹⁹ Евиденцијалност као лингвистичка категорија чије је примарно значење да укаже на начин на који се дошло до информације, на основу података из преко 500 језика света, представљена је у књизи А. Ајхенвалд на свеобухватан начин. Ауторка у њој говори о системима са два, три, четири, пет или више начина да маркирају ову категорију. Истражујући њене морфолошке показатеље одређује суштинске разлике између основних типова евиденцијалности помоћу опозиција *јосведочено ~ нејосведочено*, *из прве руке ~ из друге руке* ~ *из тиреће руке*, *сензорно ~ инференцијално* ~ *рајоритивно*, *цијирано ~ ирач*, потом говори о семантичком ширењу евиденцијалности међу неевиденцијалним категоријама и о другим појавама које су у вези са њом (AICHENVALD 2004). У домаћој лингвистичкој пракси у новије време појављују се радови у којима се појаве из савременог српског језика (контрастивно према украјинском) као и оне из историје језика објашњавају у овом светлу. Уп. Поповић 2010; Грковић-Мелџор 2010б. Поменути рад Љ. Поповић (2010) је, при том, вео-

лизована, морфолошка категорија те се исказује помоћу евиденцијала (језички знак чије је примарно значење — извор информације), у већини савремених словенских језика она се исказује лексички (Поповић 2010: 18). Поред овог начина, у ранијим епохама словенских језика, евиденцијалност је могла бити и морфосинтаксички верификована помоћу других категорија језичког система (неевиденционалних форми) које секундарно могу да исказу ово значење.²⁰

Типологија различитих врста евиденцијалности релевантних за словенске језике је следећа.²¹ Међу информацијама ‘из прве руке’ разликују се: 1) оне до којих се дошло директним путем: гледањем или слушањем (директна евиденцијалност/ нулти степен евиденцијалности) и 2) оне до којих се дошло индиректно: на основу перцептивног/ логичког закључивања (перципиране и резоноване/ инференцијална евиденцијалност). Туђе искуство подразумева 3) информације ‘из друге/треће руке’ (препричане), дакле оне непроверене, чији је извор често непознат или уопштен, али и оне које су преузете из претходног исказа, конкретног, уопштеног или неодређеног саговорника, која може да буде и сасвим поуздана (референцијална евиденцијалност). При том, многе информације, осим оних које представљају нулти степен евиденцијалности, могу да буду, како то и наша анализа показује, епистемички обојене, тј. да секундарно исказују и процену вероватноће пропозитивног садржаја (Aikhenvald 2004: 6—7, 105; Поповић 2010).

4. СИТУАЦИЈА У СРПСКОЈ АЛЕКСАНДРИДИ. Резултате истраживања²² класификовали смо према семантици управних глагола, тако да ћемо прагматички потенцијал конкурентних форми, номиналног и вербалног типа, у функцији допуне најпре разматрати уз глаголе перцепције (4.1), потом уз когнитивне глаголе (4.2), а на послетку и уз комуникативне глаголе (4.3). Ова подела се поклапа, како ћемо видети, и са хијерархијом семантичке структуре у оквиру категорије евиденцијалности.

ма индикативан, јер садржи основне теоријске претпоставке које могу да послуже као основа модела за описивање маркера евиденцијалности у српском језику.

²⁰ О семантичком ширењу евиденцијалности на друге категорије, попут глаголских начина, номиналних форми, комплементизације, индиректног говор и сл. в. у Aikhenvald 2004: 104—151. Потврду за ово налазимо у историји српског језика што је презентовано у раду Ј. Грковић-Мејдор (2010б). Она је утврдила да се конкурентна употреба номиналне и вербалне форме, конструкције акузатив+партицип и реченице уведене везником *јак*, у старословенском језику своди, поред основног објекатског значења тих конструкција, на маркирање директне ~ индиректне евиденцијалности.

²¹ Ову типологију предлаже Љ. Поповић (2010) према сазнањима до којих је дошла на основу сопствених проучавања и проучавања других истраживача евиденцијалности у словенским језицима.

²² Неопходно је истаћи да смо се при интерпретацији прагматичке функције испитиваних језичких средстава, због непостојања носиоца говорне компетенције српскословенског језика, могли ослонити само на контекст, тако да смо анализи примера приступили из перспективе текста. Иако су приликом интерпретације примера узети у обзир сви релевантни фактори за њихово тумачење (домен, говорна ситуација, позиција у реченици, семантика глагола, употреба партикула/везника и сл.) и ова анализа у крајњем случају остаје хипотетична.

4.1. Глаголи ПЕРЦЕПЦИЈЕ. У позицији управног глагола забележени су следећи глаголи чулне перцепције: *видѣти* и *зрѣти*, као глаголи визуелне перцепције, *слышати* и декомпоновани предикатски изрази у значењу овог глагола попут *въ ѡшн прити*, *въ чорвеніе прити* и сл., као глаголи аудитивне перцепције и *оверѣсти* као глагол констатовања опажања.

Међу њима, глаголи *видѣти* и *оверѣсти* имали су највећу фреквенцију. Уз њих, као и уз глагол *зрѣти*, када су били употребљени у конкретном значењу физичке визуелне перцепције, доследно је забележена номинална реченична допуна у виду конструкције акузатив са партиципом, којом се поред пропозитивног садржаја управних глагола секундарно исказује и то да тај садржај представља информацију из прве руке коју је говорник директно визуелно перцепирао, што је нулти степен евиденцијалности. Уп. следеће примере:

и *алеѡандра видѣ/х/ на львѣ въ а-фінѡ выѡхѡуѡа*. (52г/4—5)
фінлонѡ ѡе и потоломен къ едѡѡ прѡндоѡе съютра. и *палчѡѡа еѡ оверѣт'ше*. (235г/ 6—8)
вн ѡе зрѡнте ѡе ѡмнѡѡуѡа (Р144г/8—9)

Номинална допуна је при том чешће имала предикативно, него атрибутивно значење,²³ што је зависило како од форме партиципа унутар акузативне конструкције тако и од семантике глагола од којег је образован партицип.²⁴

Глагол *видѣти* (једанпут и глагол *зрѣти*) употребљен у апстрактном значењу (што је бивало у случају када је појам у оквиру допуне такав да се не може директно визуелно опазити, већ само метафорично) попримао је значење когнитивних глагола код којих се спознаја заснива на перцептуалном знању: 'визуелно перципирати' > 'видети менталним очима' > 'спознати', 'схватити' (Грковић-Мелѡор 2008б). Овим глаголом се као и другим когнитивним глаголима маркира инференцијална евиденцијалност, односно указује се на то да исказани пропозитивни садржај, иако из прве руке, представља информацију до које се дошло индиректно, у конкретном случају логичким закључивањем на основу перцептивног искуства. Вербалним типом допуне, пак, указује се на велику веродостојност пропозитивног садржаја, што следећи примери илуструју:

видѣсте ли колнцѣ|м| лѡкѡв'ствѡ|м| прѣльсти на|с| филѡповъ с(ы)нѡ. (125v/12—14)
нѡ по истинѣ видѣхъ д(ь)н(ь)|с|. іако г(о)|с|поднна тѡеѡе алеѡан'дра нарѡкъ велнкъ е|с|(тѡ). (217v/11—13)²⁵
зрѡши колнцѣмъ лѡдѣмъ сътвори тѣ в(ог)ъ д(ь)нѡ|с| ц(а)ра. (242г/2—4)

²³ У предикативном значењу су забележени у 62% примера, а у атрибутивном у 38% примера.

²⁴ Како су примери употребе акузатива са партиципом у предикативном значењу дати у оквиру претходног параграфа, овде дајемо примере употребе те конструкције у атрибутивном значењу када је оно зависило од семантике глагола у облику партиципа: *внѡ|д|ѡ вогы хотѣше* *выти с тоѡоу о ц(а)р(н)це*. *аіона и феса*. и *ерѡѡліа велнкаѡе*. (11v/7—10) *въ всем ѡе граде своѣ|м| понскавше*. *едѡа еднѡѡѡ коуѡман'скѡн ѡмѡѡуѡа оверѣтѡше*. (47v/9—12) и када је зависило од форме партиципа *филѡпа ѡе зрѡвана оверѣтѡ*. *по главѣ ѡе сѡена* и *по дѣснон нѡзѣ*. (30v/14—16).

²⁵ Епистемичка модалност подвучена је и лексичким изразом *по истинѣ*.

Уз глагол аудитивне перцепције слышати и декомпоноване предикатске изразе у том значењу убедљиво преовлађује реченица, као вербални тип реченичне допуне, у односу на номинални тип формализован конструкцијом акузатив + партицип. Реченицом се поред пропозитивног садржаја секундарно исказује и значење рапортативне евиденцијалности, тј. указује се на то да је у питању препричан исказ, односно информација до које је говорник дошао из друге руке представљена као чињенично стање, чији је извор непознат (а) или је поменут уз управни глагол (б).

- а) въ чювеніе ц(а)рствѣхъ моеѣхъ пришло ꙗко ц(а)рьъ ващѣ фнѣльъ ѡмре. (35г/9—10)
 слыша|л|(а) бо вѣше ꙗко алезандръ ѡбыль го ꙗко ц(а)рьъ. (218г/9—10)
 б) слыша|х| ѡ|т| зчнтела моего г(аго)люща. ꙗко вѣстатн нма|т| ц(а)рьъ ѡ|т| македоніе. н изыдетъ мь|ч| ѡ|т| фнѣльова гра|д|(а). н порады|т| въсе кнезы западнѣ. н съкрѡши|т| въсе царѣ въсточнѣ. (25г/15—25в/5)

У два случаја смо у нашој грађи верификовали употребу конструкције акузатив + партицип уз овај глагол (једанпут у предикативном, а други пут у атрибутивном значењу) којом се не маркира директни предмет визуелног опажаја, како бисмо очекивали, већ рапортативна евиденцијалност другачије епистемичке вредности — номиналним типом реченичне допуне се указује на непоузданост информације,²⁶ тј. на несигуран говорников став о веродостојности пропозиције. Уп. примере:

- слышавше же его рыцмане. наѡша къ ннмъ сметоше |с|(е). (55г/10—14)
 слыша|х| бо его нскоуснаа сѡша н(е)б(е)снѣн|х| звѣз|д|ь подвнго|м|. (17г/14—16)

4.2. Когнитивни глаголи. Когнитивни глаголи на позицији управног глагола пропозитивном садржају дају оквир инференцијалне евиденцијалности, указујући на то да је извор информације за дати исказ логичко закључивање говорника на основу чињеница којима располаже. При том је субјективна процена веродостојности пропозитивног садржаја у тексту СА уз ове глаголе имала морфосинтаксичку верификацију: вербалним структурама исказивао се већи (максимални) степен веродостојности пропозитивног садржаја, а номиналним мања. У тексту СА у позицији управног забележени су следећи когнитивни глаголи: вѣдѣти, знати, мнѣти, мнѣти се и подншлати.

Глаголи вѣдѣти и мнѣти својом инхерентном семантиком дају одређену епистемичку вредност свом пропозитивном садржају: глагол вѣдѣти упућује на већу увереност говорника у пропозитивни садржај, а глагол мнѣти на мању. То је условило и доминантни тип реченичне допуне уз њих. У нашој грађи уз глагол вѣдѣти забележили смо скоро доследно реченицу уведену партикулом/везником ꙗко или зависно-упитну реченицу јукстапонирану управној предикацији, што показује да је он изразито фактиван глагол.

²⁶ В. параграф 4.2.

вѣдомо да іє|с|(ть) те|б|(ѣ) јако кандакѣ клеофѣла амастрѣдонскаа ц(а)р(н)ца образъ твом
прѣпѣнсала естъ, (216г/13—16)
вѣ|д|(ѣ) јако хоцешѣи мє збыти. (226г/14)
вѣсте бо како вѣдъ писасмо за персѣндско г(о)|с|поство како прѣсмо н ц(а)ра н|х| збысмо.
(179г/4—7)

У истим синтаксичко-семантичким околностима (са истом епистемичком вредношћу) употребљен је једанпут и глагол знати.

нъ знан јако съдъръть моа те|б|(є) зморнѣи хоцетъ. (226г/15—16)

У два случаја забележили смо и конструкцију акузатив + инфинитив уз глагол вѣдѣти који се у датом контексту интерпретира у значењу веома блиском значењу глагола мнѣти. Избором номиналне допуне изриче се/подвлачи се мањи степен уверености говорника у пропозитивни садржај.

азъ алеѣандрѣ тѣбѣ вѣдъ быти. (220v/1—2)²⁷
нъ вѣдъ те бл(а)гозѣробнаа быти(н) н бл(а)годѣтелнаа къ свонцѣ злотворѣ|м|. (133v/
2—4)

Једанпут се уз њега појавила допуна у виду акузатива са партиципом у атрибутивном значењу. Тешко је проценити да ли је управо атрибутивно значење допуне са посесивном предикацијом условило употребу акузатива са партиципом, или би се, с друге стране, избор номиналне допуне могао интерпретирати говорниковом степенованом проценом о поузданости пропозитивног садржаја.

вѣдъ бо те м(а)ти незреченнѣю любовь нѣѣюще къ еднородно|м| с(ы)нѣ. (178v/ 1—4)

За разлику од глагола вѣдѣти и знати, глаголи мнѣти ‘мислити’ и мнѣти се ‘чинити се, изгледати’ већ својом инхерентном семантиком упућују на мању увереност говорника у истинитост пропозитивног садржаја. Употребом номиналне допуне уз ове глаголе, која је у тексту СА забележена у већем броју случајева од вербалне, пропозитивни садржај управних глагол поприма призвучке непоуздане информације, дакле бива обогачен епистемичком модалношћу. При том се уз безлични глагол мнѣти се конструкција акузатив + инфинитив трансформише у номинатив + инфинитив.²⁸ Речено илуструју следећи примери:

лице на|с| малѣ|х| н неацѣ|х| мнѣши быти(н). (80v/4—5)
богы же мнѣше н|х| быти(н) а не чл(овѣ)кы. (160v/16—161г/1)²⁹

²⁷ Ова реченица би се стога могла превести на два начина: ‘колико ја знам ти си Александар’ или ‘мислим да си ти Александар’.

²⁸ Ово је још један доказ да се уз глагол мнѣти у српскословенском могао везивати појам са семантичким обележјем *живо*+ у облику беспредлошког акузатива.

²⁹ У примерима овог типа превод на савремени српски језик гласио би: ‘мислио је за њих да су богови, а не људи’ или ‘мислио је да су они богови, а не људи’.

люди же гра|д|(а) того зреще алеџа|н|дра, днвладхъ се красотѣ его. еліко лѣпъ мнѣше |с|(е) бы|т|(и). (24v/16—25r/3)

Исту модалну семантику (као и у случају са глаголом мнѣти) у про-
позитивни садржај уноси конструкција акузатива са инфинитивом уз
глагол подншлати.

не такова подншлате тебѣ џина быти (40r/14—16)

Пажњу заслужују и следећи примери употребе конструкције датив +
инфинитив уз глагол мнѣти, који су забележени са нешто мањом учеста-
лошћу од претходне конструкције. Забележена ситуација сведочи о по-
степеном губљењу адвербијалног акузатива уз овај глагол.

нѣ сіемѣ невѣрнѣ быти мню. (121r/15—16)

и тоу мѣкамъ мню быти. въ нн|х|же чл(овѣ)ци грѣшннн мѣчнтн се нмѣ|т|. (159r/ 6—8)

У примерима када се уз овај глагол као објекатска допуна налази
вербална структура, јача увереност говорника у веродостојност исказа
маркирана је употребом предиката у прошлом времену.

мню да пришло ꙗ|с|(тъ) въ слов|х| ц(а)|р|с|твѣа твоего о|т| многы|х| да н мало. еліко намъ
македон'скѣн отрокъ нане|с|(е). (126v/5—8)

мню тако негдѣ видѣхъ те. (215r/3—4)

мнѣше бо тако алеџан'дръ въ пѣщере погынѣль естъ. (217v/2—4)

Уз остале когнитивне глаголе у позицији управних (поднслати и
вѣдѣнати) забележена је вербална структура која представља, у ствари,
јукстапонирану упитну реченицу, тако да они целој структури дају зна-
чење рапортативне евиденцијалности којом се преноси сопствени уну-
трашњи говор, као нека врста аутоцитирања. Ти искази су са станови-
шта епистемичке модалности неутрални, мада епистемичка модалност
може бити наглашена употребом упитне партикуле еда.

нн бо вѣдѣнн|х| до толѣ где џбыти ме хотеть. где ли џбыти хоцѣ. (140r/13—16)

нѣ поднслн въ себѣ, тако аще алеџа|н|дръ џмрѣтъ. азъ въсемѣ свѣтъ ц(а)|рѣ боу|д|(оу)
(265r/6—8)

н поднслн еда сън ꙗ|с|(тъ) ре|т|(е), македон'скѣн ц(а)|рѣ алеџан'дръ. (219r/13—15)

4.3. Комуникативни глаголи. Комуникативним глаголима у пози-
цији управних најчешће се исказује рапортативна евиденцијалност. Уз
њих се у функцији реченичне допуне објекатског типа може појавити
инфинитив или инфинитивна конструкција (датив + инфинитив или
акузатив + инфинитив) или, пак, финитна реченица (изјавна или упит-
на). У тексту СА забележена је следећа ситуација: номиналним формама
се исказује индиректни говор, док финитна реченица представља јукста-
понирани директни говор. Запажено је да у зависности од избора рече-
ничне допуне, номиналног или вербалног типа, пропозитивни садржај

комуникативних глагола може попримити различите степене епистемичке модалности. У овом раду анализирали смо употребу ових конкурентних форми уз следеће комуникативне глаголе: глаголати, рећи, възвѣщавати, сказати и ѡказовати, будући да је само уз њих забележена употреба конструкције акузатив + инфинитив.

Употребом акузатива са инфинитивом уз ове глаголе постиже се тематизација објекта:³⁰ појму у акузативу се, најчешће у облику копулативног предиката, приписује нешто чиме се он рематизује — стање, изглед, положај, статус и сл., али се њеном употребом секундарно у исказ уноси још једна модална нијанса: на тај начин се износе туђе речи које за говорника представљају непроверене информације било да је извор информација уопштен или непознат (а) или, пак, конкретно лице (б). То илуструју следећи примери:

- а) п_ри_на_ни_наа г(лаго)лють мн т_е б_ыт_и ал_екс_ан_др_ѡ ѡ ч(о)в_ѣч_ѣ. (122г/7—9)³¹
моу_дра бо мн ѡ н с_ъд_ысл_ьна сказають б_ыт_и. (127г/5—7)
- б) н соло_ди_цо_нь моу_др_ѡн прав_ѣд_ни_чк_ѡ д(оу)ш_ѣ въ роу_цѣ б(о)ж_ѡи_н г(лаго)люеть б_ыт_и. (237v/8—11)
 н до ра_на пр_исп_ѣход_ѣ оно_го ѡже ты въ к_ны_нга_х св_он[х_ѡ] ѡказ_ѡши_н на к_ран з_ѣмл_ѣ б_ыт_и(н) (244г/1—3)

И уз ове глаголе забележено је превирање у допунама, као и уз глагол мнѣти: поред синтагме акузатива са инфинитивом, забележени су и примери употребе инфинитива са дативом уместо са акузативом. Верујемо да се у описаној појави осликава постепено повлачење адвербијалног акузатива уз глаголе ове семантичке класе. Уп. примере:

- н_дѣ же е_лл_ѡн_ньс_ѡн моу_др_ѡн д(оу)ш_ѣмъ ч(о)в_ѣч_ѣч_ѣск_ѡн_дь г(лаго)лють б_ыт_и(н) (244г/7—10)
 нь такоже с_ъ ист_ино_у ма_кар_ѡн_ск_ѡн възвѣст_ѡн мнѣ стар_ѡш_нн_н. не т_ѣ н_дѣ б_ыт_и(н) г(лаго)лю (244г/11—15)

Са друге стране, употреба финитне реченице уведене партикулом *ѡ*ко (а) или неком упитном речи (б) представља јукстапонирани директни говор.³² Њеном употребом маркера се јачи (максимални) степен епистемичке евалуације о веродостојности пропозитивног садржаја, дакле преноси се информација каква јесте.

- а) *ѡ*нн же къ нѣм_ѡ ѡт_ѣщаш_ѣ. *ѡ*ко нех_тена_ва ц(а)р_ѣ н_дѣх_ѡм_ѣ ем_ѡже с(ы)н_ѣ ес_н. (94v/13—15)
 тако къ н_дѣ г(лаго)лю, *ѡ*ко ц(а)р_ѣ ваш_ѣ ѡб_ыен_ѣ к_ѡ(т_ѣ)д_ѡр_ѣ. (130v/10—131г/1)

³⁰ О допунским реченицама којима се тематизује објекат у савременом српском писала је В. Петровић (2006: 171—175). Њихова синтаксичка физиономија у савременом српском језику може се илустровати следећом реченицом: *Говоре за њега да је њијаница*.

³¹ Превод на савремени српски језик реченица овог типа би гласио: 'За тебе ми кажу, о човече, да си сличан Александру'.

³² Из таквих структура се касније развија прави индиректни говор: упитне речи се реанализирају у везнике којим се уводе зависно-упитне реченице, док се интерјективна партикула *ѡ*ко реанализира у везник којим се уводе изјавне реченице.

- б) македонiane [ж](ε) его въпрашахъ что пнсде златаго образа пше|т|. (145v/2—5)
егіптѣне же въпрашаше. како старъ ѿ|т| ва|с| отидо|х| и младъ къ вацъ прѣдо|х| велнте.
(94v/9—12)

5. Закључак. Сумирајући резултате истраживања покушаћемо да одговоримо на питања постављена на почетку овога рада.

Анализа је показала да се две акузативне конструкције, са партиципом и са инфинитивом, не могу сматрати синонимнима, будући да се појављују уз различите семантичке класе управних глагола, акузатив са партиципом уз глаголе перцепције, а акузатив са инфинитивом уз комуникативне и когнитивне глаголе. Сваком од њих се поред заједничке објекатске функције може исказати и евиденцијално значење: првом значење нулте евиденцијалности, а другом инференцијална евиденцијалност уз когнитивне глаголе, односно рапортативна евиденцијалност уз комуникативне глаголе. Као њихово конкурентно средство јавља се реченица уведена партикулом/везником *иако* (ретко *како*) или зависно-упитна реченица јукстапонирана управној предикацији. Међутим, ни реченица у тексту СА, *иако* конкурентно, није употребљена као апсолутно синонимно синтаксичко средство. Уз глаголе аудитивне перцепције њеном употребом се маркира рапортативна евиденцијалност (тј. сигнализује се да се до информације дошло посредно, из друге руке), уз глаголе визуелне перцепције инференцијална евиденцијалност — сазнање до којег се дошло менталним путем, док се уз когнитивне и комуникативне глаголе њеном употребом сигнализује највиши степен вредновања истинитости пропозиције, дакле чињенично стање у оквиру истог типа евиденцијалности који је исказан и номиналном структуром.

Релативно живу употребу акузативних конструкција (са партиципом и са инфинитивом) уз глаголе из класе *verba percipiendi*, *verba dicendi* и *verba cognoscendi* у тексту СА треба схватити као траг архаичног стања језика када се формом у акузативу могао означити и појам са обележјем *живо+* којег се тиче приписана му радња / особина, а који није обавезно и директни објекат управног глагола. Тај акузатив је, у ствари, стари адвербијални акузатив, који се уз одређене класе глагола још увек чува у старословенском језику и језицима насталим на његовим основама. У том смислу, док год је имала ослонац системског карактера у говорној бази, тј. док год се у оквиру ње уз исте семантичке класе глагола чувао и адвербијални акузатив, акузативна конструкција са инфинитивом уз комуникативне и когнитивне глаголе не треба се сматрати вештачком категоријом. Синтаксичко-семантичка анализа ове конструкције у тексту СА показује да је она у себи имала и такав семантички потенцијал који се на прагматичком плану испољавао као сигнал непоуздане информације, дакле његова употреба је била и епистемички обојена. Са друге стране, калком са грчког би се могла схватити употреба конструкције акузатива са инфинитивом уз глаголе перцепције, јер је инваријантно значење инфинитива ('радња ка којој се тежи') некомпатибилно са инхерентном семантиком глагола перцепције као управних, будући да су они у свом основном значењу изразито фактивни. У нашем корпусу нисмо забележили ниједан случај употребе акузатива са инфинитивом уз

глаголе перцепције. Овиме је још једном потврђено да грађа из Српске Александриде може да послужи као драгоцен извор за реконструкцију ранијих етапа у развоју словенске синтаксе.

ИЗВОР

СА — *Српска Александрида. (Свеска друга)*. Маринковић, Радмила и Вера Јерковић (прир.). Београд: Српска академија наука (Одељење језика и књижевности, Критичка издања српских писаца, II), 1985.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ГОРТАН-ПРЕМК, Даринка. *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*. Београд: Институт за српскохрватски језик (Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 2), 1971.
- ГРИЦКАТ, Ирена. *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: Институт за уџбенике и наставна средства, 2004.
- ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР, Јасмина. *Сјиси из историјске лингвистике*. Сремски Карловци — Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007а.
- ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР, Јасмина. „Језик српске средњовековне писмености: достигнућа и задаци”. *Шестдесет година Института за српски језик САНУ*. Зборник радова I. Београд, 2007б, 249—266.
- ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР, Јасмина. „Ка реконструкцији прасловенске синтаксе”. *Зборник Машице српске за славистику* 73 (2008а): 71—83.
- ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР, Јасмина. „О глаголима визуалне перцепције у старословенском и грчком”. Марицки-Гађански, Ксенија (ур.). *Европске идеје, античка цивилизација и српска култура*. Београд: Друштво за античке студије Србије — Службени гласник, 2008б: 60—71.
- ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР, Јасмина. „Когнитивни аспекти развоја транзитивности”. Јасмина Грковић-Мејцор, Милорад Радовановић (ур.). *Теорија дијахронијске лингвистике и проучавање словенских језика*. Београд: САНУ (Одељење језика и књижевности, Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, књига 4), 2010а, 43—62.
- ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР, Јасмина. „О конструкцији акузатива са партиципом (типолошки и когнитивни аспекти)”. *Јужнословенски филолог* LXVI (2010б) (у штампи).
- ЈЕРКОВИЋ, Вера. *Српска Александрида. Академијин рукопис (бр. 352). Палеографска, ортографска и језичка исцртавања*. Београд: САНУ (Посебна издања, књ. DLIV, Одељење језика и књижевности, књ. 35), 1983.
- КУЉБАКИН, Стјепан. *Старословенска грамадика*. Београд: Државна штампарија краљевине Југославије, 1930.
- МАРИНКОВИЋ, Радмила. *Српска Александрида. Историја основног шекста*. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета (Монографије, књ. XXXI), 1969.
- ПЕТРОВИЋ, Владислава и Љиљана СУБОТИЋ. „Атрибуција објекта уз глаголе перцепције (дијахроно-синхрони план)”. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 30/1 (2002): 53—59.
- ПЕТРОВИЋ, Владислава. „Допунске реченице у савременом српском језику (2)”. *Зборник Машице српске за филологију и лингвистику* XLIX/2 (2006): 103—266.
- ПОПОВИЋ, Људмила. „Категорија евиденцијалности у српском и украјинском језику”. *Зборник Машице српске за славистику* 77 (2010): 17—47.
- ПОТЕБНЯ, А. А. *Из записок по русској грамматици*. Том I—II, Москва: Академија наук СССР, 1958.

*

- AIKHENVALD, Aleksandra Y. *Evidentiality*. Oxford: University Press, 2004.
- GARDINER, S. C. *Old Church Slavonic. An Elementary Grammar*, Cambridge — London — New York — New Rochelle — Melbourne — Sydney: Cambridge University Press, 1984.

- GRKOVIĆ-MAJOR, Jasmina. "The Role of Syntactic Transitivity in the Development of Slavic Syntactic Structures". Björn Hansen, Jasmina Grković-Major (eds.). *Diachronic Slavonic Syntax. Gradual Changes in Focus*. Wiener Slavistischer Almanach (Sonderband 74). München—Berlin—Wien 2010c, 63—74.
- MIKLOSICH, Fr. *Vergleichende Syntax der slavischen sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1868—1874.
- SUBOTIĆ, Ljiljana, Vladislava PETROVIĆ. „Apozitivni i/ili predikativni atribut (dijahrono-sinhroni aspekt; terminološko-pojmovna razmatranja)”. *Južnoslovenski filolog* LVI/3—4 (2000): 1141—1160.
- VEČERKA, Radoslav. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax, III: Die Satztypen: Der einfache Satz*. Freiburg: Weiher Verlag, 1996.
- VEČERKA, Radoslav. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax, IV: Die Satztypen: Der zusammengesetzte Satz*. Freiburg: Weiher Verlag, 2002.
- VONDRÁK, Wenzel. *Slavische Grammatik*. II Band. Göttingen: Vandenhoeck-Ruprecht, 1928.

Марина Курешевич

О КОНКУРЕНТНОМ УПОТРЕБЛЕНИИ КОНСТРУКЦИЙ ВИНИТЕЛЬНЫЙ ПАДЕЖ
+ ПРИЧАСТИЕ / ИНФИНИТИВ И ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ
В СЕРБСКОЙ АЛЕКСАНДРИДЕ

Р е з ю м е

В настоящей работе исследуется конкурентное употребление двух конструкций (с причастием и инфинитивом) и придаточного дополнительного предложения, которые в старославянском языке употреблялись в качестве конкурентных средств при глаголах *verba dicendi*, *verba cogitandi* и *verba percipiendi*. Цель этой работы — указать, как посредством дополнений номинального и вербального типа в тексте Сербской Александриды, написанной сербскославянским языком более низкого стиля, подчеркиваются различные семантические отношения: при глаголах восприятия — различные типы эвиденциальности, а при коммуникативных и когнитивных глаголах — различные ступени эпистемической эвалюации высказывания в рамках того же эвиденциального типа. Кроме синтаксико-семантических и когнитивных, упоминаются и типологические аспекты употребления этих конструкций с винительным падежом, что вносит определенный вклад в более правильное понимание их природы, а именно: являются ли они исходным славянским средством или представляют собой кальку с греческого / латинского языков.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Нови Сад
kuresevicmk@sbb.rs

Виктор Савић

КРУШЕДОЛСКА БИБЛИЈА КАО ИЗВОР СТАРЕ ЛЕКСИКЕ*

Веома мали број је српских рукописа Старога завета који су сачувани до данас. У Патријаршијиној библиотеци у Београду чува се „Крушедолска Библија” из XVI века која у себи садржи једанаест књига Старога завета. У нашем раду се представљају разноврсни лексички скупови присутни у овоме обимном и изузетном рукопису: породични односи, органи и делови људског тела, стамбени и духовни објекти, религија, војевање, материјална култура, биљни и животињски свет итд. Затим се прате и друге лексичке и семантичке појединости, однос између старог и новог, гречизми, појава истозначних/блискозначних речи и неке (лексичке) измене у тексту.

Кључне речи: Стари завет, Крушедолска Библија, српскословенски језик, старословенски језик, историјска лексикографија.

1. Увод. На старословенском језику познат је ограничен број споменика, са веома малим бројем оних који су сачувани у целини (уп. Ђорђевић 1975: 34). Међу њима су, стицајем околности, ипак заступљени сви важнији жанрови — библијски, литургијски и патристички. Бројем и обимом нарочито се издвајају библијски рукописи. На првом месту то су јеванђеља, а један фрагментарни апостол откривен је тек 1960. године („Енински апостол”). Од старозаветних текстова сачуван је један псалтир („Синајски псалтир”), од кога је дуго био познат само први и највећи део, да би 1975. године био пронађен и његов остатак, такође у манастиру Свете Катарине на Синају. И то је све од текстова Светога писма који су нам — за период најраније словенске писмености — засада познати.¹ Из Житија Методијевог, међутим, сазнајемо да је Методијевим старањем преведено са грчког језика „цело Свето писмо, осим Макавеја” (Недељковић 1964: 169). У питању су, како се то данас схвата, само они делови текста који су се читали на богослужењу (Мирковић 1965: 161). Груписањем тих одељака (заправо „прича”) формиран је словенски Паримејник (грч. Πρωφητολόγιον). Најстарији сачуван словенски паримејник („Григоровичев паримејник”) настао је на прелазу XII у XIII век

* Рад је настао у оквиру пројекта *Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ О стсл. споменицима в. СС: 13—25.

(редакцијски период) и нађен је у манастиру Хиландару, на Светој Гори. Сматра се да су врло рано, у старословенском канонском периоду преведени као веће старозаветне целине Осмокњижје и Царства, заједно са још неким важнијим књигама (MATHIESEN 1983: 9).² Историјска палеја, као засебан зборник са скраћеном старозаветном хронологијом, настала је и у грчкој средини релативно позно, до краја IX века, а на словенски књижевни језик преведена је до краја XII века (Трифуновић 1990: 231). Превођење појединих књига Старога завета настављено је и даље и завршено је знатно касније, дубоко у редакцијском периоду. Старозаветна лексика канонског периода обрађена је савременим лексикографским методама само на грађи псалтира (СС),³ док је за општи редакцијски корпус, осим ње, укључена још и грађа из паримејника (SJS).⁴ Потребно је детаљно истражити малобројне небогослужбене рукописе Старога завета као целине или неког од његових делова. У нашем случају важни су пре свега познији, српски преводи,⁵ али и наслеђени старословенски или они који су преузети из других словенских култура. Истраживање њихове лексике пружиће нам обиље података о канонској старословенској, али и о српској редакцијској (српскословенској), па чак и народној лексици.

У Патријаршијиној збирци у Београду чува се, под бројем 48, већа рукописна целина из Старога завета (СЗ) коју смо назвали „Крушедолском Библијом” (КБ). Рукопис је настао у трећој четвртини XVI века (Богдановић 1982: бр. 1522), отприлике између 1565. и 1575. године. Писан је на хартији и има 360 листова. На почетку му недостају прве три тетраде (свешчице) са два листа четврте, што значи да је првобитно имао 386 листова. Овим рукописним зборником је обухваћено једанаест старозаветних књига: Петокњижје Мојсијево, Исус Навин, Судије (недостаје Књига о Рути да би било потпуно Осмокњижје) и Четири књиге царства.⁶ Рукопис се одавно налазио у манастиру Крушедолу, о чему сведоче записи. Једно време чуван је у Патријаршијиној библиотеци у Сремским Карловцима, откуда је пренет у Београд. Рукопис је углавном писан српском редакцијом старословенског језика, али се на његовом крају јавља и бугарска редакција (можда због оновремених српских духовних и културних додира са Влашком); у целини је прожет и народ-

² У старословенистичкој литератури могу се наћи опречни ставови у вези са редоследом и временом настанка појединих превода. Подробије о историји превођења старозаветних (и других библијских) текстова в. Алексеев 1999: 145—216.

³ Својевремено је Раља Михајловна Цејтлин (1920—2001) пребројала у Синајском псалтиру 2358 лексема, од укупно 9616 потврђених у старословенском језику (Цејтлин 1973: 414—415). Тај број је данас нешто већи после проналаска остатка Синајског псалтира и неколицине других старословенских споменика, рукописних и епиграфских.

⁴ Два изузетно заслужна лексикографа, Измаил Иванович Срезњевски (1812—1880) и Франц Миклошич (1813—1891) обухватили су својим исцрпним речницима знатно ширу старозаветну лексику од ове, у складу са методама и познавањем извора свога времена.

⁵ Четири књиге царства, нпр., преведене су на српскословенски језик — „от грчких књиг на србскије” — 1416. године. Две године касније близу манастира Љубостиње начињен је препис који се данас чува у Одеској државној научној библиотеци (Трифуновић 1990: 378).

⁶ Скраћенице у наставку: Мојс, Исус, Суд, Цар.

ним језичким елементима (в. о њему Савић 2010). Овом приликом упознаћемо се са лексиком КБ, једног од ретких српских рукописа СЗ, јединог ове врсте и овог обима који се чува у Србији.⁷

2. Лексички скупови. У овоме споменику захваљујући сложеном садржају СЗ може се пратити више лексичких (терминолошких) скупова. То нису уређени низови (системи), али у њима има занимљивих лексичких — апелативних (терминолошких) јединица, од којих ћемо овом приликом представити уочљивије. Занемарићемо антропонимију и топониимију које су посебно разгранате, али за спознавање наше средњовековне лексике нису од знатнијег интереса.⁸

2.1. Породични односи. У КБ је, како се и може очекивати, — мноштво појмова из породичног живота и области породичних односа. Осим речи које су до данас остале основне и нису им се битније мењала значења, наилазимо и на неке које је потребно издвојити, било формално-лексички, било семантички. Именица *нѣвѣста* у нашој грађи се у свим потврдама реализује у значењу ‘синовљева жена’, за разлику од усамљеног *снѣха*, са значењем ‘братовљева жена’: и *снѣдѣніе нѣвѣсти своје да не от[ъ]крыєши. жена ко ти с(ы)новниа ти ес(ть) 856 (3 Мојс 18.15); још: 1 Мојс 38.16, 38.24, 3 Мојс 20.12, 1 Цар 4.19 — о снахѣ: 906 (из наслова испред 3 Мојс 20.21: иже аще помнетъ женѣ брата своѣго нечистота ес(ть) 906).*⁹ Удата жена је *дѣжата* — у наслову испред 5 Мојс 22.22, односно *дѣжатица* — у самом тексту: *аще ли дѣжъ меситъ се съ женою дѣжатицею съ колею швею. да се ѡбне-та ѡба 1746 (5 Мојс 22.22); јасно је да је дѣжъ у датоме случају само ‘мушкарац’.* Разведена жена је у насловима означена као *пѣщена жена 162а (испред 5 Мојс 24.1), пѣщеница 162а (испред 5 Мојс 24.3).* Разликују се главне жене (*вѣденница јд.*) и иноче: и *быс(ть) емоу женѣ вѣденницѣ ꙗꙗ сътъ. а хотѣтии ꙗꙗ, 3106 (3 Цар 11.3, грч. — из критичког апарата пошто стих изостаје у основном тексту: γυναικες ἄρχουσαι ... καὶ παλλακαί).* ‘Иноча’, односно ‘наложница’ може се, при том, означити на неколико начина, као *женница, кавѣка и хотѣ.* Овим словенским лексемама одговара исти грчки

⁷ Само овај рукопис води се као „Стари завет” у целом Богдановићевом Инвентару ћириличких рукописа у Југославији (Богдановић 1982: бр. 1522).

⁸ За исцрпно и заокружено бављење лексиком овога споменика потребна је његова текстолошка анализа и детаљно и упоредно проучавање свих сродних споменика. (Српско)словенски Стари завет то свакако и заслужује, али то је посао који због свога обима и раштрканости сачуваних извора изискује несагледиво много времена. Наш рад треба схватити као сондажни захват на грађи јединога споменика ове врсте који нам је тренутно био доступан. Ово је покушај да се скрене пажња на тај драгоцен споменик, који се срећним стицајем околности чува у нашој средини. Рад на њему, дакле, овиме никако није окончан.

⁹ Могло би се радити и о случајности, будући да се именица *снѣха* нашла изван основног текста, услед редакторске интерполације, при томе са ретком потврдом вокализације полугласника у духу српског народног језика. Сама именица *снѣха* јавља се, иначе, тек у каснијим споменицима, и то у ограниченом обиму у грађи SJS (38: 134), док се у СС (старословенским канонским текстовима) користи искључиво *нѣвѣста* за грч. νύμφη у значењу ‘невеста, млада’, али и ‘снаха’ (СС: 361). То је помало чудно с обзиром на то да је **снѣха* прасловенска реч. Њена грчка и латинска паралела (νύφς и nurus) значе ‘снаха уопште’ (уп. Фасмер III: 700).

еквивалент, *παλλακή*: и поє севѣ женицѣ ѿт[ь] вѣ-лѣѣма іѣднна 224а (Суд 19.1, грч. *γυναῖκα παλλακὴν*) — и поєтѣ д(а)в(ы)дѣ жени и кав'кы 270а (2 Цар 5.13, грч. *παλλακὰς*) — посрамнаѣ еси д(ь)ньс(ь) ... и д(о)шѣ жєнь твонх[ь], и хотнѣ твонх[ь] 285б (2 Цар 19.6, грч. *τὸν παλλακῶν σου*).

У свету СЗ плодност и рађање потомства веома су важни, и ту се сусрећу речи попут неплоды 'нероткиња', прѣвѣнць ' (син) првенац', влнз-нць 'близанац' итд. Именују се, наравно, и особе са стране које имају важну улогу у рађању и подизању потомства: бака 'бабица' — бысть же егда родити єн. рече баба. рад[о]ун се, се во тебе с(ы)нь есть 14б (1 Мојс 35.17), донанца 'дојиља' — вѣнми збо іако донанца дон мєє. 111б (4 Мојс 11.12), пѣстоунца 'дадиља' — и вѣзе пестѣнца ѿтроче и вѣжа 269а (2 Цар 4.4). У ширу породицу, тачније у породични иметак — спадају слуге и слушкиње, робови и робинье: рабѣ и рабѣтннкѣ, раба и рабыни, рабннць, прикѣплєнннкѣ, слзга, ѿтроокѣ, односно ѿтроче и слично.¹⁰ Само сродство, пак, изражава се, између осталог, и речима срьдѣкол'ство, оуҗнч'ство, сьродьство: си долове рождєнїа лєвкїнна, по срьдѣкол'ствѣ нх[ь] 40а (2 Мојс 6.19, грч. *κατὰ συγγενείας*), пондѣте севѣ агньце по срьдѣкол'ствѣ своємѣ. и пожрѣв'ше іаднѣ пасѣх 46а (2 Мојс 12.21) — стидєнїа да не ѿт[ь]крыєши. оуҗнч'ство ко ѿт[ь]крыєши ес(н) 90б (3 Мојс 20.19) — ѿт[ь] сѣмєне своєго по сьродѣл'ствѣ 97а (3 Мојс 25.49). Прва међу наведеним речима данас би изазивала сасвим другачије асоцијације од значења које бележимо у овоме споменику,¹¹ тј. од значења 'породица, лоза, род'. За именицу срьдѣкола код Даничића на одговарајућем месту у преводу стоји 'стрина': и стидѣнїє брата ѿ(тѣ)ца своєго да не ѿт[ь]крыєши. и кѣ женѣ єго да не вѣзлѣзєши срьдѣкола ко ти ес(тѣ) 85б (3 Мојс 18.14, грч. *συγγενής*). У истој целини 'рођака, родица' (ж. р., *οἰκεῖα*) означава се двома лексемама, доспелим из различитих хронолошких слојева: старијим влнжнка и млађим зжнка (стсл. жжнка; уп. Ђорђевић 1975: 218): и да не ѿт[ь]крнєши стидѣнїа сєстрн матерє своєє. зжнка ко ти ес(тѣ) м(а)терн 85б (3 Мојс 18.13, грч. *οἰκεῖα*) — и стидѣнїє жєнн дѣщєрє да не ѿт[ь]крнєши. дѣщєрє с(ы)на єє. и дѣщєрн дѣщєрє кє да не пондєши ѿт[ь]крнѣти и стидѣнїа нхѣ. влнжнкн ко ти сѣт(ь) вєзѣч'стїє ко ти ес(тѣ) 86а (3 Мојс 18.17, грч. *οἰκεῖα*). Истим словенским речима, иначе, означава се и мушки род ('рођак', *οἰκεῖος*).¹²

Састављачи СЗ повремено би се надвирили и у приватни живот својих јунака. Тако је филистејски цар Авимелех случајно угледао кроз прозор Исака како „се игра” са Ревеком коју је овај свима представио као своју сестру, не желећи да „погине” због њене лепоте међу туђини-

¹⁰ Ови људи најнепосредније бораве уз своје господаре, који их, ако су господари савних држава, неретко уздижу до највећих достојанстава. Такав је, на пример, случај са евнусима — ушкопљеницима (чуварима постеља, — жена), с којима се овде сусрећемо (*рабннць*, грч. *εὐνοῦχος*): 1 Мојс 40.2 и разгнѣва се ц(а)рь на ѿба рабннца своа. на старѣншннѣ мєдєрєска и на старѣншннѣ жнтарєска 20а (1 Мојс 40.2); Даничић: „И Фараон се разгнєви на та два дворанина, на старјєшину над пехарницима и на старјєшину над хлєбарима.”

¹¹ Медицинским термином срьдѣола означава се 'дизентерија'. Интернационализам је данас превладао.

¹² У осветљеним деловима СЗ из којих црпемо наведене примере Господ преко Мојсија, наиме, поручује Синовима Израилєвим да чувају светост брачних односа и својих тела, и поред родоскврнућа забрањује им на датоме месту још и педерастију (*мѣжлєжѣство*) и зоофилију (*скѣтолєжѣство*).

ма. За представљање ове интимне сцене међу супружницима Даничић користи глагол 'шалити се': прѣклонн же се авиделехъ ц(а)рь герарскы нз дверен. видѣ саака нграюща съ ревекою 3б (1 Мојс 26.8, грч. παίζοντα).

2.2. ОРГАНИ И ДЕЛОВИ ТЕЛА. Људи су понекад приказани тако да знајемо како им се називају поједини органи или делови тела. Материца се именује на неколико начина, за исти грчки еквивалент μήτρα: отворн џтровѣ ен. рахил же бѣше неплодн 8б (1 Мојс 29.31) — врло ретко: н г(спод)ъ затворн дожесна аннѣ н не дас(тъ) ен чеда 229а (1 Цар 1.5). Именицом срѣдце се, пак, на једном месту, преноси архаично значење 'трбушна дупља, утроба, стомак, трбух': н бѣдет[ъ] аще ес(тъ) оскврѣнена н татъбою се оутанла моужа своего. да вѣнндетъ въ ню вода клетѣвна обанченїа. н над[ъ]метъ ср[ъ]дце ее н да от[ъ]падеть стегно ее. н да бѣдет[ъ] жена въ проклетїе въ людех[ъ] своих[ъ] 104б (4 Мојс 5.27, грч. τὴν κοιλίαν) — уп. јако назараннн(ъ) в(ого)вн коуд[е]тъ отроце нс чрѣва 219б (Суд 13.5, грч. из критичког апарата: ἀπὸ τῆς κοιλίας, док је из основног текста: ἐκ τῆς γαστρός).

До неког семантичког садржаја може се доћи и посредно. Мада је секундарно, у КБ је веома заступљено значење 'глас, повик' (грч. φωνή), које је у спрези са формом (лексемом) жрѣло. Оно је метонимијом изведено из примарног 'грло, ждрело', којим се представља одређени део тела: н възъпн жрѣлоуь велнкоуь н горкоу[ъ] сѣло ба (1 Мојс 27.34, грч. φωνὴν μευάλην; још Суд 2.4, 9.7).¹³

2.3. СТАМБЕНИ И ДУХОВНИ ОБЈЕКТИ. У СЗ на више места наилазимо на називе стамбених објеката. Грчко οἰκία преводи се на разне начине, различитим лексемама, уз уочљиву семантичку варијацију: као 'соба, одаја' — почто стонши вѣнѣ. а азъ љготовах[ъ] клѣтъ. н мѣсто велѣдѣом[ъ] 1а (1 Мојс 24.31, грч. τὴν οἰκίαν); као 'кућа' — вѣннде мѣжь въ доуь 1а (1 Мојс 24.32, грч. εἰς τὴν οἰκίαν), јако добрын доуы твон јакове. н скннїе твое і(зра)нлю 126а (4 Мојс 24.5, грч. οἰ οἰκοῦ); н да не вѣлѣзеть въ хлѣ||вннн 43а—43б (2 Мојс 9.19, грч. εἰς οἰκίαν), н да напишешн ја на прадех[ъ] хлѣвннн|| своее. н на вратѣх' своих' 147б—148а (5 Мојс 6.9, грч. τῶν οἰκιῶν); 'кућа, дом, породица' — не бѣше во двоора въ нем(ъ) же не бѣ мрѣтѣвца 46б (2 Мојс 12.30, грч. οἰκία).¹⁴ Појам 'шатора' исказује се различитим лексемама (према грч. σκηνὴ, а затим σκηνώμα): најпре је то кѣща — н поставн тѣ кѣщѣ свою 4б (1 Мојс 26.25, грч. τὴν σκηνήν), па храмъ — възъм же моуѣн свон храмъ н потѣче н вѣне плъка на полн. н прозва се храм(ъ) св[ѣ]дѣнїа 67а (2 Мојс 33.7, грч. τὴν σκηνήν, σκηνὴ μαρτυρίου); скнннїа — јако добрын доуы твон јакове. н скннїе твое і(зра)нлю 126а (4 Мојс 24.5, грч. αἰ σκηναί), н вѣзеть саддоукъ с(ве)шенникъ роуь съ елеемъ от[ъ] скѣнїж н помаза соломоуна 295а (3 Цар 1.39, ἐκ τῆς σκηνῆς); шаторъ — н поставнше авесалоуѣ шаторъ на полатѣ 282б (2 Цар 16.22, грч. τὴν σκηνήν); и сѣнь — н вѣзеше іерене кѣвотъ н сѣнь завѣтнѣю. н вѣсе съсоуды

¹³ Уп. у Другој оснивачкој повељи манастира Хиландара (Стефана Првовенчаног): сава монахъ ... недѣлнчноуь гл(а)соуь высокоуь жѣдрѣлоуь пасноуь звукоуь нздѣноуѣщи гл(а)сн прѣлѣпы н прѣтоудннн. н странны пѣс(нн) поющн вѣспѣваше р. 25.

¹⁴ Именица дворъ, међутим, семантички се реализује и као 'двориште' (грч. αὐλή, у опозицији према доуь, грч. οἰκία): н вѣнндогта въ доуь моужа вѣарнмъ. н тоу бѣ ровъ на дворуь, н съкрыста се тѣ 283б (2 Цар 17.18, грч. (εἰς οἰκίαν :) ἐν τῇ αὐλή).

с(ве)тые нже бѣше въ сѣни свѣдѣніа 305а (3 Цар 8.3—4, грч. τὸ σκηνώμα τοῦ μαρτυρίου, ἐν τῷ σκηνώματι τοῦ μαρτυρίου).

У наведеним примерима појавио се и појам старозаветног храма, као места на коме се чувао Заветни ковчег: храмъ свѣдѣніа и сѣнь свѣдѣніа. У нашем рукопису се и даље сусреће претежно храмъ (нпр. 1 Цар 3.15: и от[ь]врѣзе двѣри храмъ г(оспод)нъ 232а, грч. οἴκου κυρίου), али и домъ у истом значењу ‘дом, кућа’, — разуме се, и онда када дом Божији постаје чврст објекат, храм у данашњем смислу речи: ты вѣси ω(ть)ца моего д[а]~в[ы]да іако не възможе създати домъ имени г(оспод)ъ в(ог)ъ моему от[ь] лица съпротивных[ь]. окрѣживших[ь] его 301а (3 Цар 5.3, грч. 5. 17 οἶκον τῷ ὀνόματι κυρίου θεοῦ μου), и храм(ь) нже създа ц(а)рь соломон(ь) г(оспод)евн .ѿ. лактен длѣжина его. и ѿ. лактен ширна его. и .кѣ лактин высота его 302а (3 Цар 6.2, грч. ὁ οἶκος ... τῷ κυρίῳ). У Књигама царства појављује се и (терминологички анахронизам) цр(ь)ковь, али у нарочитом значењу ‘места где се налази ковчег’ (грч. ναός): и самънль сѣдѣше въ цр(ь)кви, идеже бѣше кѣвотъ в(о)жн 231б (1 Цар 3.3, грч. ἐν τῷ ναῷ), и къ в(ог)оу моему възвах[ь]. и оуслыша от[ь] цр(ь)кве с(ве)тые своје глас(ь) мон 290а (2 Цар 22.7, из Давидове песме захвалности Богу, грч. ἐκ ναοῦ).

2.4. Религија. У СЗ се могу пратити примери старије религиозности, затим развој и сазревање јеврејске религије, као и незнабоштво са којим се Синови Израїљеви сусрећу. Тако Исак, на пример, у герарској долини подиже жртвеник (олтарь) богу свога оца Аврама, а његове слуге на томе месту копају студенац (кладенець): и създа тѣ олтарь и помолн се в(ог)гъ. и постави тѣ кѣшъ свою. и ископаше тѣ равы нсаковы въ дѣбри герарстѣн кладенець[ь] 4б (1 Мојс 26.25). Приликом бекства Исаковог сина Јакова, његова жена Рахиль краде идоле (кѣдирн) од свога оца, док се занимао стрижењем оваца: лаван же ωтнде стрнши ωвце свое. ѡкраде же рахиль кѣдирн от[ь] ω(ть)ца || своего 10б (1 Мојс 31.19). То су, управо, његови кућни богови (кози): потто ѡкраде богы мое 11а (1 Мојс 31.30). Лаван и Јаков се, измирени, свечано заветују (завѣщати завѣтъ) подижући камени стуб, спомен-плочу (стѣпь) и гомилу каменъ (могыла) на којој обедују: н(ы)нѣ ѡво ходи и завѣщан завѣтъ. и азъ ти вѣдѣхъ въ послѣ||шаніе. междѣ мною и тобою. и рече емъ се нѣсть съ нам[н]. никого же. вѣди же в(ог)ъ послѣшати междѣ мною и тобою. възъм же каменъ іаковъ и постави н въ стѣп(ь). рече же іаковъ братѣн своен съвѣрете се на камене. и събраше каменіе могыла. іаше же и пише тѣ ѡ могыли. и рече емъ лаванъ, могыла сы послѣхъ междѣ мною и тобою д(ь)н(ь)сь ... рече же лаванъ іаковъ. се могыла сын и стѣпь сын ... послѣшѣствѣетъ син могыла. и послѣшѣствѣет[ь] стѣпь син. 11б—12а (1 Мојс 31.44—48). Бог мења Јаковљево име у Израїль: стога Јаков подиже споменик на месту где му се Бог обратио, — опет је у питању камени стуб, који он, овога пута, залива жртвеним вином (грч. οπυνδί) и уљем (Даничић СЗ: „и покропи га кропљењем, и прели га уљем”): и постави іаковъ стѣпь каменъ. и ωбѣла вннѣм[ь]. и масломъ дрѣвеным[ь] 14а (1 Мојс 35.14).

Богослужбена терминологија у СЗ на словенском језику је веома богата. Неопходно ју је детаљно истражити да би се боље разумела средњовековна словенска хришћанска терминологија. У КБ се појављују многи важни појмови — термини за које постоје одговарајуће појмовно-тер-

минолошке паралеле у хришћанском богослужењу. Ту су, између осталог, *служеніе* ‘служење’, односно ‘богослужење’ (грч. λατρεία), (с)творити *службоу* ‘вршити службу, обред, (бого)служити’ (грч. ποιήσω τὴν λατρείαν),¹⁵ *служити* (грч. λειτουργέω) и *служити службу* (грч. λειτουργέω τὴν λειτουργίαν),¹⁶ (по)жрѣти ‘приносити жртву, жртвовати’ (грч. θύω), али и ‘бити свештеник, обављати свештеничку службу’ (грч. ἱερατεύω), жрѣць/ієрен/свештеник ‘свештеник’ (грч. ἱερεὺς),¹⁷ прѣвосвештеник ‘врховни свештеник’ (грч. ἀρχιερεὺς) — звање за најстаријег потомка унутар Аронове лозе, трѣба/жрѣтва ‘жртва’ (грч. θυσία, θυσίασμα), пасха ‘пасха, пасхална жртва, пасхално јагње’ (πάσχα), трѣбникъ/ол’таръ/жрѣтвеник ‘жртвеник’ (грч. θυσιαστήριον) — сваки пут овде је реч о жртвенику који је намењен јеврејском богу, при чему, на местима у споменику где се користи лексема трѣбникъ у томе значењу (као ‘монотеистички жртвеник’), творбено и семантички јој се супротставља лексема трѣбнице као ‘пагански жртвеник’ (грч. βωμός).

Потврде: *аще же вѣниде(те) къ землю еже аще дас(тъ) г(оспод)ъ вамъ. такоже ес(тъ) г(лаго)лаашь сънабдите служеніе се, и да вѣдетъ 466 (2 Мојс 12.25, грч. τὴν λατρείαν); // и вѣдетъ вѣнегда вѣ вѣедеть г(оспод)ъ в(ог)ъ твон, къ землю ... еюже клет се ω(тъ)цель твонм(ъ) ... и сътворише (треба: сътвориши) службоу сію сег(о) м(ѣ)с(е)ца 476 (2 Мојс 13.5, грч. ποιήσεις τὴν λατρείαν); // и да имать аронъ и с(ы)ноове его егда вѣлезеть въ храм(ъ) св[ѣ]дѣніа. и егда приходить служити трѣбникъ с(вє)тынх[ъ] 62а (2 Мојс 28.43, грч. λειτουργεῖν); // ρ(е)че же мωѣси къ корєю послоушанте мене с(ы)нове левїини. еда се мало ес(тъ) вам(ъ) тако ωт[ъ]-лѣти вѣ в(ог)ъ ωт[ъ] с(ы)ноовъ і(зра)наевъ. и приведе вѣ къ себѣ. служити службу къ храмѣ г(оспод)евн и стонте прѣд[ъ] сънмомъ служн емъ 117а (4 Мојс 16.8—9, грч. λειτουργεῖν τὰς λειτουργίας); // и вѣсхождааше ч(овѣ)къ ωт[ъ] д(ь)нен къ д(ь)нь, нзъ града своего ексармафема (ἔξ Αρμαθαίμ). поклонити се и пожрѣти г(оспод)ъ саваофъ, в(ог)оу къ силωм(ѣ) 229а (1 Цар 1.3, грч. θύειν); // и приведѣ те и вѣсѣ братію твою с(ы)ноове левїини с товою. и просите жрѣти 117а (4 Мојс 16.10, грч. ἱερατεύειν); // да вѣзложеть с(ы)ноове аронн жрѣци ωгнь на трѣбникъ. и да съкладѣть дрѣва на трѣбникѣ 73б (3 Мојс 1.7, грч. οἱ ἱερεῖς); // сїн гради нар(е)чени с(ы)ноомъ ааронем(ъ) тако быти им(ъ) велнкынмъ прѣвос(вє)щенникωм(ъ) 199а (само у наслову испред Исус 21.11) // и да принесѣть жрѣци-вн (sic) и да вѣзложеть на трѣбник(ъ). и приносъ ес(тъ) трѣба бл(а)говонїа г(оспод)евн 73б (3 Мојс 1.9, грч. θυσία) — zde како принести жрѣтвѣ за ωчищенїе храмъ 8ба (наслов испред 3 Мојс 14); // то ρ(е)чени им(ъ) трѣба пасха се ес(тъ)*

¹⁵ Тиче се читавог народа (односи се на обележавање празника). — Служење божанству исказује се и глаголом (по)работати који се може односити како на јеврејског бога, тако и на паганске богове: сѣгрѣшнхомъ тако оставнхом[ъ] г(оспод)а. и поработахом(ъ) валнцωм(ъ) ... и ласомъ ... и н(ы)ни нзїи ны ωт[ъ] рѣкъ врагъ нашнх[ъ]. и поработаєм(ъ) ти 241а (1 Цар 12.10, грч. ἐδουλεύσαμεν ... δουλεύομεν). Уп. познато јеванђелско место: како ннкторн же рабъ можеть дѣлѣма го(споди)нома работати ... не можеть во работати в(ог)оу и мамонѣ Вуканово јеванђеле, 35б (Мт 6.24, грч. δουλεύειν).

¹⁶ Тиче се свештеника.

¹⁷ Нема ограничења у употреби било које од ових именица у означавању јеврејских у односу на паганске свештенике. Мојсијев таст је, нпр., мадијамски свештеник — жрец, а Дагонови свештеници су, опет, — јереји: мωѣси ж[е] вѣше паси ωвѣце нωтора тѣста своего жрѣца мднамма 36б (2 Мојс 3.1), сего ради не вѣходеть ієрен дагонн 233б (1 Цар 5.5).

Г(ааго)ла же б(ог)ъ къ мωϊσεови, и ρ(ε)че къ немѣ. азъ г(оспод)ъ б(ог)ъ явлѣан се авраамѣ и исакѣ и иаковѣ б(ог)ъ смх[ъ]. и нде мн г(оспод)ъ и повѣдах[ъ] нм(ъ). и поставих[ъ] закѣтъ мѡн къ нмѣ. яко дати нм[ъ] землю ханаанскѣю. землю ею же обнѣташе на нѣн 396 (2 Мојс 6.2—4). Господ је одабрао Јевреје као свој народ: и прѣимѣ вѣ себе людѣ. и вѣдѣхъ вѣм[ъ] г(оспод)ъ 396 (2 Мојс 6.7). Изабрани народ добија Ханаан вѣ прѣчестїе 396 ‘у наследство’ (2 Мојс 6.8, грч. ἐν κληΐρω), и након освајања Синови Израилеви прѣчешѣу ту земљу, тј. ‘деле (је), наслеђују (је)’: и вѣдѣтъ д(ъ)нь прѣчестити с(ы)номъ своимъ нмѣнїе свое. 1756 (5 Мојс 21.15). Осим имања (нмѣнїе), јављају се овде и други правни термини који се, такође, тичу имовинских односа, нпр. прѣтежанїе 956 (3 Мојс 25.13, грч. κτήσις) и одржанїе 1296 (4 Мојс 27.12, грч. κατὰσχεσις), оба у значењу ‘посед, својина, иметак’.

Изабрани народ је дуго без сталног станишта, увек утаборен, у војничкој формацији. Даничић у том смислу редовно користи лексему ὀκὸ (ὄкол), -ола ‘табор, логор’, док у словенском тексту налазимо плькъ и пльчнїе: да испѣстѣтъ нс плька вѣсе прокаженныє. и вѣсе проливающєє сѣме 1036 (4 Мојс 5.2, грч. ἐκ τῆς παρεμβολῆς); нзвѣдѣте клеваго се вѣнє пльчнїа 95а (3 Мојс 24.14, грч. τῆς παρεμβολῆς). Одговарајући глагол је вѣпльчнїи се ‘утаборити се, улогорити се’ (Даничић СЗ: ‘стати у око’): вѣздвнгош(ε) се ѡт[ъ] пѣстнїе синїи вѣпльчнїш(ε) се вѣ рафацѣ 1346 (4 Мојс 33.12).

2.6. ВОЛЕВАЊЕ. У СЗ је развијена и војна терминологија. Стога су ту стронтељ, воевода, тысоушнїкъ, сѣтнїкъ, сѣнѣннїкъ (сѣнѣннїци 486, грч. οἱ ἰππεῖς) и вѣсаднїкъ (вѣсаднїци 49а, грч. οἱ ἀναβάται) ‘коњаник, јахач’ (управљач борних кола и посада), вел’мѣжа ‘коњички старешина’ (вел’мѣже 265а, грч. οἱ ἰπλάρχαι), ѡрѣжнїкъ ‘оклопник’ (1346, грч. ὀπλίτης), пѣшьць ‘пешач, пешадинац’ (пѣшець 2736, грч. πεζῶν), прац’нїкъ ‘онај који гађа из праћке’ (прац’нїци 226а, грч. σφενδονῆται), обично у множини мѣжи силы, кооннї, кон, мѡжнїи коонн’сїн, бор’ци итд. Првобитно ратнїкъ значи ‘непријатељ, противник’, али наилазимо и на значење ‘ратник, борац’: и вѣнегда аще прѣдѣтѣтъ се намнѣи кранѣ. прѣложет се и си кѣ ратнїкѡм(ъ) и повѣднѣше нн нзнѣт(ъ) ѡт[ъ] землѣ наше 35а (2 Мојс 1.10, к сѣпостатомѣ ОБ, грч. πρὸς τοὺς ὑπεραντίους) — и ванаїа с(ы)нь ѡдаєвъ, нже ѡт[ъ] кавесенла. и тѣ выс(тъ) мѡж[ъ] ратнїкъ дѣлы и вндѣннїи 2916 (2 Цар 23.20, мѣж[ъ] тон ОБ), уп. вѣ юудѣ же выше пет(ъ) сѣтъ тысоушць мѡжен ратных[ъ] 2926 (2 Цар 24.9, мѣжѣ корецѣ ОБ, грч. ἀνδρῶν μαχητῶν). Непријатељ се првенствено означава лексемама врагъ и сѣпостатъ: деснаа ти рѣка г(оспод)н сѣкрѣши врагы 496 (2 Мојс 15.6, грч. ἐχθρούς) — и мнѡж[ъ]ством(ъ) слави твоеє сѣтрѣль еси сѣпостати 496 (2 Мојс 15.7, грч. τοὺς ὑπεραντίους).

2.7. МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА. У СЗ је могуће пратити бројну лексику из света реалија. Овде ћемо издвојити само неке примере. — Назиреји су, тако, у извесном смислу (старозаветне) претече потоњих монаха у хришћанству. Њихов завет је, између осталог, подразумевао и то да се не шишају. Тако долазимо до именице брнчѣ ‘бритва, бријач’²⁰ и до одгова-

²⁰ Уп. истозначно општесловенско брѣтка, грч. ξυρόν, потврђено у Синајском псалтиру (в. Кульбакин 1930: 112).

рајућег глагола брѣснѣти 'шишати; бријати': кѣ все д(ѣ)ни молѣн огнищенѣ его. брѣнѣ да не вѣзметъ ю на главѣ его дондеже сконча ѣ тоє д(ѣ)нѣ 105а (4 Мојс 6.5, грч. ξυρόν), аще ли кто съдрътъю ѣдрѣтъ вѣнезаапѣ оу него, не хоте ѡскврѣннѣи с(ѣ). глава во молѣн его да брѣснет' главѣ свою 105а (4 Мојс 6.9, грч. ξυρήσεται). Да би савладала Сампсона, Далила га успављује и дозива човека који му одсеца косу: и ѣспн далнда сам(ѣ)сона на лонѣ своемъ. и вѣзва стрнгатѣла и острнж[ѣ] ѣ, пленницъ главы его 223а (Суд 16.19). У словенском тексту појављује се назив занимања, 'брице': стрнгатѣль КБ (стрнгатѣль ОБ).²¹

У прошлости су људи, такође, водили рачуна о хигијени и о одласку у заход: мѣсто же да бѣдетъ текѣ вѣне пљка 161а (5 Мојс 23.12), у Даничићевом преводу: „И имај мјесто иза окола гдје ћеш излазити напоље”. Сваки човек је носио за појасом лопатицу (рилица) којом је загртао свој отпад: рлица ж[ѣ] да бѣдетъ за појасом[ѣ] твоимъ и да бѣдетъ вѣнѣ егда сѣдѣши да вѣскопаешн ке. и прннес(ѣ) да покрѣешн стндѣнѣ своє вѣ нем(ѣ) 161а (5 Мојс 23.13).

Разноврсни су називи за посуде: вѣдро или коѡфорогъ 'ведро', Даничић 'крчаг', односно 'жбан' (грч. ὑδρία), сковрада 'тиган', Даничић 'тавица' (грч. τήγανον), коноѡ 'котао' (грч. λέβης), мѣдѣнынъ сѣсѣдъ 'бакарни суд, котао' (грч. χαλκεῖον), латка 'лонац' (грч. χύτρα) итд. Наилазимо тако и на паницу, на пример, за коју у језику старословенских споменика није било (потврђене) грчке паралеле (в. СС: 441—442). Тражени грчки еквивалент налазимо сада — λεγάνη: и искапа роса изъ рѣна пљна паница води 211б (Суд 6.38). Сама, пак, грчка реч сачувана је у прилагођеном лику у српскословенским споменицима (лекана, в. Миклосич: 335), али и у данашњем народном језику као (псеудо)турцизам лѣген 'лавор' (в. Скок П, 1972: s. v. lekana, 285—286).

Од музичких инструмената најучесталије се јављају најједноставнији, труба и рог. Они пре свега служе продорном оглашавању којим се привлачи пажња: и р(ѣ)те г(оспод)ѣ моуѣсею г(лаго)ле, сѣтвори сѣбѣ двѣ трѡбѣ ѡкоо-ванѣ сребрѡм(ѣ). и да сѣтвориши да б[ѣ]дѣтъ вѣ званѣ сѣнѣ и сѣставѣти пљкы 110а (4 Мојс 10.2, грч. δύο σάλπιγγας); д(оу)хѣ же в(о)жѣн оукрѣпн гедесѡнѣ и вѣстрѣбн рогомъ 211б (Суд 6.34, грч. ἐν κερατίνῃ). Прави музички инструменти, намењени свирању, ређе су представљени у СЗ и, занимљиво је, готово увек долазе у множини, — на пример органи (грч. ὄργανον) као општи назив за ову (тематску) групу, затим гѣсли као врста жичаног инструмента (грч. κιθάρα), потом ударачки инструменти кнѡвалн (одн. кѡвалн, кѡвални) : тѣмпани (тѣмпани) : бѣбни (грч. τύμπανον) итд. На једном месту у споменику, када Лаван сустиже одбеглог зета Јакова и испитује га зашто овај крадомице утече од њега, без прилике да га он, таст, свечано испрати „с весељем и с музиком” (Даничић СЗ: 'с пјесмама'), остали смо ускраћени за основни појам — музику, који је споменут у грчком тексту, али не и у нашем, словенском: нѣ аще би ми повѣдалъ ѡт[ѣ]пѣстнѣл те вѣх[ѣ] сѣ веселиемъ. и кнѡвалн и гѣслѣмн 11а (1 Мојс 31.27, грч.

²¹ Однос стрнѣн (грч. κείρω) / брѣснѣти, острнѣн (грч. ξυρέω): стрнѣн ѡвѣе 10б (1 Мојс 31.19, грч. κείραι τὰ λρόβρατα) — да брѣснет' главѣ 105а (4 Мојс 6.9, грч. ξυρήσεται τὴν κεφαλήν) — острнж[ѣ] ѣ, пленницъ главы 223а (Суд 16.19, грч. ἐξύρησεν τοὺς ἑπτὰ βοστρούχους τῆς κεφαλῆς).

μετ' εὐφροσύνης καὶ μετὰ μουσικῶν, τυμπάνων καὶ κιθάρας); одговарајућа реч је изостављена и у ОБ.

Сасвим до особених појмова, дакле, може се доћи у КБ. Наведимо у томе смислу још два примера: паннта 'опека' (грч. πλίνθος): н оскрѣблѣхъ жнкотъ нх[ь] дѣлы жестокии. брениемъ н паннтод[ь]. н вѣсѣди дѣлы плѣтъскыи. н вѣсакым[ь] дѣломъ поракошаахъ нх[ь] нѣждею 35а (2 Мојс 1.14, грч. τῆ πλινθεία); (месна) џаница 'виљушка за месо' (грч. κρεάγροα): н прнхождааше отрокъ жрѣтъ дондеже сваритъ меса. н месна џаница трѣзѣнаа вѣ рѣкѣ его ... н еже вѣздиш(ε) се на џаницѣ, вѣздиш(ε) то жрѣць 230б (1 Цар 2.13—14, грч. κρεάγροα τριόδους, ἐν τῇ κρεάγροα).

2.8.1. Животињски свет. Познато је да се у СЗ јавља разуђен животињски свет. Права је штета што у КБ није сачуван део текста у коме се излаже прича о потопу (1 Мојс 6—9). У СЗ се, на више места, углавном помињу уобичајене врсте ситније и крупније стоке (скотъ 'стока') коју узгајају блискоисточни номади (вѣлвѣдъ 'камила', скот[ь] овѣн, скотъ говѣдин, коза, скотина/осль/осьле 'магарац' итд.). Разноврсност се осетно повећава онда када се дође до приношења жртава јеврејском Богу и паганским божанствима. Пажњу привлаче подужи спискови „чистих“ и „нечистих“ животиња, које се тако класификују због (јеврејских) ограничења у њиховом жртвовању (3 Мојс 11 и 5 Мојс 14).²² Словенски преводилац се у начелу сналази, али у неким случајевима ипак задржава грецизме, не знајући тачно о чему је реч или не налазећи одговарајућу паралелу у словенском лексичком фонду, нпр. н нееснтн. н-ктннанъ. н еже подобно къ нидъ (3 Мојс 11.14, грч. καὶ τὸν γύλα καὶ τὸν ἰκτίνα καὶ τὰ ὄμοια αὐτῶ): „и јастреба (стсл. наѣсытъ) и копца“ (акуз. једн.). Занимљиво је да преводилац гуштера (код Даничића 'корњача') не назива словенским апелативом, него преузима грчку синтагму (као образац), са грецизмом у центру: кор'коднл[ь] земльни 79б 'сувоземни крокодил' (3 Мојс 11.29 грч. ὁ κροκόδειλος ὁ χερσαῖος). На више места сусрећемо се са називима за унутрашње органе и поједине делове животињског тела, претежно уз детаљне описе жртвовања, што данашњем читаоцу свакако не отвара апетит, нпр. н да вѣздиши лон нже на џтробѣѣ, н покрѣзъ џтробнн, н ѡкѣ нстѣѣѣ н лон нж[ε] на нею н да вѣздишиши на ѡл'тарѣ 62б (2 Мојс 29.13). Превод: „И треба да узмеш лој са утробе, и режањ јетре, и оба бубрега и лој са њих и да их положиш на жртвеник.“

Упечатљива је епизода о пошастима које нападају Египат, призиваним од стране Мојсија и Арона због фараоновог одбијања да пусти јеврејски народ у пустињу да принесе жртве своме Господу. Тада се, између осталог, сусрећемо и са називима неких нижих врста — инсеката који опседају Египат: мышнѣ 'мушице' (Даничић СЗ: 'уши'): прострѣт же ларонъ рѣкою жъзль н оударн вѣ прѣстѣ земльнѣю. н быше мышнѣ вѣ чл(овѣ)цѣх[ь] н вѣ скотѣх[ь], н вѣ всѣн земли егѣпет'цѣн 42а (2 Мојс 8.17, грч. 8.13 οἱ σκνίφες); пѣсе мѣхы 'псеће муве' (Даничић СЗ: 'бубине'): се азъ пѣщѣ на те

²² Старозаветна класификација животиња веома је детаљна, а један од критеријума по којима се стока дели јесте, на пример, изглед њених папака и копита: вѣсѣх[ь] скотѣх[ь] нид же се дѣлитъ на двоѣ пазнок'тъ, н копнто. 79б (3 Мојс 11.26).

и на мѣжи твоє и на людн твоє и на доми ваше. пѣсѣ мѣжи и напѣвнѣ се домоу егѣптѣцѣн, пѣсѣнх[ъ] мѣжѣ и земля на нѣн ж[е] сѣтъ (2 Мојс 8.21, грч. 8.17 $\kappa\upsilon\nu\omicron\mu\upsilon\lambda\omicron\nu$, τῆς $\kappa\upsilon\nu\omicron\mu\upsilon\iota\eta\varsigma$); прѣси ‘скакавци’: р(е)че же г(оспод)ь къ мωϝсеови, простри рѣкѣ на вѣсоу землю егѣптскѣю. и да нз(ь)лєзѣтъ прѣси на вѣсѣ землю егѣптскѣю. и да нзѣдѣтъ вѣсѣ травѣ земльнѣю, и вѣс(ь) плод[ъ] травнѣн нж[е] сѣтъ сѣтъ[ъ] града 44б (2 Мојс 10.12, грч. ἀκρίς). Након избавлєнѣа од Егѣпѣана и понавѣнѣа Десет Божѣих заповести, Мојсѣе храбри своѣ народ и обєѣна му и у будуѣности Божију помоѣ у недаѣнама; — послаѣе чак и ‘стрѣшенѣ’ на оне коѣи преостану од неприѣателѣских народа: стрѣшенѣ ко пѣститѣ г(оспод)ь в(ог)ь твои на нѣ. дондєже потрѣвет се оставшен и сѣкрѣвенѣн сѣтъ[ъ] тебє 149б (5 Мојс 7.20, грч. τὰς σφηρίας).

2.8.2. Епитети карактеристични за животиѣе. На основу епитета коѣи се доделєју животиѣама, види се шта је древном човеку најбитниѣе, а то се ниѣе много изменило ни до данас: да је домаѣна животиѣа ‘дебєла’ и ‘добра’ — шєдѣ вѣ овцѣ понди два козлѣнѣа. тѣчна и добра 5а (1 Мојс 27.9), понди телѣць ѣпнѣннѣ с(тѣ)ца своєго 211а (Суд 6.25).²³ Фараон саѣна седам дебєлих и лепих крава коѣе прождирє седам мршавих и ружних, што је наѣва седам родних и седам гладних година у Егѣпту: сѣтъ[ъ] рѣкы нсхождѣхѣ ѣ-мѣ, кравь. || добрѣх[ъ] вѣзоромѣ и нзбраннѣе тѣлєсн. 20б—21а (1 Мојс 41.2), добрѣ образомѣ 21б (1 Мојс 41.18) — и по сємѣ дрѣгѣе ѣ-мѣ нзѣдоше по снх[ъ] нз рѣкѣ злє образомѣ[ъ], и лнєѣвн тѣлєсємѣ 21а (1 Мојс 41.3), злє вѣзоромѣ 21а (1 Мојс 41.4), злн и недобрѣ образомѣ 21б (1 Мојс 41.19).²⁴ Као изразито негативна особина за вола истичє се да је ‘склон бодєнѣ’, а за пса да је ‘склон уѣдаѣнѣ’: аѣе лн волѣ бодлнєвѣ вѣдєт(ь) и прѣждє 55а (2 Мојс 21.29), о волѣ бодлнєвѣ :~ 176а (из наслова у 5 Мојс), аѣе лн волѣ обадлєн єс(тѣ), да и повнѣтъ 176б (5 Мојс) — о псєтѣ пакостлнєвѣ: 176а (из наслова у 5 Мојс), аѣе лн псѣ твои пакостлн єс(тѣ) 176а (5 Мојс).²⁵ У наведєним примєрима у насловима се прєтежно користио придев (кондензациѣа исказа), а у тексту партицип, из чєга се види да су наслови могли касниѣе настаѣати у односу на основни текст. Дублетност се може пратити и на придевима коѣи стоѣе као стални епитети уз именицу звер, за коју се вели да је ‘дивѣла’, односно ‘лѣта’ (оба пута грч. придев ἄγριος): а сѣтанкѣ да лєдѣтъ свѣрн днєн 56б (2 Мојс 23.11) — и пѣсти на нє звѣрн днєтѣ 202б (Исус 23.5). Унутар исте животиѣеке врстє уочава се разноликост, нарочито код оваца и коза, — на примєр да су ‘црнкастє’ (пєлѣсин, грч. φαός),²⁶ ‘бєлича-

²³ У вєзи са животиѣама користи се именица тоуќѣ ‘сало, лѣј, животиѣека маст, дєбѣлина’, ‘несумѣиво ... стара прасловєнска рєч за коју су знали сви словєнски јєзици у старѣе доба’ (Кулѣакин 1930: 104): и прѣждє пожрѣнѣа тоуќѣ прѣд[ъ] г(оспод)ѣ, прихождѣашє отрѣчє жрѣчє 230б (1 Цар 2.15). У вєзи с маслинама, пак, јавѣла се именица тоуќѣота ‘масноѣа, дєбѣлина’: и р(е)чє маслѣнѣна сѣтавѣшн тоуќѣотѣ свою нжє вѣ днѣ прославн в(ог)ь чл(овѣ)ци. тѣн да ндѣ владѣти дѣбравоу 214а (Суд 9.9).

²⁴ Уп. за жєнє: да нє ѣвнѣтъ єго мѣжѣе населѣнѣнѣ. рєвєкы радн жєнє єго. тако добра бѣшє вѣзоромѣ 3б (1 Мојс 26.7), очн жє лннѣ болѣзньнѣ. раѣна жє вѣ красна образомѣ[ъ], и добра вѣзоромѣ 8а (1 Мојс 29.17).

²⁵ Уп. за човека ‘непослушѣн, непокорѣн’: вѣ знам(є)нѣє с(ь)нѣ сладшлнєвѣ нх[ъ] 119а (4 Мојс 17.10).

²⁶ Придев пєлѣсѣ прєводи се у SJS као ‘истачкан, пєгав, с бєлєгама’, с ослонцєм на истозначни грчки придев φατός (SJS 25, 1973: 26). Наш примєр, мєѣутим, стоѣи у непѣ-

сте' (вълын, грч. διάλευκος) и 'шарене' (пъстрын, грч. ραντός): да минѣт[ь] твоє овце єдны. и разлѣчи ѡт[ь] тѣдѣ въсе пѣлѣсїе въ ѡвцах[ь]. и въсе бѣлїе. и пѣстрие въ кожахъ (истом руком на маргини: козых[ь]). да вѣдет ѡн мѣзда 96 (1 Мојс 30.32).

2.9. Бильни свет. У СЗ наилазимо на разноврстан и егзотичан бильни свет са његовим плодовима, излучевинама и производима од њих. То су, поред земљорадничих врста (пшеница, пирь 'крупник, подврста пшенице',²⁷ льнь, єтъмь, дыня, прась 'лук', грч. πράσον, трьмнын лѣкъ, чєстновить 'бели лук, чешњак'), још и финникь 'палма' (грч. φοῖνιξ), маслннна/маслна,²⁸ сѡквн,²⁹ пєв'къ 'оморика' (грч. λεύκη; Даничић СЗ: 'јела', свакако неки четинар), кєдрь 'кедар' (грч. κέδρος),³⁰ *щѣракь (или щѣрак(с)ь, уп. свршетак у финникь) 'сторакс, дрво које испушта миришљаву смолу' (грч. στύραξ), ѡрахъ 'бадем' (пре него 'орех', грч. κάριον), *рѣпни (или рѣпнина, судећи по Миклосич: 812) 'јавор',³¹ врьба, *ельха 'јова (< јоха)',³² сѡла 'терпентинска смола, балзам' (грч. ρητίνη), тнѣлань/тнѣлѣмь 'тамјан' (грч. θυμίαμα), вонѣлнца 'миришљаво уље, миомирис' (грч. στακτής), терєвннѣ 'пистаћи' (грч. τερέμινθος, тј. τερέβινθος),³³ мандрагора 'мандрагора, врста омамљујуће билке', ѡблѣка мандрагорова 'мандрагорин плод', итд. Иако у блискоисточном свету преовлађују суви предели, има, наравно, и зеле-

средној вези са грчким φαῖός 'црнкаст, сивкаст, загасит' (πᾶν πρόβατον φαῖόν). Очита је етимолошка веза забележеног словенског придева са српским 'пл(и)јесан' (општесловенско и прасловенско *pelsъ, Скок II, 1972: 683), па би његово значење у основи било 'плеснив, попут плесни, боје плесни', — отприлике као код грчког φαῖός.

²⁷ На месту на коме се ова реч јавља, а пшеница ни пирь не изгнєнєть. позно бо бѣше 436 (2 Мојс 9.32), због грчког ὁ δὲ πύρος καὶ ἡ ὀλύρα, на први поглед изгледа да је у питању грешка, да су пшеница и пирь заправо исто (хомонимија), пошто грчко πύρος значи 'пшеница'; уп. на истом месту: пшеница же и жнто ОБ. Наш преводацац је, међутим, ипак добро поступио бирајући пирь за грчко ὀλύρα 'крупник', како се и данас може изразити овај појам (в. РМС IV, 1971: s. v. пѣр, 427).

²⁸ и р(е)тє маслннна 214а (Суд 9.9, грч. ἡ ἐλαία) — и сташе под[ь] маслннноу въ пѣстынн 2806 (2 Цар 15.16; из дела текста који је проширен).

²⁹ и ретє нѣмь сѡквн 214а (Суд 9.11, грч. ἡ συκή). Због блискозвучности међу грчким паралелама (συκὴ 'смоква' и σικυός 'краставац') у словенском тексту се, грешком, јавља ова реч тамо где би се очекивала нека друга са значењем ('краставац') које стоји у грчком изворнику: ѡж[є] ѡдѣхом[ь] въ єгѣптѣ тѣнє и сѡквн и дннє 111а (4 Мојс 11.5, грч. τοὺς σικύας); тако и у ОБ: сѡквн.

³⁰ и дас(тѣ) хїрамь сѡлѡмонѡ пєвкы и кєдры 3016 (3 Цар 5.10, грч. 5.24 κέδρους, и из критичког апарата καὶ λεύκας); уп. и да ѡгѣкѡт и дрѣва кєдрѡва, || и пєв'кннѣ 301а—3016 (3 Цар 5.8, грч. 5.22).

³¹ До ове три именице долазимо преко одговарајућих придева: вьзе же ѡковь, жєзлѣ щѣракиннѣ и ѡрахѡвь. и рѣпннѣ 96 (1 Мојс 30.37, грч. σταρακίνην χλωράν καὶ καρούνην καὶ πλατάνου); уп. жєзлѣ стѣракинннѣ и орѣхов' и рѣпнннѣ ОБ. Даничић: „И узе Јаков зеленијех прutowа тополовијех и ѣсковијех и кєстєновијех.”

³² Извор овим двема именицама опет је у придевима: и да вьздиѣте ... врьбнє вѣтвн. и єлѣшнн вѣтвн 946 (3 Мојс 23.40).

³³ Остарели Јаков (Израил), за време велике глади, шаље по својим синовима „ћудливом” управитељу Египта, заправо своме изгубљеном сину Јосифу, најбогатије плодове своје земље као дарове, да би се овај „одобровољио”, да им прода жито: и вьздиѣте ѡт[ь] плода земнаго въ сьсѣдн свое. и ѡтнѣсєте мѣжѣ дарь. сѡлѣ. и мєдѣ, и тнѣлань, и вонѣлнцѣ. и терєвннѣ. и ѡрахн. 25а (1 Мојс 43.11, грч. τῆς ῥητίνης καὶ τοῦ μέλιτος, θυμίαμα καὶ στακτήν καὶ τερέμινθον καὶ κάριον); уп. сѡлѣ, мєдѣ, и фнѣлѣма и нстактн, и терєвннѣ и орѣхїю ОБ.

нила: *зелѣ* ‘поврће, зеље’, *злакъ* ‘зелен, зелениш, зеленило, трава’.³⁴ Сама трава, при том, означава још и ‘биље, зеленило уопште’: и да *вѣдетъ град[ъ]* по всен *земли егѣпт[ъ]цѣн ...* и на *всѣхъ травѣхъ земльнѣю* 436 (2 Мојс 9.22, грч. *βοτάνην*), у Даничићевом преводу: „нека удари град по свој земљи Мисирској ... и на све *биље* по пољу”. На једном месту, у том смислу, стоји *плод[ъ]* *травнѣн* уместо *плодъ дрѣвнѣн* из ОБ: и да *изѣдѣтъ вѣсѣхъ травѣхъ земльнѣю*. и *вѣс(ь) плод[ъ]* *травнѣн* *нж[е]* *оста от[ъ]* *града* 446 (2 Мојс 10.12, грч. *τὸν καρπὸν τῶν ξύλων*). Винова лоза (внничина 1136) била је од давнина негована култура и виногради се помињу на више места. Занимљиво је да се, између осталог, именицом *вино* означавало и само *грожђе*, нпр. *вѣлѣзеши вѣ виноград[ъ]* *подрѣга* *своего*. да *зоблѣши вино* *донд[е]* *же наситиши д(оу)шоу* *свою* 1616 (5 Мојс 23.25). Овде је употребљен глагол *зобати* којим се означава ‘узимање (једење) зрнасте хране’, — у нашем случају *пуцета грожђа*.³⁵

3. Неке лексичке и семантичке посебности. У КБ наилазимо и на неке лексичке и семантичке занимљивости, које бисмо овом приликом издвојили. Именица *цѣна* може непосредно означавати и сам ‘новац’: и *повѣлѣ* *иосиф* *напальнѣти сѣсѣди* *их[ъ]* *пшеницѣ*. и *вѣзвратѣти цѣнѣ* *их[ъ]* *кождѣдо* *ихъ вѣсѣхъ* 236 (1 Мојс 42.25, грч. *τὸ ἀργύριον*);³⁶ овако је и у ОБ — насупрот примеру са уобичајеним значењем, ‘накнада за нешто, конкретна вредност нечега’ (о овој речи в. још Грковић-Мелџор 2007: 339): да *вѣдет[ъ]* *цѣна* *моуж[ъ]скаа* *полѣ* *от[ъ]* *кѣ* *лѣт(ь)*. до *пѣ* *лѣт(ь)*. да *вѣдетъ цѣна* *его* *нѣ* *днѣ* *драгми* *сребра* *мѣрю* *с(в)етоу* 976 (3 Мојс 27.3, грч. *ἡ τιμὴ*).

Лексемом *изно* именоује се ‘(одерана) животињска кожа’ (грч. *δέριμα*): и да *сѣжегѣтъ* *прѣд[ъ]* *нимѣ* *меса* *ее*. и *изно* *ее* и *крѣвь* *ее* да *сѣжегѣтъ* 1206 (4 Мојс 19.5), док јој је одговарајући придев *кожнѣн* ‘кожни’ (грч. *δερμάτινος*): и *вса* *одежда* и *в(ь)сѣ* *сѣсѣдѣ* *кожнѣнѣ*. и *вѣсѣ* *сѣдѣланѣе* *кожнѣно*. и *в(ь)сѣ* *сѣсѣдѣ* *дрѣвѣнѣ* да *очистѣте* 1326 (4 Мојс 31.20); придев *кожнѣнѣ*, пак, значи ‘од козје коже’ (грч. *αἴγειος*) — уп. и *всѣ* *сѣдѣланѣе* *от[ъ]* *козлѣннѣ* ОБ.

Именица *знон* значи ‘жега, врелина, врућина, спарина’, као и у старословенском језику, па се тако ‘подне’, осим именицом *пладне* може исказати и изразом *знон д(ь)нѣ*: и *вѣнндоше* *вѣ* *знон д(ь)нѣ* *вѣ* *домѣ* *емфнвошѣ*. и *тѣ* *почнѣвалѣше* на *одрѣ* *полѣ* *д(ь)нѣ* 269а (2 Цар 4.5) — да *боудѣши* *ниѣ* *пладне* *накоже* *ожѣтъ* *слѣпѣ* *вѣ* *тѣмѣ* 167а — новорускосл. и *вѣдѣши* *осазади* *вѣ* *полѣ* *днѣ* (5 Мојс 28.29). У питању је стара изолекса која, између осталог, дели

³⁴ На први поглед у питању је ж. р. (злака). Ипак је посреди м. р. (злакъ, уп. СС: s. v. *злакъ*, 237), иако је грчки еквивалент у ж. р. (*ἡ χλόη*). Грчка паралела је на датоме месту у ген. јд. (*χλόης*), из чега је јаснији наш пример (на -а): и *накоже* *от[ъ]* *дѣжда* *злака* *от[ъ]* *земле* 291а (2 Цар 23.4); уп. сличан случај *зани* *нако* *трава* *скоро* *исншоутѣ*. и *нако* *зелѣне* *злака*. *скоро* *от[ъ]* *падоутѣ*, Минхенски псалтир, 476 (псалам 36.2, грч. *χλόης*). О самој именици *злакъ* в. још Куљбакин 1930: 94.

³⁵ У прошлости се глагол *зобати* нормално (немаркирано) односио на људе. Уп., нпр., *гроздиѣ* *же* ... на *трапез(оу)* *полагаетѣ* *се* ... и *зоблоутѣ* *кѣ* *врат(н)ѣ*, Типик архиепископа Никодима, 1196 (1318/19. г.). Пошто се зобањем обично подразумева једење зоби и њој сличне хране или кљуцање каквих бобица и мрвица, глагол се данас претежно употребљава за животиње, а по изузетку, чини нам се, и за људе.

³⁶ Уп. *сребра* *своего* да *не* *дади* *едѣ* *вѣ* *лихѣвѣ* 966 (3 Мојс 25.37, грч. *τὸ ἀργύριον σου*); у преводу: „немој му давати свој *новац* под камату”.

западне од источних Јужних Словена јер се на западу користи зној, а на истоку пот (као у стсл., потъ) у значењу ‘излучевина знојних жлезда’.

Именица корнстъ има исто значење као и у старословенском језику — ‘ратни плен’, из кога се развило оно које је данас важеће у српском језику, ‘повољан исход или материјална добит’ (уп. РМС III: 854): нь по-ниже гаше людѣ идѹще д(ь)ньс(ь). корнстъ врагъ своух[ь] еже обрѣтоше 244а (1 Цар 14.30), и корнстъ нзн(є)се нзъ града того многѹ сѣло 276б (2 Цар 12.30).

Именица застава, са данашње тачке гледишта, има помало необично значење, ‘заседа’, а уз њу се појављује и именица кровъ у значењу ‘скривање, притајеност’: сѣтвори ж[є] моуѣн сѣѣ заставн за собоу 183б (Исус 8.2) — вы же вѣставше от[ь] крова да вѣлѣзште въ градъ 184а (Исус 8.7) — съ же не вѣдѣаше яко застава єс(тъ) за градоу м[ь] єго 184а (Исус 8.14).

Именица полата на неким местима у тексту означава — ‘кров’ у данашњем смислу речи: и быс(тъ) при вєчєре вѣставъ д(а)в(ы)дъ съ ложя своего. и хождаше по полатѣ въ доуѣ своемъ 274а (2 Цар 11.2).

Само на једном месту затичемо поједине лексеме, на пример боларннъ ‘велможа’: и спа съ рабы болѣрь г(о)с(поди)на своего 274б (2 Цар 11.13); могѹтъ ‘моћник, велможа, кнез’: да посадитъ и съ могѹтн люд[ь]скимн 230б (1 Цар 2.8).

Именица развратникъ овде не значи исто што и данас ‘развратан, изопачен човек, блудник’. У тексту долази на месту очекиваног старѣншина полковъ из данашњег црквенословенског текста: и два властелнна развратни- ка. єдфвокъ с(ы)нѣ сахъ. нѣ єдннѹмъ ваана. || и нѣ дрѹгомъ рнхавъ 268б (2 Цар 4.2). Мада је Миклошич с правом претпоставио да овај пример означава ‘бунтовног човека, бунтовника, побуњеника’ (Miklosich: 772), именица ипак стоји на месту где би се очекивало значење ‘четовођа, војни старешина’, код Даничића „двѣје војводе над четама” (уп. два мѣжа кельможа развращенника, грч. δύο ἄνδρες ἡγούμενοι σποτρειμάτων). У питању су војводе који су на превару одсекли главу Сауловом сину Ивостеју и однели је цару Давиду у Хеврон.

Трудноћа у жене означава се придевом непразднъ, који је из значењских разлога блокиран у женском роду (-д[ь]на): аще карата се два моуѣ и ѣдрнта женѹ непразд[ь]нѹ и не нзыдетъ м[а]д[ѣ]н[ь]цѣ єє сѣврѣшенъ 54б (2 Мојс 21.22, грч. ἐν γαστρὶ). Придев трѣднъ, пак, означава нешто друго — ‘намучен, изнурен, занемоћао, малаксао’, и очито је да није ограничен само на један род: и ѣви снсарѹ и от[ь] рѣза главѹ и сѣ к[р]ѣши и от[ь] лѣхн челюсти єдѹ междѹ ноогама єє. прѣклоннѣ паде се кѣнегда прнведе се и паде трѣд(ь)нѣ. 210а (Суд 5.26—27, грч. ταλαίπωρος, лат. miserabilis, Даничић СЗ: ‘мр-тав’); уп. и тѣ паде нєчєстивнє ОБ, новоцсл. вѣднѣ.

Именица работа овде је у првобитном значењу ‘ропство, робовање’ (грч. δουλεία), а не (само) ‘присилни рад, кулечење’ (иначе често у нашим повељама, нпр.):³⁷ и пророкъ || вндѣн сѣнѣ да ѣмреть. г(лаго)лалъ ко єс(тъ) прѣлѣстнтн тє от[ь] г(оспод)а в(ог)а твоего. нзвед[ь]шааго тє от[ь] земле егѣптскѣн. нзбавльшаго тє нзъ работн 156а (5 Мојс 13.5, грч. ἐκ τῆς δουλείας). То је

³⁷ У старословенским споменицима потврђено је само прво значење, о чему в. Цейтлин 1986: 33, 195—196.

значење пројектовано и на одговарајући придев, работни ‘ропски, робовски’: и да повнютъ его каменіемъ. како възыскаль ес(тъ) обратити те ѿт[ъ] г(оспод)а в(ог)а твоего изведъшаго те ѿт[ъ] земліе егѣптскіе ѿт[ъ] домоѹ работнаго 156а (5 Мојс 13.10, грч. ἐξ οἴκου δουλείας). Исти значењски оквир присутан је, на свој начин, и у раније наведеним именицама рабъ/работникъ ‘роб’, раба/рабыни ‘робиња’.

*

У одређеним случајевима може се говорити о народним речима, локализима, србизмима, или уопште особеним лексемама које су се нашле у нашем рукописном тексту. За препознавање таквих случајева од нарочите нам је користи лексички фонд обухваћен прашким речником црквенословенског језика (SJS) јер се у њему, и поред насловног одређења као „старословенски”, излаже лексика заступљена и у познијим, али по критеријуму најважнијим општим, наднационалним изворима, с јасним указивањем на њихово уже порекло.

Примери: чрѣвн ‘обућа (сандале)’, рожанць ‘лук (оружје)’, завнда ‘запаљење, упала (?)’ (уп. СДЯ III, 1990: 285), тѣтънь ‘гром’, катѣнь ‘табор’, хапатн ‘уједати’, нздѣтн (нздѣтн) ‘ишчупати’, дѣратн се ‘д(е)рати се’, дѣпнын ‘шупљи (тиче се дупље)’, пѣстрын ‘шарени’, брѣзо ‘брзо’, напрѣдъ ‘напред, испред’, прѣзь ‘кроз, преко’.

Потврде: и под[ъ]ш[ъ]вн сапогъ нх[ъ] и чрѣвїе нх[ъ] ветхы заплащени на ногѹ нх[ъ] 185б (Исус 9.5);³⁸ // н(ы)нѣ збо възди съсѣди своє. тѣл(ъ) и рожанць 5а (1 Мојс 27.3);³⁹ // да повѣетъ те г(оспод)ъ. немѣнїемъ и огнемъ и зымою и завндю и оубоємъ. и вѣтрн тлѣнни и блѣдостїю. и проженѣтъ те и погѣветъ те 167б (5 Мојс 28.22);⁴⁰ // и ѣставиш(е) се тѣтнн и град[ъ] и дѣждъ не канѣ на землю 43б (2 Мојс 9.33);⁴¹ // и вѣндош(е) прокаженїи сїн, до срѣдѣ катѣна. и вѣлѣзоше въ сѣнь

³⁸ Док се наш текст последније слаже са одговарајућим грчким (καὶ τὰ κοῖλα τῶν ὑποδημάτων αὐτῶν καὶ τὰ σαυδάλλα αὐτῶν παλαῖα καὶ καταπέλεματομένηα ἐν τοῖς ποσὶν αὐτῶν), другачији је текст у ОБ (и сапози ветхн, и заплащени на ногѹ нх[ъ]), с којим се, опет, слаже Даничић. Код нас су у истој реченици употребљена два стсл. текстолошка дублета, сапогъ и чрѣвни којима је у грчком одговарао један еквивалент, ὑπόδημα ‘(дубока) обућа’. Именица чрѣвн у стсл. је хапакс, мада је шира словенска (в. Куљбакин 1930: 131); потврђена је само на једном месту у Маријином јеванђељу (в. СС: 783), на чијем месту у другим јеванђељима нормално стоји сапогъ (в. СС: 593): „За мною иде јачи од мене, пред киме нисам достојан сагнути се и одвезати ремен на његовој обући (стсл. чрѣвнемъ его)” (Мк 1.7). У Вуковом Рјечнику забележена је именица прѣвѣла, односно прѣва ‘ципела’ из српских југозападних крајева (Вук 1852: 1104).

³⁹ Неочекивана иновација. На другим местима у споменику стоји лѣкъ, уп. лѣкъ снанынх[ъ] изнеможе 230а (1 Цар 2.4).

⁴⁰ Даничићев превод: „Удариће те Господ сухом болешћу и врућицом, и грозницом и жегом и мачем, и сушом и медљиком, које ће те гонити докле не пропаднеш.” У КБ необична словенска реч на месту грчког ἐρεθισμῶ (данашње црквенословенско жжанїемъ).

⁴¹ У тексту се чешће јавља тѣтънь [тутањ] него општесловенско громъ (уп. о грому Куљбакин 1930: 92), што значи да је у говору одакле ова лексема долази преко звучног утиска ‘тутњава, праштања, буке’ превагнуо назив за ову атмосферску појаву. У српском тутањ и иначе значи „1.а. снажан и дуготрајан звук који се разлиже од грмљавине, експлозије и сл., тутњава”, па у том смислу и имамо израз ‘тутањ грома’ (в. РСМ VI: 347). Уп. пример: и градн прѣстанѣтъ и градъ и дѣждъ да не вѣдетъ къ сѣдѣ 43б, 2 Мојс 9.29). — Стање забележено у овоме споменику типолошки није усамљено. У завичајном говору аутора овога чланка (Ваљевска Подгорина), нпр., чешће се некада могло чути ‘трѣсак’ (множ. ‘трѣско-

єдннж 338а (4 Цар 7.8);⁴² // н да бѣдетъ дань, зма на пѣти сѣде. на пѣти хлапє петѣ конскѣ. н спаде се. конныкѣ въспеть 326 (1 Мојс 49.17);⁴³ // н вѣста нзаде врата съ шкєма под[ь]боєма 2226 (Суд 16.3);⁴⁴ // н възъм'ши тамаръ пепель наснпа си главѣ. н одеждѣ дѣгатѣю юже ношааше съврѣже съ себе. н дѣрѣци си ндѣаше ндѣши, н въпниши 277а (2 Цар 13.19);⁴⁵ // егда же мнцондетъ слава моя, прославлю те, н дѣпнаго камене н покрію рѣкою моею над[ь] тобою 676 (2 Мојс 33.22);⁴⁶ // н се козли н овни гонѣхѣ шкє. н козли бѣлы н пѣстры н въ шкѣ пѣстры 106 (1 Мојс 31.10);⁴⁷ // несеше брѣзо въ плькѣ 1186 (4 Мојс 16.46);⁴⁸ н разгнѣва се мѡѡси на стронтеле нх[ь]. н на тысоушникѣ н на сѣтникѣ, н напрѣд[ь] ходеще нс плька 1326 (4 Мојс 31.14); // н ц(а)рь прѣнде прѣзь потокѣ кедрскѣи 281а (2 Цар 15.23).⁴⁹

Каткад је понародњавање само на нивоу префикса, нпр. по- (уместо вѣс-): н потрѣбите трѣбою н рѣкѣ 2946 (3 Цар 1.34), — уп. н вѣстрѣбен шкєль трѣбою 267а (2 Цар 2.5). Измењен је могао бити и само на наставак за облик: н тѣ ц(а)р(ь)ствѣетъ въ мнѣ мѣсто. занє азъ заповѣдѣю быти ємѣ вожда над[ь] кр(ан)ємѣ н над[ь] юудєю 2946 (3 Цар 1.35).⁵⁰

4. Однос између старог и новог. Иако је наш рукопис тек из XVI века, у њему налазимо изразите трагове старине. У правописном смислу

ви') него 'грѣм'. Примери: Кад грѣмї, трѣсковї пѣцајѣ. Грѣмљавна и трѣсковї се чѣјѣ. Пѣкѣ трѣсак. Ударїо трѣсак ѣ дрво (Радосав Савић, 1926. годиште, село Остружањ).

⁴² На датом месту очекивали бисмо именицу плькѣ, како је у ОБ: до сѣди полка (грч. τῆς λαρεμβολῆς), јер се овде ради о 'табору, збору, логору, околу'. Катун је иначе рана позајмљеница, у средњем веку доста раширена међу Србима и другим Јужним Словенима и означава 'летње станиште сточара у планини'. Овај пример долази из дела споменика који је написан бугарском редакцијом.

⁴³ Глагол хлапати у стл. је ограничен само на једну потврду из Супрасаљског зборника (СС: 759). Уп. у овоме споменику: н да бѣдетъ аще ѣвѣсть зма ч(овѣ)ка. да вѣсакѣ ѣденн видѣвъ ѡживетъ 1226 (4 Мојс 21.8).

⁴⁴ Глагол нздѣти, посведочен и овде са српским фонетским ликом, [изадѣти], постоји и данас као изад(ј)енути, изад(ј)ести, изад(ј)ети (РМС II: 353) у одговарајућем значењу, као 'извадити, ишчупати, истргнути, изденути', али је чешће ипак изд(ј)енути, изд(ј)ести. У ОБ стоји: н захити дѣри.

⁴⁵ Глагол дѣрати (се), изненађујуће, није потврђен у Даничићевом Рјечнику из књижевних старина српских. Овде имамо значење као и у данашњем језику за овај повратни глагол, 'вриштати, викати из свега гласа'.

⁴⁶ Текст је у извесној мери поремећен јер је требало да гласи у преводу: „када буде пролазила моја слава, ставићу те (а не прославићу те) у камени процеп, и закљонићу те својом руком док не прођем”. Господ, дакле, сакрива Мојсија у 'камену шупљину/пећину' (грч. εἰς ὀτὴν τῆς πέτρας), — код нас у 'шупљи камен'.

⁴⁷ Појам 'шареног' исказује се у овоме извору придевом пѣстрын [пастри] (грч. ραυτός), који је у етимолошкој вези са глаголом писати (стл. пѣсати), или именицом ПАСТРМКА 'врста шарене речне рибе'. Док је придев ШАРЕН раширен по словенским говорима на Балкану, дотле је први придев ограниченог распрострањања: јавља се, нпр., дублетно са првим, у североисточној Бугарској (в. Мдабѣ III, 2009: карта 72, стр. 156—157); с друге стране он је нормално заступљен међу Северним Словенима (в. Фасмер III, 1987: 251).

⁴⁸ На датом месту у тексту пре би се очекивао неки други прилог, више карактеристичан за књижевни језик, нпр. скоро, које је знатније потисло пређашње кѣро.

⁴⁹ Предлог прѣзь није посведочен у стл. језику (в. СС), али јесте у српским средњовековним споменицима, нпр. у повељама. Уп. на сличном месту овдашњи пример: н прѣведоше ц(а)р(ь) н шк(ь) его прѣзь юр'данъ 287а (2 Цар 19.41).

⁵⁰ У стл. именица вожда припада основама на -јѡ- м. р., док је овде основа на -а- ж. р., као српско вођа (вожда).

ту је препознатљива употреба јата у обележавању група *ља* и *ња* (нпр. *челѣди* 47а, *вонѣланць* 17а). Ту су и особене фонетске варијанте неких речи (нпр. *трѣва* 354а поред *трава* 44б, *лѣвѣтити* [лѣвѣтити] 155а поред *лѣвѣти* 154б итд.). У творбеном смислу раширена је употреба присвојних придева који су изведени суфиксом *-јь*, нпр. *финанстимль* (до мора *финанстимла* 57б), *трѣвничъ* (*ѡ стоала трѣвнича* 62б), *жрьчь* (отрокъ *жрьчь* 230б), *дагонь* (*иерен дагонн* 233б), уз присуство придева изведених конкурентским суфиксима *-овъ* и *-ьскъ*, нпр. *авраамль/авраамовъ* (о *ѡмрътвы авраамовъ* 2б, из наслова испред 1 Мојс 25.7 — по *ѡмрътвы авраамн* 2б, 1 Мојс 25.11 — *изманль (ы)нь авраамовъ* 2б, 1 Мојс 25.11), *ханаань/ханаанскъ* (и *виждь землю ханааню* 129б — *землю ханаанскю* 140а).

4.1. Лексички слојеви. И у КТ се могу разгрнути хронотопски различити лексички слојеви који су препознати у старословенистици, од првобитног старословенског (условно „солунског”), преко моравског (или панонског) до преславског итд. И овде, такође, препознајемо архаичну и млађу лексику (дублетност),⁵¹ нпр. *балованіе* : *врачеваніе*, *жрътва* (стсл. *жрътва*) : *трѣва*, *олътарь* (стсл. *олътарь*) : *трѣвничъ* (стсл. *трѣвничкъ*), *иерен* : *жрьць*, *книжничъ* (стсл. *кънижничкъ*) : *книгоѡн* (стсл. *кънигъѡнн*), *сънмь* (стсл. *сънмль*) : *съборъ* (стсл. *съборъ*), *колѣно* — *племе* (стсл. *плема*), *стѣденыць* : *кладеныць* (стсл. *кладъсь*), *шѡн* : *лѣвь*, *радн* : *дѣлаѣ* итд. (уп. Кулбакин 1930: 141; Кулбакин 1940; Львов 1966; Цейтлин 1986: 64, 70—71; Ђорѣић 1975: 218).

Без потпуне ексцерпције читавог споменика није могуће за сваки појединачан случај утврдити да ли се у споменику јавља његов старији или млађи црквенословенски текстолошки лик, или нешто треће.⁵² Можда се овде јавља само старије кма уместо млађег *ѡна* ‘врат, шија’ (уп. Цейтлин 1973: 419). Успели смо идентификовати свега једно место са употребом ове речи: и *възложитъ жетель желѣзнъ на вѣю твою* 167б (5 Мојс 28.48, грч. *ἐπι τὸν τράχηλόν σου*). Тамо где би се дата реч очекивала јер је има и у грчком изворнику, у изразу „бацити се о врат некоме”, — у КБ се израз нешто другачије формира — „бацити се о главу некоме”: и *показав се емѡ. и припаде къ главы емѡ. и плакав се плачель многымъ* 29а (1 Мојс 46.29, грч. *ἐπι τὸν τράχηλον*); уп. и *припаде на вѣю его* ОБ. Исто тако, могуће је да у КБ стоји само млађе *ѡрьмь* ‘јарам’ уместо старијег *нго* (уп. Кулбакин 1940): и *да приведѡт[ъ] к тебѣ юнцѡ непорочнѡ иже не идать на себе порока. и на нон нѣс(тъ) былъ ѡрьмь* 120б (4 Мојс 19.2); уп. *на нен же нѣсть было нго* ОБ.⁵³ У старословенским изворима првобитно се јавља латинизам *олътарь* (Ђорѣић 1975: 217; број стсл. потврда је 35, СС: 411), да би

⁵¹ Однос „старијег” и „млађег” у суштини је услован пре свега због тога што се њиме не представља редослед стварног настанка појединих речи, него редослед њиховог уласка у старословенске, одн. црквенословенске текстове. Зато се за неке облике каже да су „архаични”, а други „нови”, или сл.

⁵² Ни готове конкорданце СЗ не могу бити увек од помоћи у овако великом и стога непрегледном извору. Увек преостаје оно што оне не могу покрити: наслови и разни наноси и додаци у самом тексту.

⁵³ У споменику смо издвојили и сродан појам железног оковратника (*жетель*, грч. *κλειός*) којим су оживани затвореници: и *възложитъ жетель желѣзнъ на вѣю твою* 167б (5 Мојс 28.48, грч. *κλειόν σιδηρόν*). У Даничићевом преводу то је такође ‘(гвозден) јарам’.

га касније на истоку балканске територије почеле истискивати словенске замене трѣнѣ (стсл. хб), односно трѣнѣнѣ (стсл. х1, СС: 706; в. Кульбакин 1940). Иако старословенски глагол жрѣти, заједно са именицом жрѣтва, припада општијем словенском наслеђу (в. Кульбакин 1930: 118), старословенски споменици уопште не познају лексему жрѣтѣнѣ (в. СС), која припада каснијем времену. Она је у КБ у Књигама царства видно заступљена (конкуришући именици олтарѣ),⁵⁴ док се у претходних седам књига најчешће јавља трѣнѣнѣ (опет конкуришући заосталој именици олтарѣ).

Лексичке дублете не налазимо само у посебним књигама или књијним (пот)целинама, независно једне од других — како би се то могло очекивати. Они се појављују и у близини један до другог — у истој глави једне књиге: н вѣписа мѡѣси вѣса словеса закона сега вѣ кнѣгы. н вѣдасть є кѣрѣомь с(ы)номь лѣкѣнно(ь). вѣздвнзаящнм(ь) кѣѡѡть завѣта г(оспод)на 1716 (5 Мојс 31.9) — н запокѣда лѣкѣто(ь) вѣздвнжѣщнн ковчегъ завѣта г(оспод)на 172а (5 Мојс 31.25); // прїнде вѣс(ь) сѣборѣ с(ы)ноовъ к(ран)лѣвъ вѣ пѣстыню 50б (2 Мојс 16.1) — вѣзърпта вѣс сѣн(ь)мь на мѡѣсеа н аарона 50б (2 Мојс 16.2).

Најочигледнија хронолошка преслијавања овога типа, ипак, видљива су у лексичким разликама између основног текста и киноарног наслова: н вѣзва к на трѣнѣнѣ кѣднрѣ свонх[ь]. н ѣдоше людїе трѣнѣнѣ нх[ь]. н покло-ниш(є) се коуднрѡм(ь) нх[ь] 127а (4 Мојс 25.2) — н повелѣ г(оспод)ь мѡѣсею да сѣблюдѡют(ь) сѣе ѡт[ь] ндѡль нх[ь]. н ѡт[ь] жрѣтѣвъ нх[ь] 127б (наслов испред 4 Мојс 25.16).

4.2. Грецизми. Обично се сматра да присуство грецизама и других позајмљеница одликује прву фазу у животу превода, да би се они касније, у прерадама и новим преводима могли заменити словенским речима.⁵⁵ Тако се, на пример, сматра да се у Симеоновој епоси (893–927) уклањају или потискују ндѡль, нѡдѣн, нкона, олѣн у корист коуднрѣ, жндѡвѣ, ѡвразъ, масло, али замењују се и једне словенске речи другим, нпр. жрѣтва са трѣва, достојаннѣ са причастнѣ, ѣзыкъ са страна, итд. (АЛЕКСЕЕВ 1999: 166).

Неки грецизми, односно псеудогрецизми, могло се видети из горе наведених примера, имају и свој словенски пар у овоме зборнику, нпр. єлен/масло⁵⁶ — н вѣзъмь самѣнѣь роогъ вѣ нѣм же вѣше мѡсло. н вѣзлѣавь на гла-вѣ саѣлѣ, н лѡзѣ н. 238б (1 Цар 10.1, грч. тоῦ ἐλαίου) — н вѣзѣть сѡдѡкъ

⁵⁴ Лексема жрѣтѣнѣ је сасвим обична у најстаријем српском (потпуном) преводу Јерусалимског типика, — Типику архиепископа Никодима из 1318–1319. године.

⁵⁵ „Из целокупне лексичке грађе коју су употребљавали Ђ. и М. у своме књижевном раду треба, пре свега, издвојити око стотину или нешто мање грчких речи које су остале неprevедене, било с тога што преводиоци нису могли да нађу згодну словенску реч, било и зато што су те грчке речи биле познате оној словенској средини за коју је превод спреман” (Кульбакин 1930: 109).

⁵⁶ Првобитно олѣн замењено је у млађим књижевним средиштима словенским еквивалентом масло (в. Сейтлин 1986: 71; Кульбакин 1940). При томе, старија фонетска варијанта позајмљенице, посведочена у стл. изворима, олѣн, дошла је у словенски језик из латинског (романског) oleum (Скок III, 1973: 543, уп. Ђорђевић 1975: 217). С друге стране, фонетска варијанта єлн — посведочена у КБ — видно је млађа и у непосредној је зависности од грчког, изворног ἐλαίου.

с(вє)щенникъ роогъ съ ελεεινъ ωт[ъ] скѣнѣж и помаза соломоуна 295а (3 Цар 1.39, грч. τοῦ ἐλαίου). Други грецизми, пак, остају незамењени до краја споменика: и съведешн старость мою съ μνηωμ(ъ) въ адъ 295б (3 Цар 2.6, грч. εἰς ἄδου). У рукопису се употребљава адаптирани грецизам χριστός у значењу ‘помазаник’ (тј. цар), а само једном његов словенски књишки еквивалент, помазанникъ, вероватно унет на основу раније глосе:⁵⁷ и прѣдидет прѣд[ъ] христомъ монѣмъ вѣсе д(ъ)ни 231б (1 Цар 2.35, грч. χριστοῦ) — и вѣрнь мочъ его же въздвиже г(оспод)ъ въ помазанника в(ог)а иакова 291а (2 Цар 23.1, грч. ἐπὶ χριστόν). По изузетку редактор (писар) и сам предпочава лексички дублет, објашњавајући словенским речима употребљене грчке: прѣвкын м(ѣ)с(ѣ)ць ес(тъ) мартъ. съ же ес(тъ) словенскын схѣн 93а (3 Мојс 23); и поракотахои(ъ) валнѣом(ъ). рекше каменномъ тѣлншемъ. и алсомъ, рекше мѣденѣом(ъ) капншѣмъ 241а (1 Цар 12.10, грч. ἐδουλεύσαμεν τοῖς Βααλμ καὶ τοῖς ἄλσειν).⁵⁸ Понекад су у употреби хибридне, грчко-словенске форме, најчешће са грчком основом, нпр. придев аерстѣн ‘ваздушни’:⁵⁹ и положн тѣмъ закровъ скон. окр(ъ)сть его кровъ его. тѣмна вода одебелше облацн аерстѣн 290а (2 Цар 22.12, грч. ἐν νεφέλαις ἀέρος); нпр. именица идолопоклонство: заповѣдъ моѣсеова ω идолопоклонн 156а (наслов испред 5 Мојс 13.6).⁶⁰

Понекад је грецизам у нашем тексту средство да се искаже дубља (онтолошка) разлика између појмова који припадају једном, односно другом свету, земаљском или небеском.⁶¹ Носиоци ових појмова обављају исте функције, али долазе из различитих светова — надземаљског и земаљског, на пример аггелъ ‘анђео’ / сль ‘гласник, посланик’: и прострѣтъ

⁵⁷ У старословенском лексикону словенски превод помазанникъ, и иначе се нашао само једном, као глоса уз грецизам х(рист(ос))ъ, у Синајском псалтиру (Ђорђевић 1975: 216; СС: 474).

⁵⁸ Уп. и поракотахои(ъ) вааломъ и астарофомъ ОБ; и поракотахои(ъ) ваалѣмъ и дѣбракамъ у савременом црквенословенском тексту. — Редактор нашег словенског текста (КБ) посеже за лексички маркираним средством, будући да капице долази из особеног лексичког слоја, тзв. туркизама. Због суфикса *-ište* ова лексема би требало да означава место на коме се налази какав пагански кип, али у стсл. Супрасаљском зборнику забележене су потврде са значењем и самог кипа, идола (в. Львов 1973: 216–217, уп. СС: 282). Управо то значење овде је реализовано, што се види из значења атрибута који се нашао у истој синтагми. Раније у тексту грчка реч (ἄλος ‘свети гај, шума’) непосредно је преведена као дѣбрава ‘(храстова) шума’ (5 Мојс 7.5), односно садъ ‘засад, засађена шума, гај’ (Суд 6.25). То, наравно, може бити знак неједнаке старости појединих књига (нпр. управо 5 Мојс : Суд: 1 Цар), или делава текста у нашем рукопису.

⁵⁹ У првобитном старословенском лексичком слоју биће да се употребљавао грецизам аеръ уместо словенског въздоухъ (Львов 1976: 79), иако је друга реч знатно боље посведочена (у односу 17 : 2, в. СС: 76, 137). Стање из КБ одговара ономе из ОБ: во облацѣтъ аерныхъ; у новорускосл., међутим, стоји: во облацѣтъ воздѣшныхъ.

⁶⁰ Оваква контаминирана (грчко-словенска) форма употребљена је у наслову и вид је касније интерпретације, док су у основном тексту све словенски елементи: идем(ъ) да послажнѣмъ богомъ инѣмъ нх[ъ] же не вѣдѣт(ъ) ни ω(тъ)ци твон ωт[ъ] богъ странъ 156а (5 Мојс 13.6, грч. 13.7 λατρεύσομεν θεοῖς ἐτέροις). Нешто касније, у истој потцелини, глаголска сложеница је разложена на своје саставне елементе (грчке, словенске), опет у наслову: завѣщаннѣ моѣсеова нх[ѣ] идоломъ слажнѣтъ да ѣцреть : 156а (испред 5 Мојс 13.12). За то време, у основном тексту је исти онај садржај исказан истим словенским средствима: идем(ъ) да послажнѣмъ богом(ъ) инѣмъ. и нх же не вѣдѣтѣ (5 Мојс 13.13, грч. 13.14 λατρεύσομεν θεοῖς ἐτέροις).

⁶¹ У првобитном, грчком тексту, при томе, у датим случајевима нема таквог нијансирања.

АГГ(Е)ЛЪ Б(О)ЖЊН РОУКЪ своју на ІЕР(ΟΥ)С(Α)Λ(Η)ΝДЪ 292б (2 Цар 24.16, грч. ὁ ἄγγελος) — и посла Д(А)В(Ы)ДЪ СЛЫ къ старѣишинамъ 266а (2 Цар 2.5, грч. ἀγγέλους). За архистратига (арханђела и надвојводу) то, међутим, није сасвим спроведено: у Књизи Исуса Навина секундарно се јавља гречизам у наслову, док је у тексту словенски вокабулар: и явленіе АРХИСТРАТИГОВЪ 181а (испред Исус 5.13) — азъ есмь ВОЄВОДА снлн Г(ОСПОД)НІЕ 181а (Исус 5.14, грч. ἀρχιστρατήγος δυνάμεως κυρίου). 'Војвода' из Књиге Исуса Навина (5.14) представља гранични случај јер се на такав начин, људским речником, нетелесно биће представља људима. У Првој књизи о царствима грчким и словенским лексичким средствима именују се људи са високим чином надвојводе: и вѣдасть ю вѣ рѣцѣ сѣсарѣ АРХИСТРАТИГА 241а (1 Цар 12.9, грч. ἀρχιστρατήγου) — и нмє СТАРѢИШИННЪ ВОЄВОД[Ъ]СТѢ. авеніирь с(ы)нѣ нїровь 245а (1 Цар 14.50, грч. τῷ ἀρχιστρατήγῳ).

5. Дублетност и синонимиа.⁶² Сусрели смо се са појавом исто-значних, односно блискозначних речи којима могу одговарати исти, или различити грчки еквиваленти. Узмимо као добар пример преводилачког приступа лексеме годъ и годице, 'година', у изразу ОТ[Ъ] ГОДА ДО ГОДА / ОТ[Ъ] ГОДИЦА ДО ГОДИЦА (у оба грч. ἐξ ἡμερῶν εἰς ἡμέρας). У КБ превод је извр-

⁶² У нашој литератури о савременом српском језику дублетима се називају различити ликови исте речи, без разлика у значењу. Разлика се, дакле, своди на морфолошки, фонолошки или акценатски ниво (практично на изговор „исте речи“). Синонимима се, пак, називају различите речи истога/блискога значења, што је виши — лексички и семантички ниво. У домаћој старословенистици осим општег именовања истозначница/блискозначница као синонима постоји и сложенији приступ по коме дублети добијају предност, нарочито у лексичкој анализи преведених текстова. „Текстолошки дублети су речи различитог значења којима се преноси иста реч грчког оригинала, у одређеном контексту конкретног књижевног дела. [...] Лексички дублети преносе исту реч грчког оригинала речима које имају исто значење, али су образоване од различитог корена.” (Грковић-Мелџор 2007: 381—382). Лексичке варијанте остају оно што су дублети у сербистици: истокоренске речи са разликама у гласовним или творбеним појединостима (в. 2007: 382). У старословенистици је, такође, правилно уочено да се дублетност пре свега односи на текстове унутар једног система. Тако, нпр., лексички дублети типа ПОТЪПЪГА : ПОУШТЕНЦА, БЛИЖИКА : ЖЛИКА „нису прави семантички еквиваленти него су синоними зато што су речи ПОТЪПЪГА и БЛИЖИКА, које се претежно срећу у глагољским рукописима, већ у старословенском периоду постале архаичне, или су имале уску, књишку употребу” (Ђорђевић 1975: 218). У нашем случају имамо такође посла са преведеним текстом, који је до нас допро у препису. Стога овде изван непосредног преводилачког односа имамо посла с механички или свесно ревидираним текстом, током неодређеног времена, од стране неодређеног броја људи. Наш основни метод за препознавање истозначница/блискозначница, осим сталног увида у грчки изворник, није савршено сличан „једног” текста у различитим преписима истог или различитог времена него унакрсно претраживање унутар једног текста у коме смо препознали разнородан избор лексичких средстава за исте грчке паралеле. Приклонимо се овом приликом термину дублет као техничком за именовање случајева када се различитим словенским средствима исказују исти грчки корелати. Најтачније би било термин дублет користити у представљању стања једне преводилачке целине, која би, отприлике, у најмањем обиму могла одговарати једној књизи СЗ. Без бољег познавања историје целокупног анализираниог текста, иако недвосмислено уочавамо историјске неравнине, посматрамо га као једну, синхрону целину. Он то, фактички, као конкретан рукопис и јесте. Остао је простор за синониме. Тај термин ћемо користити за случајева када се различитим словенским лексичким средствима преносе формално неподударни грчки корелати, али је очито да им је значење блиско, сродно или слично.

шен по смислу јер је у грчком употребљена именица ἡμέρα којој, у начелу, одговара словенско днь, — да би се избегло буквално ‘од дāнā до дāнā’ или нешто слично:⁶³ и быс(ть) въ завѣтъ въ і(зра)нан ѿт[ъ] года до года. и хождахъ дъщерн і(зра)наевн плакати се дъщерн ефтаевн, галадитина д̄. д(ь)ни въ лѣтъ 218б (Суд 11.40) — и тако ко творѣше ѿт[ъ] годнша до годнша 229а (1 Цар 1.3).

Лексички дублети:⁶⁴ еврен : жидовинь (грч. Ἑβραῖος за оба, мада другом члану опозиције етимолошки одговара Ἰουδαῖος); жьр’ць : иерен : священникъ (грч. ἱερεὺς); жьр’цьскъ : иеренскъ (грч. τῶν ἱερέων); жьр’цьство : священничество (грч. ἱεράτευμα); трѣба : жрѣтва (грч. θυσία, θυσίασμα), трѣбникъ : ол’тарь : жрѣтвникъ (грч. θυσιαστήριον); пасха : жрѣтва ‘пасха, пасхална жртва’ (грч. πάσχα); кѣмиръ : извааніе : ндоль (грч. εἶδωλον); ков’тегъ : кѣвотъ (грч. κιβωτός); врачеваніе : чарованіе : балованіе ‘врачање, чарање’ (грч. φαρμακεία); съборъ : сън’мъ (грч. συναγωγή); ложе : постела ‘постеля, лежај’ (грч. κοίτη); дрѣгъ : подрѣгъ : ближнин ‘ближњи, сусед’ (грч. πλησίον); книготѣн : книжникъ ‘писар’, односно ‘повереник, тајник’ (грч. γραμματεὺς); старѣншина : властелинъ : вожда ‘вођа, старешина’ (грч. ἡγούμενος); конь : коевода ‘кнез — покрајински намесник који у рату предводи своје војне јединице као војвода’ (σατραπης); ѡрѣжіе : колесница ‘борна кола’ (грч. ἄρμα); колѣно : племе (грч. φυλή), једном и колѣно : скѣптро (грч. σκήπτρον), док скѣптро углавном остаје непреведено; дѣска : скрижаль (грч. πλάξ); нзломакъ : ѡκρѣхъ : зломькъ ‘комад, парче, одломак, одваљени део’ (грч. κλάσμα); лѣвъ : шѣн ‘леви’ (грч. ἀριστερός); врашно : сън’дъ ‘храна, јело’ (грч. βρώσις); дѣбрава : лѣгъ ‘шума, луг’ (грч. δρυμός), дѣбрава : садъ ‘засад, засађен шумарак, шумица, гај’ (грч. ἄλλος); лъвище : скѣмень ‘лавинъ (дем.)’ (грч. σκύμνος); лон : тогъкъ ‘сало, лој, дебљина’ (грч. στέαρ); вѣдро : комарогъ ‘ведро, кофа’ (грч. ὑδρία); кладеньць : стѣденьць : источникъ ‘извор, кладенац, студенац’ (грч. πηγή); потокъ : ровъ : кладеньць ‘ископана рупа за воду, бунар’ (грч. λάκκος); дѣждъ : тѣга ‘киша, пѣусак’ (грч. ὑετός); рабъ : работникъ ‘роб’ (грч. οἰκέτης); рабичиць : скопць ‘евнух, ушкопльеник’, Даничиѣ СЗ: ‘дворанин’ (грч. εὐνοῦχος); сънаб’дѣти : съхранити (грч. φυλάσσω) ‘(са)чувати’.

Потврде: хоцешн ли да призовѣ ти женѣ ѿт[ъ] еврен, да ти въздонть отроче се 35б (2 Мојс 2.7, грч. ἐκ τῶν Ἑβραίων) — аще притежешн раба жидовинна 5 лѣтъ да ти работает[ъ] 54б (2 Мојс 21.2, грч. Ἑβραίων);⁶⁵ // и наін жьр’ць сѣдѣше на прѣстолѣ, при прасѣ дверн храма г(оспод)на 229б (1 Цар 1.9, грч. ὁ ἱερεὺς) — и възеше иерене кѣвотъ и сѣнь завѣтнѣю 305а (3 Цар 8.3, грч. οἱ ἱερεῖς) — и възетъ садоукъ с(в)ещенникъ роуъ съ елеемъ ѿт[ъ] скѣнѣж и помаза соломоуна 295а (3 Цар 1.39, грч. ὁ ἱερεὺς); // и боудеть тако не починета ноуоѣ иеренцѣ. въздвижающнх[ъ] ковчегъ

⁶³ И Даничиѣ је у своме преводу Старога завета поступио слично: ‘од године до године’/‘сваке године’.

⁶⁴ У издвојеним примерима предност смо дали оном облику који је, према нашем увиду, више заступљен у споменику, или ономе који се први јавља, када нисмо уочили разлику у учесталости њихове употребе. Ово се не тиче њиховог стварног хронолошког односа, мада пада у очи да неретко претежу млађи облици.

⁶⁵ На усамљеној страници са бугарском редакцијом жидове (242б, 1 Цар 13.19) — на следећој страници где је већ српска редакција евреје (243а, 1 Цар 14.11).

завѣта г(оспод)на 179а (Исус 3.13, грч. τῶν ἱερῶων) — такоже възлѣзоше жьрци дьнжоще ковчегъ завѣта г(оспод)на въ ѿрданн. н ноогы жьрцьскїи въздвнжощїи[ъ] ковчегъ завѣта г(оспод)на въ ѿрданн 179а (Исус 3.15, грч. τῶν ἱερῶων); // вы же бѣдѣте мнѣ ц(а)рьское жьрцьство н еззыкъ с(ве)тын 52б (2 Мојс 19.6, грч. ἱερά-τευμα) — једини пр. въ петих[ъ] кннгах[ъ] свонх[ъ] въ ннх[ъ] же сказѣть о ... с(ве)щенннчествѣ 176б (резиме на крају Мојс); // н да възметъ жьрць ѿт[ъ] рѣкы женскы. трѣбѣ ревнованїа 104б (4 Мојс 5.25, грч. τὴν θυσίαν τῆς ζηλοτυπίας) — н възыде ч(а)в(ѣ)къ елканаа н въсь дом(ь) его пожрѣти въ сїлом(ѣ). жрѣтвѣ д(ь)нек-нѣю н м(о)л(н)твы свое, н въсе д(е)сетны въздатн земле своеж 230а (1 Цар 1.21, грч. τὴν θυσίαν τὴν ἡμερῶν); заповѣдн мовсеове ѿ прншошенн жрѣтвѣ н сажьбѣ 154а (наслов испред 5 Мојс 12.5) — н прннесѣте тацо възсасьжеженїа || ваши. н трѣбѣ ваше н прншошенїа ваша въса волнаа ваша 154б (5 Мојс 12.6, грч. τὰ θυσίασματα); // н създа мовси олтарѣ б(ог)ъ 52а (2 Мојс 17.15, грч. θυσιαστήριον) — н сьтвориши трѣбннч ѿт[ъ] дрѣвесе не гнншїи[ъ] 60а (2 Мојс 27.1, грч. θυσιαστήριον) — възыдн н сьтвори г(оспод)евн жрѣтвннч на гогднѣ орнаеве невогсеанн-на 293а (2 Цар 24.18, грч. θυσιαστήριον); // аще ли кто прїдет(ь) къ вам(ь) прн-ходъ сьтворнн пасхѣ г(оспод)ню. обрѣжнте его въсь мѣжьскы пол(ь). н тогда прннесетъ жрѣтвѣ. н да бѣдетъ јако єдннъ ѿт[ъ] вас(ь) 47а (2 Мојс 12.48, грч. ποιῆσαι τὸ πασχα ... ποιῆσαι αὐτὸ); // не сьтвори себѣ кѣмнрѣ. нн въсего обанїїа 53б (2 Мојс 20.4, грч. εἰδῶλον), н коуцнрѣ моавла 312а (3 Цар 11.33, грч. τοῖς εἰδώλοις) — н да не сьтвориши себѣ нзъваанїа ннкакоже окраза 146б (5 Мојс 5.8, грч. εἰδῶλον) — да не възвратетъ ср[ѣ]д[ъ]нцѣ нашнх[ъ] възслѣдъ ндоль свонх[ъ] 310б (3 Цар 11.2, грч. εἰδῶλον); // да възложнши въ ковчегѣ св[ѣ]дѣнїа ѡж[е] дамь тебе 57б (2 Мојс 25.16, грч. εἰς τὴν κιβωτὸν τὰ μαρτύρια), ѿт[ъ]мѣн г(оспод)ь врѣме (sic) левкїнн носнн ковчегѣ завѣта г(оспод)на 152а (5 Мојс 10.8, грч. τὴν κιβωτὸν τῆς διαθήκης κυρίου) — кѣвот же завѣта г(оспод)на прѣндѣше прѣд[ъ] ннмн 111а (4 Мојс 10.33, грч. ἡ κιβωτὸς τῆς διαθήκης κυρίου); // сьзва же фараонь въсе мѣ-дрьце егїпцьскїе н влѣхвы. н сьтвориш[е] же н влѣскн егїпцьскы врачеванїемѣ та||кожде 40б (2 Мојс 7.11, грч. ταῖς φαρμακείαις) — сьтвори же пакы влѣскн егїпцьскы ларованїемѣ свонмѣ 41б (2 Мојс 8.7, грч. 8.3 ταῖς φαρμακείαις) — сьтворнн же пакы възсотѣше н влѣскн снце валованїемѣ свонмѣ 42а (2 Мојс 8.18, грч. 8.14 ταῖς φαρμακείαις); // въс сьнмѣ с(ь)номї (зра)нлєвь. да сьтворетъ та 47а (2 Мојс 12.47, грч. συναγωγή) — каменїемѣ да побїють его в(ь)сь сьворѣ с(ь)новь іс(ран)лєвь 95а (3 Мојс 24.14, грч. ἡ συναγωγή); // н выс(ть) прн вечере възставъ д(а)в(ь)дѣ съ ложь своего 274а (2 Цар 11.2, грч. ἀπὸ τῆς κοίτης) — възлєгъ на постелн своен н воколн се 277а (2 Цар 13.5, грч. ἐπὶ τῆς κοίτης); // не помысли. на женѣ дрѣга своего не помнсан. нн на домѣ дрѣга своего(о) ... нн на въсе єнко дрѣга твоего с(ть) 53б (2 Мојс 20.17, грч. τοῦ πλησίον x3) — аще ли ѿт[ъ]дасн кѣпю подрѣгѣ своемѣ. аще ли прн-тежнши ѿт[ъ] подрѣга сн. даже сьжалѣет сн ч(а)в(ѣ)къ 96а (3 Мојс 25.14 τῷ πλησίον, τοῦ πλησίον) — нн помысли на дом(ь) блнжннго сн ... нн на въсе єнко с(ть) въ домѣ блнжнннго(о) т(е)вє :- 147а (5 Мојс 5.21 τοῦ πλησίον, τῷ πλησίον); // н тьщаахъ во се погоннче н кннгоцїе. н г(а)голаахъ къ людем(ь) рєкѣше, се г(а)голетъ фа-раонь 39а (2 Мојс 5.10, грч. οἱ γραμματεῖς; Даничїево ‘управитель’ данас бн се пре рекло ‘надзорннч’) — н нсѣсь (треба: сѣса) кннжннч, н садок(ь) н авїа-фаръ с(ве)щенннцн 288б (2 Цар 20.25, грч. γραμματεὺς; Даничїи СЗ: ‘писар’); // н посла д(а)в(ь)дѣ слы къ старѣншннамѣ 266а (2 Цар 2.5, грч. πρὸς τοὺς ἡγούμενους) — не вѣсте ли јако властєаннѣ велїи паде въ д(ь)нѣ сь въ і(зра)нн 268б (2 Цар 3.38, грч. ἡγούμενος μέγας) — занє азъ заповѣдѣю бытн емѣ вожда над[ъ] іс(ан)лємѣ н над[ъ] югдєю 294б (3 Цар 1.35, грч. εἰς ἡγούμενον); // н пѣстьше сьбраще воє нноплѣмннчє τῶν 233б (1 Цар 5.11, грч. τοὺς σατραπᾶς τῶν ἀλλοφύλων) — по чнсмєне воєводѣ нноплѣмннчє 234а (1 Цар 6.4, грч. τῶν σατραπῶν τῶν ἀλλοφύλων); // гнаше же егїптѣне н вьнндоше за ннмн въсн конн фараоньн. н орѣжїе н възсдннцн по ср[ѣ]дѣ моора 49а (2 Мојс 14.23, грч. τὰ ἄρματα) — н

съплате ωтсн (sic) колесницъ нх[ъ] 49а (2 Мојс 14.25, грч. τῶν ἄρμάτων); // зае, поставлѣте ѿ ωѣсн воеводе колѣном(ъ) ѿ-мь. юже въводит(ъ) нхъ въ землю 137б (на-слов испред 4 Мојс 34.17), н прѣидоше въса колѣна и(зра)накѣва къ д(а)в(ы)дѣ въ хе-врон(ъ) 269б (2 Цар 5.1, грч. αἱ φυλαί) — н кнезе прѣвѣе. ωт[ъ] плѣмене да понмете причѣстити вѣм(ъ) землю 137б (4 Мојс 34.18, грч. ἐκ φυλῆς); // н прик[е]де самѣна въса колѣна и(зра)накѣва 239б (1 Цар 10.20, грч. τὰ σκήπτρα) — н нзбрах[ъ] домъ ω(тъ)ца твоего, ωт[ъ] вѣх[ъ] скѣптръ || и(зра)накѣвъ 231а (1 Цар 2.28, грч. τῶν σκήπτρων); // р(е)че же г(оспод)ъ къ ѿѿсеови, нстѣши секе двѣ дѣцѣ каменнѣ, какоже вѣше н прѣвѣе 67б (2 Мојс 34.1, грч. δύο πλάκας λιθίνας) — не вѣ нчессоже въ кѣвотѣ, тькмо двѣ скрижалн каменѣ 305а (3 Цар 8.9, грч. δύο πλάκες λίθιναι); // н свѣрже жена едина. || нздомакъ жрѣновенъ на главѣ авиелеховѣ, н свѣршиши теле емъ 216а (Суд 9.53, грч. κλάσμα) — нѣс(тъ) ли жена на нь вѣргла оукрѣха жрѣнѣва съ стѣни 275а (2 Цар 11.22, грч. κλάσμα) — не жена ли ес(тъ) вѣр-гла на нь зломькъ жрѣнѣва съ стѣни 275а (2 Цар 11.21, грч. κλάσμα); // да не сътворшиши ни на десно ни на лево 147б (5 Мојс 5.32, грч. εἰς ἀριστερά) — н трѣждаастѣ се, ни на десно ни на шѣ 235а (1 Цар 6.12, грч. ἀριστερά); // тако ловитѣ его врашно емъ вѣше 3а (1 Мојс 25.28, грч. βρώσις) — н дах[ъ] домъ ω(тъ)ца твоего(о). вѣсе ωгневн жрѣтѣнаа с(ы)новъ и(зра)накѣвъ въ снѣд[ъ] 231б (1 Цар 2.28, грч. εἰς βρώσιν); // н нзидоше вѣсн людѣ въ дѣбравѣ съпротнвъ и(зра)нлю, н быс(тъ) вранъ въ дѣбравѣ ефрема 284а (2 Цар 18.6, грч. εἰς τὸν δρυμὸν, ἐν τῷ δρυμῷ) — н ѡмножи се дѣгъ на посѣченіе ωт[ъ] людѣи 284а (2 Цар 18.8, грч. ὁ δρυμὸς); // трѣвница нм(ъ) да свѣршиши н дѣбравн нх[ъ] да посѣчете, н нзѣваианѣа богωвъ нх[ъ] да съжежете на ωгнн 148б (5 Мојс 7.5, грч. τὰ ἄλση) — н да разорниши трѣвнише вѣла-лок' нже ес(тъ) ω(тъ)ца твоего, н садъ нже ѡ него да посѣчешн 211а (Суд 6.25, грч. τὸ ἄλλος); // се людѣе тако н львише вѣстанѣтъ, н тако лъвъ вѣзвелнчнт се 126а (4 Мојс 23.24, грч. σκύμνος) — вѣзлегъ поспнетъ тако н лъвъ н тако скѣмень 126б (4 Мојс 24.9, грч. σκύμνος); // н да вѣзмешн дон нже на ѡтровѣ 62б (2 Мојс 29.13, грч. τὸ στέαρ) — н прѣжде пожрѣнѣа тоука прѣд[ъ] г(осподо)мь, прихождааше отроче жрѣте 230б (1 Цар 2.15, грч. τὸ στέαρ); // ревека же нзидѣ вѣдро дръжешн на рамиѣ 1а (1 Мојс 24.45, грч. τὴν ὑδρίαν; Даничиѣ СЗ: 'крчаг') — н вѣстрѣвнише третѣе начеткы н свѣршиши комарогы 213а (Суд 7.20, грч. τὰς ὑδρίας; Даничиѣ СЗ: 'жбанови'); // н пришедъ д(ъ)н(ъ)сь на кладенецъ рекωх[ъ] 1а (1 Мојс 24.42, грч. ἐπὶ τὴν πηγὴν) — ноанафанъ н ахѣмалъ стоаста на стѣденци рогѣан 283б (2 Цар 17.17, грч. ἐν τῇ πηγῇ) — г(оспод)ъ в(ог)ъ твон вѣведет' те въ землю ел(а)гою н днωгѣ, надеже вωдототн вод[ъ]нѣе, н нсточннцн вѣзд[ъ]нн нсходешее нз горъ 150а (5 Мојс 8.7, грч. πηγαὶ ἄβύσσων), нже нзведе тебѣ нс камене, несѣкомаго нсточннкъ воднн 150а (5 Мојс 8.15, грч. πηγὴν ὕδατος); // ни пѣемъ воды въ потоцѣхъ твонх[ъ] 121б (4 Мојс 20.17, грч. ἐκ λάκκου) — н тоу вѣ ровъ на дворѣ, н свѣкрыста се тѣ 283б (2 Цар 17.18, грч. λάκκος) — н почрѣпоше водѣ нзъ кладннца вѣфѣлемскаго нж(е) на вратех[ъ] 291б (2 Цар 23.16, грч. ἐκ τοῦ λάκκου); // н громн прѣстанѣтъ н градъ н дѣждь да не вѣдетъ къ семя 43б (2 Мојс 9.29, грч. ὁ ὑετός) — н призва самѣна г(оспод)а, н дас(тъ) г(оспод)ъ гласн н тѣню въ д(ъ)нѣ ть, н ѡбоаш(е) се всн людѣе г(оспод)а н самѣна 241б (1 Цар 12.18, грч. ὑετόν); // аще кто нстѣкнет(ъ) око ра-вотннкъ своємъ, нли равѣ своен, н ωслѣпнтѣ его свωбодно да ωт[ъ]пѣстнтѣ емъ въ око мѣсто нх[ъ] 55а (2 Мојс 21.26, грч. τοῦ οἰκέτου) — н аще зѣвъ равѣ своємъ нли раве своен нзѣйтѣ, свωбодн да ωт[ъ]пѣстнтѣ нх[ъ], въ зѣва мѣсто нх[ъ] 55а (2 Мојс 21.27, грч. τοῦ οἰκέτου); // н разгнѣва се ц(а)рь на ωба равннцн своа 20а (1 Мојс 40.2) — н ωт[ъ] града пожтѣ скопца единаго, нж[е] вѣ прнста{в}ннкъ над[ъ] мжжѣи во-решннн се (4 Цар 25.19, грч. εὐνοῦχον);⁶⁶ // азъ в(ог)ъ вашъ сѣнабднте вѣса по-велѣнѣа моа, н вѣсе соудн мое 85б (3 Мојс 18.4, грч. φυλάξεσθε) — н да сѣхраннте вѣсь законъ мон н вѣса повелѣнѣа моа 86а (3 Мојс 18.26, грч. φυλάξεσθε).

⁶⁶ Други пример налази се у делу текста који је писан бугарском редакцијом.

Лексичка варијација може бити ограничена на творбени ниво, унутар истих основа (творбене варијанте), нпр. лџкованїе (1856, Исус 9.4, грч. μετὰ πανουργίας) — лџкаство (съ лџкаствомъ 1856, наслов испред Исус 9.8) ‘лукавство, превара’; мџшче (на мџшче 278а, 2 Цар 13.29, грч. ἐπὶ τὴν ἡμίονον) — мџскъ (на мџскъ 294б, 3 Цар 1.33, грч. ἐπὶ τὴν ἡμίονον) ‘мазга’; обенталникъ (обенталникъ 96а, 3 Мојс 25.23, грч. πάροικοι, Даничић СЗ: ‘укућанин’) — обенталникъ (обенталникъ 97а, 3 Мојс 25.47, грч. τοῦ παροίκου, Даничић СЗ: ‘гост’) — обытальць (обытальць 157а, 5 Мојс 14.21, грч. τῷ παροίκῳ, Даничић СЗ: ‘дошљак’) ‘досељеник, насељеник’.

Теже је пратити синонимију без исцрпног индекса целог споменика. Издавајемо неке примере: кнезъ (грч. ἄρχων) : старьць (грч. πρεσβύτερος) ‘старешина, првак, вођа, заповедник’, врагъ (ἐχθρός) ‘непријатељ, противник’ : сџпостать (ὕπεραντίος) ‘противник, супарник’, џстїе (грч. ἔδεσμα) : пшца (грч. κατάβρωμα) : брашно (грч. βρῶμα) ‘јело’, токъ (грч. ληνός) : гоумно (грч. ἄλων) ‘гумно, место на коме се треби пшеница’.

Потврде: н оубоаш(е) се прнстџпнтн къ немџ. ааронъ, н всн кнезн съ нмџ 68б (2 Мојс 34.31, грч. οἱ ἄρχοντες) — н рџше старьци и(зра)наекн потто порази ны г(оспод)ь д(ь)ныс(ь) прџд[ь] нноплџмненнкы 232б (1 Цар 4.3, грч. οἱ πρεσβύτεροι);⁶⁷ // деснаа тн рџка г(оспод)н сџкрџшн врагы 49б (2 Мојс 15.6, грч. ἐχθρούς) — н множ[ь]ство(ь) слави твоее сџтрџль еси сџпостати 49б (2 Мојс 15.7, грч. τοὺς ὑπεραντίους); // н дасть емџ џстїе н хлџвен еже сџтворн 5а (1 Мојс 27.17, грч. τὰ ἐδέσματα) — людїе же земле тое џако къ пшцџ нам(ь) сџтъ 114а (4 Мојс 14.9, грч. κατάβρωμα) — н да мн дас(ть) џстн. н да сџтворнтъ прџд[ь] очнмџ монмџ брашна 277а (2 Цар 13.5, грч. βρῶμα); // н гедесонъ с(ь)нь его млатџше пшеницџ на тоцџ 210б (Суд 6.11, грч. ἐν ληνῷ, лат. in torculari) — въздын н сџтворн г(осподе)вн жрџтъвннкъ на гоумнџ орнаеке невоуселннна 293а (2 Цар 24.18, грч. ἐν τῷ ἄλωνι, лат. in aëa).⁶⁸

6. ИЗМЕНѢН ТЕКСТ. Писар није у свакој прилици разумео реч из предлошка, али ју је ипак и тада могао пренети уз извесно преосмишљавање: џ жџныйдїчнцџемъ своїдџ дџстъ џвраамџ дџры 2б (2 Мојс 25.6). Очито је да први писар (о писарима в. Савић 2010) секвенцу жџныйдїчнцџемъ доживљава као три речи жџны џ дїчнцџемъ, као два индиректна објекта у саставном односу. О томе говори следеће: посебни акценти (оксије) над жена и над *дїчнцџе, спиритус ленис над џ, као да је везник (уп. испред џ жџны), и уопште нагомилавање два *и* (-ын-) где им по етимологији није

⁶⁷ Уп. пример са основним значењем лексеме старьць, — ‘стар човек’: џт[ь] моуџьскаа полџ до женскаа џт[ь] юноше до старца. 182а (Исус 6.21, грч. ἕως πρεσβύτου).

⁶⁸ Само на први поглед могло би изгледати да овде синонимичности нема јер се грчким корелатима не обухватају подударни појмови: 1) ἄλων ‘гумно’, лат. aëa; 2) ληνός ‘каса или баданј, гдје се меџи гроџде, тјесак, преџа’ (SENC: 564), чему одговара и лат. еквивалент torcular; — у питању је, дакле, у нашем случају, некаква ‘направа или место за чишћење жита’, а то је, опет, — гумно. Уп. дефиницију у РСАНУ: „1. заравњено, утабано земљиште а. на коме се врше, веје или млати жито” (III, 1965: 753). Одраније је запажена синонимичност стсл. речи гоумно (општијег словенског, уп. Куљакин 1930: 117) и токџ, при чему у оба случаја долази до формирања одговарајућих речи на основу блиске логике: гоумно стоји у вези са именицом говџдо јер су Словени врхли пшеницу уз помоћ рогџе стоке, говеда, нагонџи је да гази по њој; токџ је у вези са глаголом теџи ‘бежати’, — опет, дакле, у вези са стоком коџа се нагони на вршидбу (Львов 1966: 81–82).

место, али ни по правописној пракси код овога писара за евентуалне дуге коренске вокале. Писар је, било како било, сачувао на замагљен начин датив множине ретко засведочене именице м. р. женнинициъ ‘син наложнице’. Издвојена секвенца је, дакле, требало да гласи: н женнинициемъ свонимъ дасть авраамъ дары — уп. с(ы)номъ же заложницъ свонхъ дасть авраамъ дары ОБ.

Писарска грешка чешће нас, ипак, удаљава од очекиваног смисла: ни сваднт(е) се съ нини. дъштери свое да даси с(ы)номъ его н дъщеремъ его да не пондешн с(ы)нхъ своемъ 148б (5 Мојс 7.3, грч. μή γαμβροῦσητε) — глагол којим почиње стих преосмишљен је у свадити са ‘свађати се’, док је у ОБ пренет основни смисао изразом сватства сѣтворши (новорускослов. сватокства сотвориши), дакле ‘ородити се, правити свадбу’; у Даничићевом преводу: „нити се пријатељи с њима”; вѣ оно вѣм(е) отъ[ъ]лѣти г(оспод)ъ вѣм(е) левѣнно носити ковчегъ завѣта г(оспод)а 152а (5 Мојс 10.8, грч. τῆν φυλῆν) — стоји вѣм(е) уместо племе.

Грешка је бивала мотивисана и писаревом припадношћу хришћанској култури, тако да је могла настајати по унутрашњем аутоматизму: рѣхъ вѣ ч(о)в(ѣ)цѣ како ѡтвѣрднѣ страхъ х(р)стовѣ 291а (2 Цар 23.3, грч. φόβον θεοῦ) — стоји страхъ х(р)сто вѣ уместо страхъ в(о)жн; иже дѣлающе цр(ь)кви соломоуи вѣ храмѣ г(оспод)ни 304а (3 Цар 7.40, грч. 7.26 τῷ βασιλεῖ) — требало је да буде цркви уместо цркви, дакле ц(ар)кви. Понекад је сасвим видљива писарева/редакторова дистанца, када он уноси свесну измену у текст: емоу ж(е) сѣтъ оправданіа по ветхому закону. сема нже азъ даю прѣдъ[ъ] вами д(ь)нъс(ь) 144б (5 Мојс 4.8) — требало је само: законъ.⁶⁹

Овај споменик нуди и друге текстолошке (лексичке и смисаоне) посебности које заслужују нашу пажњу. На пример, Мојсије својим уходама који шаље у Хананску земљу даје прецизна упутства на шта треба посебно да обрате пажњу у тој земљи: н како земља б(а)га ли нли хѣда. сѣтъ ли на нел блати н садове. исходившен да вѣзмѣте отъ[ъ] плода се. д(ь)ни же д(ь)не весни. прѣдъ[ъ]текоше вина н зованіа его 113б (4 Мојс 13.21). Ово место изгледа сасвим другачије у ОБ где се последније иде за грчким текстом: н какова земља нзоовнана ли, нли нензоовнана, сѣтъ ли на нел сажени садовіе, нли не сѣтъ, н оукрѣпнвшѣ са, вѣзмѣте отъ[ъ] плода земан, д(ь)ни же д(ь)нен лѣт[ъ]нихъ прѣд[ъ]— спевающихъ ягодамъ. Даничићев превод је, такође, у духу оригинала: „И каква је сама земља, је ли родна или неродна, има ли у њој дрвета или нема; будите слободни, и узмите рода оне земље. А тада бјеше вријеме првом грождју.” Очигледно је присуство текстолошких дублета на овако малом простору: благъ : нзоовнланъ, хѣдъ : нензоовнланъ, весна (тј. генитив весны) : лѣтныи, прѣдѣтеши : прѣдѣтевати, вино : ягода. На неколико места у српскословенском тексту су присутни додаци, непознати важећем грчком тексту: сѣтъ ли на нел блати н садове (грч. εἰ ἔστιν ἐν αὐτῇ δένδρα ἢ οὐ), — именица блато је „сувишна” јер се у овом сегменту поставља питање само о присуству/одсуству дрвета (шуме); прѣдъ[ъ]текоше вина н зованіа его (грч. πρὸδρομοῖ σταφυλῆς), — овај пут је синтагмом зованіа его (тј. вина)

⁶⁹ Појава именице законъ (уместо завѣтъ) у синтагми ветхын (новын) законъ за означавање једне од две целине из којих се састоји Свето писмо, иначе, обично се сматра за божемизам (в. Рибарова 2005: 36).

проширен текст јер се првобитно само помињало доспевање грожђа, не и његово ‘зобање’. У Петој књизи Мојсијевој, у којој се доносе разни прописи, између осталог и за човечно поступање према животињама, наилазимо на следеће место: и видѣвъ ослѣ брата своег(о) падшеє се въ каль да не мннєши. нѣ да издєши є и приведєши емѣ 176а (5 Мојс 22.4, грч. ἐν τῇ ὀδῶ). Осим што је у целости нешто проширен овај стих (не доносимо све), пажњу привлачи именица каль, ‘каљуга, блато’, уместо очекиване пѣтъ (тако је у ОБ), која одговара грчком корелату (ὀδός). Ово се може сматрати каснијом ревизијом у тексту, с обзиром на то да се у њему у значењу ‘блато’ (грч. πηλός) уобичајено користи именица врєнїє (стсл. врєнїє).⁷⁰ С друге стране, у претходно наведеним примерима видели смо да именица каль значи нешто друго (реализује се у особеном значењу): судећи по контексту, вероватно ‘влажно, плодно земљиште’, а не у првобитнијем ‘мочвара, рит’, посведоченом у старословенском језику (в. СС: 92).

7. Закључак. Крушедолска Библија представља прави рудник средњовековне лексике. Наша је процена да би се у овоме обимном рукопису од 720 страна могло налазити приближно 180.000 појединачно употребљених речи (алолекси).⁷¹ Франц Миклошич је својевремено укључио КБ у изворе за свој црквенословенски речник.⁷² Крушедолска Библија ће представљати незаобилазан извор за будући општи српскословенски речник.

Наш рукопис захваљујући своме занимљивом садржају и разноврсним лексичким слојевима пружа велике могућности за упоредну анализу са другим старозаветним кодексима овога типа. Треба што потпуније осветлити историју настанка једног овако сложеног споменика, преписаног вероватно у Срему, у времену тек обновљене Пећке патријаршије. Познато је само пет јужнословенских рукописа из времена до XVI века, који имају овакав састав, Осмокњижје са Четири књиге царства. Још три јужнословенска рукописа садрже само Осмокњижје, а само четири рукописа су преписи Четири књиге царства (MATTHESEN 1983: 33).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

АЛЕКСЕЕВ, А[натолий] А[лексеевич]. *Текстология славянской Библии*. С.-Петербург: Рос-сийская академия наук — Институт русской литературы (Пушкинский дом), 1999.

⁷⁰ Нпр. и поглады нх[ъ] тако прьсть земнын. и тако врєнїє нсхожденїюць истън нх[ъ] нхъ 290б (2 Цар 22.43).

⁷¹ Осим интереса за лексеме као такве на грађи овога рукописа, разуме се, пружају се и велике могућности за истраживање творбених образаца, нпр. употреба суфикса *-(b)ba*, односно *-va*: сѣтка 27б (1 Мојс 45.6) — сѣга 95б (наслов испред 3 Мојс 25), жѣтка 27б (1 Мојс 45.6), ловнѣга 3а (1 Мојс 25.27), гостнѣга 4б (1 Мојс 26.30), сѣжѣга 47б (2 Мојс 13.5), лѣѣга 54б (2 Мојс 21.19), жѣдѣга 54б (2 Мојс 21.22), тѣѣга 104б (4 Мојс 5.27), занѣга 204а (Исус 24.20) итд. Истраживању ове врсте требало би да претходи подробно упознавање са лексичким инвентаром целог споменика.

⁷² „Kruš. Testamentum vetus: pentateuchus et aliae quaedam testamenti veteris partes, cod. chart. saec. XVI. in fol. serb. monasterii Krušedol” (MIKLOSICH: Compendia, XIII).

- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. *Инвенџар ћирилских рукописа у Југославији (XI—XVII века)*. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САНУ, I одељење, књ. XXXI. Београд, 1982.
- ВУК 1852 — *Српски рјечник иштумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Сакупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. У Бечу, 1852. Сабрана дела Вука Караџића, XI/1—2. Београд: Просвета, 1986.
- ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР, Јасмина. „Семантичка промена као одраз сусрета култура (пагански и хришћански културни модел код Словена)”; „Старословенска лексика”. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци — Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007, 333—346; 374—388.
- ГРЧ., в. СЕРТУАГИНТА.
- ДАНИЧИЋ СЗ — *Библија или Свето писмо Старагоа и Новога завјета*. Превео Стари завјет Ђура Даничић. Нови завјет превео Вук Стеф. Караџић. Београд: Британско и инострано библијско друштво, 1991.
- ЂОРЂИЋ, Петар. *Старословенски језик*. Нови Сад: Матица српска, 1975.
- КУЛБАКИН, Степан М[ихајлович]. „О речничкој страни старословенског језика”. *Глас СКА СХХХVIII*, Други разред 73 (1930): 85—143.
- КУЛБАКИН, Ст[ефан] М[ихајлович]. „Лексичке студије”. *Глас СКА CLXXXII*, Други разред 92 (1940): 1—43.
- ЛЬВОВ, А[ндрей] С[тепанович]. *Очерки по лексике памятників старославянској письменности*. Москва: АН СССР — Институт русског језика, 1966.
- ЛЬВОВ, А[ндрей] С[тепанович]. „Иноязычные влияния в лексике памятников старославянској письменности (тюркизмы)”. *Славянское языкознание*. VII международный съезд славистов. Москва (1973): 211—228.
- ЛЬВОВ, А[ндрей] С[тепанович]. „Праславянский слой старославянској лексики”. *Вопросы языкознания* 2 (1976): 71—85.
- МДАБЯ — *Малый диалектологический атлас балканских языков*. Под редакцией А. Н. Соболева. Серия лексическая, том III, Животнодавство. Санкт-Петербург — München, 2009.
- МИРКОВИЋ, Лазар. *Православна литурџика или наука о боџслужењу Православне истоичне цркве*. Први, опћи део, по литурџици др Василија Митрофановића и др Теодора Тарнавског. Друго издање. Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1965.
- НЕДЕЉКОВИЋ, Олга (превод). „Непознати писац, Житије Методијево”. *Климент Охридски, Константин Преславски и нејознаћи њисци, Ђурило и Методије. Житија, службе, каноии, њохвале*. Приредио Ђ. Трифуновић, превели И. Грицкат, О. Недељковић и Ђ. Трифуновић, Београд: Српска књижевна задруга, 1964.
- ОБ — *внелџа срѣчь книги ветхаго и новаго завѣта по изыкъ словенскѣ*. [Острожская Библија]. Москва — Ленинград, 1988. Фототипическое переиздание текста с издания 1581 года осуществлено под наблюдением И. В. Дергачевой.
- РИБАРОВА, Зденка. „Кон проучавање на моравизмите во македонските црковнословенски текстови”. *Јазикой на македонскиѣ црковнословенски текстови*. Скопје: МАНУ, 2005, 17—39.
- РМС — *Речник срѣскохрвајскоѣ књижевноѣ језика*, I—III, Нови Сад — Загреб: Матица српска — Матица Хрватска, 1967—1969; IV—VI, Нови Сад: Матица српска, 1971—1976.
- РСАНУ — *Речник срѣскохрвајскоѣ књижевноѣ и народноѣ језика*. Београд: САНУ — Институт за српски језик САНУ, 1959—.
- САВИЋ, Виктор. „Код Срба редак рукопис Старога завета. Крушедолска Библија”. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. У штампи.
- СДЯ — *Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.)*, Москва: АН СССР (РАН) — Институт русског језика, 1988—.
- СС — *Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва: Славянский институт АНЧР — Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. *Азбучник срѣских средњовековних књижевних њојмова* (друго, допуњено издање). Београд: Нолит, 1990.
- ФАСМЕР, Макс. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева, I—IV, Москва: „Прогресс”, 1986—1987.

- ЦЕЙТЛИН, Р[аля] М[ихайловна]. „Характеристика лексических и словообразовательных средств старославянского языка (их семантика и стилистические функции)”. *Славянское языкознание*. VII международный съезд славистов. Москва, 1973, 414—434.
- ЦЕЙТЛИН, Р[аля] М[ихайловна]. *Лексика древнеболгарских рукописей X—XI вв.* София: БАН — Институт болгарского языка, 1986.

*

- MATHIESEN, Robert. “Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translations from the Old Testament”. *Polata knjigopisnaja* 7 (March 1983): 3—48.
- MIKLOSICH, Franz. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Emendatum auctum. Vindobonae, 1862—1865. Wien: Scientia Verlag Aalen, 1963.
- SENC, Stjepan. *Grčko-hrvatski rječnik za škole*. Po Benseler-Kaegijevu Grčko-njemačkom rječniku. U Zagrebu, 1910. Zagreb: Naprijed, 1991.
- SEPTUAGINTA — *Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*. Edidit Alfred Rahlfs. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1935.
- SJS — SLOVNÍK JAZYKA STAROSLOVĚNSKÉHO, 1—52, Praha: AVČR — Slovanský Ústav, 1958—1997.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I—IV, Zagreb: JAZU, 1971—1974.

Viktor Savić

THE KRUŠEDOL BIBLE AS A SOURCE OF OLD LEXIS

Summary

The Psalter is the only extant part of the Old Testament in Old Slavonic written heritage, although it is common knowledge that the Greek liturgical Προφητολόγιον — the Slavonic Paroimiarion, made up largely of Old Testament lections, was also translated at an early time. In the time of Old Slavonic canonical monuments, other relevant Old Testament sections were translated as well, and the translation was continued afterwards, in the time of separate national recensions. Apart from the Psalter, the entire Old Slavonic lexical heritage can only be considered in later recensional monuments. There are very few Serbian Old Testament monuments that have reached us. The 16th century Krušedol Bible, consisting of eleven Old Testament books, is kept at the Patriarchate Library in Belgrade. In this paper we analysed the Krušedol Bible as a lexical source. We attempted to present some of the various lexical sets that exist in this extensive manuscript: familial relationships, organs and parts of the human body, types of dwelling and places of worship, religion, warfare, material culture, flora and fauna, etc. We then focused our attention on other lexical and semantic features, the relation between the old and the new, Grecisms, the occurrence of synonyms and cognates and some lexical alterations in the text.

Институт за српски језик САНУ
 Старословенистички одсек
 Београд
 viktor.savic@isj.sanu.ac.rs

Милка Ивић

О НЕИДЕНТИЧНОМ ГРАМАТИЧКОМ ПОНАШАЊУ СРПСКИХ ЛЕКСИЧКИХ АНТОНИМА *ДУГО* И *КРАТКО* ПРИ ОЗНАЧАВАЊУ ВРЕМЕНА*

У раду се указује на чињеницу да су српски лексички антоними *дуго* и *крајко* *грамаћикализовани* на различите начине када се употребљавају у функцији временских одредби.

Кључне речи: српски језик, *дуго*, *крајко*, временске одредбе, грамаћикализација.

Међу изузетно занимљиве (а досад непроучаване!) проблемске датости стандардног српског језика спада упадљиво различито грамаћичко понашање израза *дуго* и *крајко* у приликама када је посреди изношење података о времену.

Пођимо од оног најједноставнијег, а најупечатљивијег — ко год чује изјаве као што су, на пример: *Дуго сам ћушао*, *Дуго сам је њосмаћрао* и сл., одмах схвата да у њима реч *дуго* функционише као временски прилог; њега заменити, у тим изјавама, речју *крајко* не долази у обзир — нико не говори **Крајко сам ћушао*, **Крајко сам је њосмаћрао* и сл.

Речник (2007) је садржатељ пребогатог језичког материјала, тако да се, листајући га, неминовно сусрећемо и са бројним подацима о неидентичном грамаћичком понашању лексема *крајак* и *дуз* и иначе, тј. у приликама када не функционишу као временске одредбе. У том речнику нам се, на пример, под одредницом *крајак* наводи изјава *Бићу крајак!*, којој, то сви знамо, нема одговарајуће исказне паралеле у изјави **Бићу дуз!*, а под одредницом *време* наводи се и исказна датост „из дуга времена”, која је такође, у истом смислу, тј. с погледом на израз *крајак* уникатна.

Уз именицу *време* могуће је поставити квантификативни атрибут *крајко* у изјавама као што је, на пример, следећа: „И он је кратко време боловао од исте те болести”. Ни присуство квалитативног атрибута *дуго* ту се не искључује, али се притом догађа нешто сасвим посебно —

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 148010 под називом *Стандардни српски језик — синтаксичка, семантичка и праграмаћичка истраживања*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

именица *време* обавезно напушта номинативни облик и замењује га обликом генитива: „И он је дуго времена боловао од исте те болести”.

Обе атрибутски остварене лексеме, тј. и *крајко* и *дуго*, могуће је подврћи префиксирању; тако, на пример, поред *крајки рукави* и *дући рукави* можемо рећи и *прекрајки рукави*, *предући рукави* и сл. Истоветни избор префикса, међутим, не долази доследно у обзир. Чињеница је, на пример, да нико од говорних представника актуелног стандардног српског језика неће порећи исказну ваљаност изјава као што су, рецимо, *Он има обичај да њој одне предуђо сјава* или *Он јој је украјко објаснио о чему се ради* сл., а да, с друге стране, ниједан од тих говорних представника неће порећи чињеницу да доследно не долази у обзир да неко каже **Он има обичај да њој одне прекрајко сјава*, **Он јој је удуђо објаснио о чему се ради* и сл.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Речник — *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.

Milka Ivić

ON THE NONIDENTICAL GRAMMATICAL BEHAVIOR OF THE SERBIAN LEXICAL ANTONYMS *DUGO* AND *KRATKO* WHEN THEY ARE USED TO DENOTE TIME

S u m m a r y

This article presents detailed evidence for the fact that the Serbian lexical antonyms *dugo* and *kratko* are grammaticalized quite differently when they are used to function as temporal determiners.

Српска академија наука и уметности
Београд

Миљивој Алановић

ОСНОВНИ ВАЛЕНТНИ ПРИНЦИПИ У СТРУКТУРИРАЊУ РЕЧЕНИЦЕ*

Примарни циљ овога рада јесте да укаже на основне валентне принципе, релевантне за структурирање реченице. С обзиром на то да се у теоријско-методолошком смислу ослањамо на теорију валентности, посебну пажњу посвећујемо глаголу као носиоцу валентности. Полазећи, стога, од типичних, у исто време различитих реченичних модела које један те исти глагол конституише, можемо закључити да је разлике међу њима могуће објаснити преко оних активних валентних принципа, одговорних за структурирање реченице, а то су редукција, екстензија, варијација и контракција.

Кључне речи: синтакса, валентност, рекција, реченични модел, валентни принципи.

1. Увод. Теорија валентности, настала шездесетих година двадесетог века као учење структуралне граматике, за свој циљ је имала да утврди односе међу конституентима у реченици, при чему се показала и као погодна методолошка основа за учење страних језика (WELKE 1988: 9).¹ Циљем, а истовремено и резултатом теорије валентности јесте формулисање могућих реченичних модела једног језика, односно њихово свођење на конкретне типове који би се бројчано могли изразити. Заправо, реченични модели и валентност² стоје у комплементарном односу, што

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 148010 под називом *Стандардни српски језик — синтаксичка, семантичка и прагматичка исцртавања*, који финансира Министарство за науку и технички развој Републике Србије.

¹ За неке ауторе, нпр. Г. Хелбига, од посебне важности је однос између валентности и реченичних модела, чији је крајњи циљ био усвајање страног језика, те примена и провера резултата теорије валентности у настави страног језика. За К. Велкеа је предмет интересовања био однос између синтаксе и семантике. Будући да су и један и други били под утицајем генеративне граматике Н. Чомског, њихова је научна оријентација била усмерена ка синтаксичким ограничењима селекције (WELKE 1988: 14).

² Појмови рекција и валентност у теорији валентности, већ према школи, различито се дефинишу. Тако П. Мразовић рекцију дефинише као општу способност неког елемента да за себе веже неки други елемент, док под валентношћу подразумева супкласно специфичну рекцијску способност неке врсте речи (MRAZOVIĆ—VUKADINOVIĆ 1990: 34). Сасвим супротно, Г. Хелбиг рекцију дефинише као способност глагола да предодреди специфичан морфолошки облик своје номиналне допуне, предикативне или објекатске, док под валентношћу сматра способност глагола да у реченици отвори одређени број празних места, која морају или могу бити попуњена (HELBIG—BUSCHA 1996: 28, 249).

значи да се реченични модел може извести на основу валентне способности носиоца валентности (HELVIG 1992: 126). Реченични модел конституише глагол у предикатској функцији, који се сматра носиоцем валентности. Поред њега, у структуру модела улазе све његове могуће или реализоване допуне и додаци, што чини његову синтаксичку валентност. Термин валентност, како га употребљавају Билер, Тенијер, Хелбиг и др., односи се, дакле, на све глаголске допуне (слободне и предлошке објекте, те сам субјекат) и додатке.³

Међутим, још је седамдесетих година уведен термин базична валентност (ÄGEL 2000: 131), који се односи на најчешћи тип морфосинтаксичке спојивости глагола са одговарајућим допунама, што је од суштинске важности за утврђивање основних реченичних модела једнога језика. Управо је и наша намера да, полазећи од базичне валентности глагола, формулишемо најважније принципе на основу којих се генеришу различити реченични модели. Ово се чини посебно значајним што се, како је још раније примећено, уз исти глагол као носиоца валентности у алтернацији могу појавити како различити морфосинтаксички ликови допуна (нпр. *узети коме / од кога шта*), тако и њихов различит број (нпр. *јавити коме шта [ио коме]*). Према се ова разлика у облику и броју реализованих реченичних модела може донекле објаснити модификацијом глаголског значења, те променом концепта саме радње (нпр. *јести хлеб / хлеба*), неретко су од пресудне важности и само значење, те категоријална обележја глаголских допуна, чиме се регулише концепт њихове међусобне селекције, односно компатибилности (нпр. *иосвађају браћу / браћу са сестром / браћа и сестру*).

При утврђивању базичне валентности глагола нужно је руководити се валентним статусом његових аргумената (тј. допуна и додатака), што претпоставља да у даљем току анализе своју пажњу, у првом реду, усмеримо на глаголске допуне, а затим и на неке обавезне додатке.

2. ВАЛЕНТНИ СТАТУС РЕЧЕНИЧНИХ ЧЛАНОВА. Једно од централних питања теорије валентности остало је готово нерешено до данас — а то је проблем бинарне репартиције реченичних чланова на допуне и додатке. Тако је још у Тенијеровом моделу посебна пажња усмерена на формулисање и одређивање статуса актаната и одредаба циркумстанцијалног типа. Чини се, међутим, да Тенијерово доследно разврставање конституената на актанте и одредбе циркумстанцијалног типа на основу њихове форме доводи до занемаривања значења датих чланова, као и семантичке структуре реченице.⁴

³ Поједини аутори, наводи Д. Керкез, терминима спојивост, рекција и валентност надређују термин интенција, који подразумева могућност удруживања речи у синтагме или пак удруживања речи или група речи са другим речима на нивоу реченице, на логичко-предметном, морфолошком, семантичком и синтаксичком плану (Керкез 1999: 113).

⁴ Тако би се, следећи његову логику, генитивне допуне уз глаголе типа *сећају се* могле сматрати циркумстанцијама (фр. *se souvenir de quelque chose* (TESNIÈRE 1969²: 128)), а не актантима са неким од објекатских значења. Тенијер је, наиме, без утврђивања типа односа према управном глаголу исувише пажње посветио саставу, односно самој форми конституента, која не може бити поуздан показатељ њиховог синтаксичко-семантичког

Општеприхваћен став је да су допуне вишеструко зависне од глагола. Према Г. Хелбигу, морфосинтаксичке одлике допуне зависе од глагола, што значи да управо глагол у функцији предиката захтева или отвара места за одређени број неопходних или потенцијалних допуна у одређеном морфолошком облику, одређене структуре или састава (номиналне, реченичне, инфинитивне и сл.) и са одређеном синтаксичком функцијом. С друге стране, од глагола зависе и нека семантичка обележја допуна (живо / неживо и сл.), те оне с тим у вези стичу и одговарајуће семантичке улоге (агенс, пацијенс, адресат и сл.), што је у тесној вези са концептом семантичке компатибилности између регенса и депенденса, која делује супкатегоризационо (HELBIG 1992: 72).

Допуне су супкласно специфичне, валентно везане, што значи да их регенс предодређује, док су додаци супкласно неспецифични, валентно невезани, а то значи да их регенс не предодређује. Управо је због сложености веза између глагола као регенса, тј. носиоца валентности, и допуна и додатака као његових депенденаса уведен читав низ синтаксичко-оперативних тестова и критеријума, мање или више достатних, који у поступку анализе служе за утврђивање разлика између допуна и додатака.

У ове сврхе се поступак елиминације (или испуштања) усталио као доминантан критеријум диференцијације допуна (обавезних и факултативних) и додатака. Тако, према Г. Хелбигу (HELBIG 1992), испустиве допуне су факултативне, док су неиспустиве обавезне. Како и сам закључује, у оквиру ове бинарне дихотомије постоје и изузеци.⁵ Сви други тестови, по њему, подређени су тесту елиминације јер не задиру у основну поделу на допуне и додатке, односно на њихову обавезност и факултативност.⁶

статуса. Тенијер, међутим, наглашава да се морфосинтаксички и семантички планови могу разликовати у броју актаната, тако да за структуре са унутрашњим објектом каже да се семантички ради о моновалентним глаголима према су структурно бивалентни (фр. *vivre sa vie*; срп. *живети свој живој*).

⁵ То су малобројни случајеви где се испуштена допуна може контекстуално реконструисати. Тако је у примеру типа *Ова ружа баш мирише*, где се адвербијална допуна у виду прилога *добро* или *лепо* може реконструисати, а испуштена је поступком лексикализоване елипсе (WELKE 1988: 25). С друге стране, поједини аутори, као Паш и Штајниц (према: WELKE 1988: 25), као услове за испуштање допуна наводе модалност и контраст. Допуне се, дакле, могу испустити ако не реферишу о конкретној ситуацији (*Он (добро) њије*), односно ако су две ситуације у контрастном положају (*Он не ради, већ ринџа*). У једном случају је реч о релативно обавезним допунама (*Улазим*), у другом апсолутно обавезним (*Појео сам чоколаду*).

Факултативне допуне, насупротив обавезним, могу се испустити и кад се не ради о елипси, модалности или контрасту. Као регулатори факултативности појављују се реченични и ситуациони контекст, те се елипси могу подвргнути најчешће индиректни објекат или адвербијал (*Хоћеш ли доћи на састајак? — Доћи ћу*).

⁶ Сам Хелбиг, међутим, примећује да постоје различити степени испустивости (HELBIG 1992: 104—106). Први степен испустивости чине примери где не долази до промене значењске структуре реченице (*Једем / Једем сир*). Други степен чине релативно облигаторне допуне, чије испуштање омогућује трансформација реченице у модалну, где се значење предиката мења у нефактивно (*Он може да скочи*). И коначно трећи степен испустивости (релативне облигаторности) допуна спроводи се поступком реченичног адверзивног контрастирања помоћу везника *већ* (*Он не сћанује, већ гздује*). Ако је исход теста негативан, реч је о апсолутно облигаторној допуни.

Сасвим је јасно да се реализација факултативних допуна може довести у везу са прагматичким и комуникативним условима под којима се формулише одговарајућа реченица као део исказа. Међутим, како сам Хелбиг примећује (HELBIG 1992: 106—107), факултативне допуне, премда су семантички неопходне, могу бити изостављене под два услова: (а) учесницима у комуникационом акту је познат непосредни нејезички контекст (дефинитно факултативне: *Не могу да нађем \bar{u} књижу, \bar{u} а \bar{u} ражим даље*); или (б) учесницима је познат шири, искуствени контекст (индефинитно факултативне: *Седим и \bar{u} ушим*). Исти став је изнео и М. Стевановић који закључује да што је мањи избор евентуалних објеката, то је њихова испушивост већа (СТЕВАНОВИЋ 1979³: 77). Ово, свакако, зависи од лексичког значења носилаца валентности. Тако, наводи Хелбиг (HELBIG 1992: 107), испушивост објекта је честа уз глаголе типа *\bar{u} ирика \bar{u} и* и сл., док је изузетно ретка уз глаголе типа *\bar{u} роизводи \bar{u} и*, *\bar{u} ромени \bar{u} и* и сл.

Факултативне допуне у ужем смислу понашају се као додаци и, како сматра К. Велке, управо је ова чињеница највећи недостатак строге поделе на допуне и додатке (нпр. *Једем / Одох*). Лексичка експликација допуна понекад није комуникативно неопходна, што зависи од критеријума релевантности (WELKE 1988: 28), а управо је семантички потенцијал глагола одговоран за могућност испуштања неке допуне.

3. Валентни принципи. Имајући у виду валентни статус, те различите оперативне тестове којима се он утврђује, могу се формулисати основни валентни принципи којима се регулише реализовани облик неког реченичног модела. Треба нагласити да валентни принципи, о којима ће овде бити речи, не представљају изоловане и међусобно неповезане категорије, већ напротив, категорије које се могу посматрати у функционалном саодносима. Тако, док се екстензија као ширење (нпр. *јави \bar{u} и коме \bar{u} и \bar{u} а* [за кога]) и редукција као смањење базичног модела валентности (нпр. *јави \bar{u} и \bar{u} и \bar{u} а* [коме]) доводе у везу са различитим степеном обавезности допуна, дотле се контракција може посматрати и као резултат алтернације допуна, тј. као валентна варијација којом је онај базични модел интегрално граматикализован (нпр. *\bar{u} од \bar{u} и \bar{u} а \bar{u} и кога на борбу / \bar{u} од \bar{u} и \bar{u} а \bar{u} и чију борбу*). На основу горенаведенога можемо формулисати основне валентне принципе, о којима ће надаље бити речи, а то су редукција и екстензија, те варијација и контракција.

3.1. Редукција и екстензија. Тестом испушивости се, како је већ речено, не може увек поуздано утврдити валентни статус неког реченичног члана, али се може утврдити степен његове синтаксичке, семантичке и комуникативне обавезности. Управо су од степена испушивости непосредно зависна два валентна принципа, а то су редукција и екстензија. Док се за редукцију може начелно рећи да представља крњење базичног валентног модела (нпр. *ре \bar{u} и \bar{u} и \bar{u} а* [коме]), за екстензију важи да представља његово ширење (нпр. *ре \bar{u} и коме \bar{u} и \bar{u} а* [за кога]).

3.1.1. Редукција. Могућност испуштања појединих реченичних чланова најчешће се доводи у везу са њиховом обавезношћу, што је неретко у домену комуникативне валентности. Начелно је прихваћен став

да су, када је реч о објекатским допунама, директни објекти мање подложни испуштању, за разлику од оних индиректних, који су, по правилу, испустиви (WELKE 1988: 23). Овај се став унеколико мора релативизовати, тј. допунити констатацијом да се то односи на оне моделе који интегришу оба типа објекатских допуна, а не и на оне који, уз субјекат, уводе само један објекат, и то онај индиректни (нпр. *сећају се кога / чега*). Заправо, може се закључити да се степен испустивости допуна може пре довести у везу са глаголским значењем, него са типом и функцијом допуне.

Тако, у случају када је глаголско значење апстрактније, мања је могућност да се испусти допуна (*Упоишребљава многе њрејараше*), а слично је и у приликама када се о радњи не реферише начелно (нпр. *Једе / Појео је све*), што је иначе типично за глаголе перфективног вида у српском језику (СТЕВАНОВИЋ 1979³: 77; Ivić 1995: 115).⁷ Степен обавезности глаголских аргумената је, дакле, у вези са глаголским значењем, које може бити веома сложено, што омогућава да се исти предикат у реченици оствари на више начина (нпр. конверзивима *њоклонити* : *добити* или трансформацијом актив — пасив), „зависно од комуникативне хијерархије његових компоненти које ће говорно лице одабрати” (ТОПОЛИЊСКА 1996: 5).⁸

Ако погледамо глаголе давања, они уз себе углавном вежу по два објекта. Директни, који именује предмет као објекат давања, и индиректни, који именује лице као примаоца предметног објекта (нпр. *њоклонити другарници књиџу*). Међутим, ови се глаголи неретко појављују без једне или обе објекатске допуне, чиме се, треба нагласити, њихов базични рексијски модел не мења. Редуковани модел заснива се на комуникативној редувантности једног или оба објекатска аргумента: *даје сиротињи / даје часове / даје и кайом и џаком*. Како се може видети, испуштање једног или оба објекта је, с једне стране, у служби квалификације субјекта, док је, с друге, у тесној вези са могућношћу конкретизације лица или предмета у служби објекта. Тако се крајње уопштено схваћени објекти редовно испуштају. На основу горенаведенога не може се рећи да је директни објекат обавезан, а индиректни факултативан јер се за глаголску радњу обавезно везују, осим агенса, још два актанта. Наиме, саму радњу давања није могуће реализовати без предмета давања и лица коме је он намењен. Слично је и са глаголима говорења, који се, међутим, одликују већом способношћу квалификације субјекта (нпр. *Ово деџе још не џовори*), што је одлика аскриптивних реченица којима се означава стицање каквог својства (ПЕТРОВИЋ 1992: 161). Захваљујући томе њихове објекат-

⁷ Веома важну улогу има и полисемија, што значи да се приликом реализације одговарајуће допуне актуализује једно глаголско значење (*Мноџо је зарадио. Зарадио сам њрехладу*). У српском, али и у другим језицима са развијеном префиксалном деривацијом, префиксалне творенице нужно захтевају реализацију допуне, што се у српском језику може довести у везу са перфективизацијом: *Он краде / Он нас је све њокрао. Er klaut / Er hat uns alle bestohlen*.

⁸ З. Тополињска наводи да на врху хијерархије стоји човек као вршилац радње, па човек као објекат радње, док онда тек следе предмети као објекат или инструмент радње (Тополињска 1996: 6).

ске допуне остају нереализоване, али се, сагледано са логичког плана, говорна делатност управо манифестује кроз исказани садржај који је не-коме упућен (нпр. *рећи коме шћи*).

3.1.1.1. Сасвим се супротно понашају нпр. општепринудни (*нашера-ши*, *примораш* и сл.) и општестимулативни глаголи (*шодсша* и сл.), који у свом базичном валентном моделу захтевају реализацију обе објектске допуне.

- И Фехим и Арифа су хтјели бити разговорљиви и натјерати у *разговор* и *Ибрахима*. О-А 1, 203. РСАНУ 14: 491. Све су то биле турске маневре којима се тежило да се Србима даје на знање њихов незгодан положај и да се како год нагнају на *нейосредни сјоразум с Турском*. Нов. 14, 86. РСАНУ 13: 520. У зору ударе изненада Црногорци на Турке, те *их* разбију и нагнају у *бјеж*. БВ 1890, 60. Ко *другога* наведе или подстрекне на *извршење кривичног дела* сматра се као да га је учинио. Арх. 1926. РСМ 4: 583. Мислим, прије него ово бацим, потакнути *вас на озбиљно размишљање*. Јурк. РСМ 4: 776.

Висок степен обавезности објеката уз овај тип глагола у вези је са апстрактношћу и сложеношћу глаголског значења, те непредвидивости објеката укључених у радњу, као и саме радње. Овим се глаголима, као модалним индикаторима, пре упућује на каузативни однос међу ситуацијама, него на конкретну радњу. Из овога се намеће закључак да што су актанти предвидљивији, то су лакше испустиви, што се најбоље види у испустивости објекта уз имперфективне глаголе типа *ораш*.

3.1.1.2. Висок степен испустивости показује и граматички субјекат, барем када је реч о словенским језицима, што је могуће захваљујући његовој категоријалној неспецифичности.

Реченична структура енглеског, француског и немачког језика, на пример, почива на обавезности лексикализације граматичкога субјекта, чак и у случају његове десемантизације и укидања синтаксичке или концептуалне кореференцијалности с неком именицом (*It rains; Il pleut; Es regnet*).

Насупрот овој појави, В. Агел у својој теоријској разради допуна наводи појаву имплицитне укључености допуна, односно глаголских аргумената (ÅGEL 2000: 144), а то су случајеви када се граматички субјекат не мора лексикализовати.⁹ Полазећи од италијанског језика у ком се, као и у српском, али и другим словенским језицима, субјекат може изоставити (*Cerco una casa; Тражим кућу*), В. Агел наводи да се у овом случају не може рећи да глагол није реализовао субјекатску допуну, већ да је она имплицитно укључена, а да је читав процес резултат редукције оних чланова који се личним глаголским обликом могу идентификовати.¹⁰

⁹ Р. Катичић за такав субјекат каже да је скривени (Катић 1986: 72).

¹⁰ Језици се могу поделити на ексцентричне и концентричне према критеријуму глаголске способности да идентификује актанте (LAZARD 1994: 18). Типични ексцентрични језици су јапански и кинески, у којима глагол не идентификује лице, већ евентуално време, начин и сл. С друге стране, у кавкаским језицима сама глаголска форма интегрише актантне морфеме, док су аргументи, које везује, само њихови експликатори. Ж. Лазар дода-

3.1.2. Екстензија. Комплементаран валентни принцип у односу на редукцију јесте екстензија, с обзиром на то да се оба заснивају на факултативности глаголских аргумената. Док се редукција тиче испуствости допуна које улазе у састав базичног валентног модела, дотле се екстензија односи на способност глагола да уведе одређен, мање-више ограничен број допуна и додатака, који не чине његову базичну валентност. Ширење основног или базичног модела валентности у домену је глаголског значења, и тиче се његове сложености, али и међусобне компатибилности допуна, што значи да једна допуна отвара место некој другој. У том смислу се објекатске допуне одликују већим степеном међусобне условљености, од оних адвербијалних.

3.1.2.1. Објекти, уведени у реченицу поступком валентне екстензије, представљају факултативне допуне, чије је присуство условљено конкретно реализованим значењем глагола и његових допуна. Ово се најбоље може видети на примеру глагола говорења и давања, који денотирају ситуацију као трансфер каквог предметног објекта или информације.

Обе ове глаголске класе, по правилу, отварају место за два објекта — директни, који именује предмет давања, односно информацију као садржај говорне делатности (*даџи / јавиџи шџа*), и индиректни, који именује лице као примаоца датог предмета, односно информације (*даџи / јавиџи коме*). Ови глаголи, међутим, омогућују увођење и трећег, додатног објекта, чије је присуство условљено контекстуално, односно семантичким својствима глагола и његових допуна.

Глаголима давања типа *даџи* означава се у најопштијем смислу предаја каквог предметног објекта лицу именованом формом слободног датива (нпр. *даџи / узеџи друџарици књиџу*). У случају, међутим, да том лицу дати предметни објекат није намењен, дативним објектом се тада именује само посредник у предаји предметног објекта, а предлошким акузативом у конструкцији *за + А* лице коме је предмет стварно и намењен (нпр. *даџи књиџу друџу за друџарицу*). Читава је ситуација усложњена чињеницом да се предметни објекат не предаје лично и непосредно, што се у дворекцијском моделу подразумева. На исти се начин понашају и стимулативни глаголи типа *измолиџи, исџросиџи* и сл., који интегришу компоненту трансфера, с том разликом да конструкцијом *од + G* именују даваоца предметног објекта, а слободним дативом или предлошким акузативом (*за + А*) појам коме је он намењен.

$\text{Subj}_{\text{SupraAg}} + \text{V1} + \text{ObjDir}_{\text{A: Pac}} + \text{ObjInd}_{\text{D / PP [za + A]: Ad}} + \text{ObjInd}_{\text{PP [od + G]: SubAg}}$ ¹¹

је да су индоевропски језици, попут француског, негде између ова два екстрема и да комбинују неке од ових одлика.

¹¹ Уз уобичајене симболе, као што су Subj, Pred и Obj, за субјекат, предикат и објекат, те оне за обележавање одговарајућег падежа, нпр. N, G, D, A, V, I и L, за обележавање номинатива, генитива, па све до локатива, уводимо и симболе SupraAg и SubAg, од којих први упућује на супраагенс као носиоца каузирајуће ситуације, а други на субагенс као носиоца каузиране ситуације. С друге стране, симболима Ad и Pac именују се носиоци основних објекатских семантичких функција, адресат и пацијенс, док се симболима Exs-plik, Prop и Tem означавају аргументи са експликативним, пропозиционим и тематским значењем. И коначно, док се симболима PP и NP упућује на структурни лик аргумента,

- Симеун спомиње друге поклоне који бијаху *манастѝиру* испрошени *од цара*. Дан. Ђ. 7, 17. РСАНУ 8: 310. Kaluđeri su kasnije obnovili crkvu i *od tadašnjih turskih vlasti izmolili za manastir grunt*, koji su i ranije držali, i slobodu. www.pravoslavije.nl.

Глаголима говорења типа *јавиѝи* означава се у најопштијем смислу пренос информација лицу именованом формом слободног датива (нпр. *јавиѝи коме џѝа*). Када се, међутим, сама информација као садржај говорне делатности не односи на њеног непосредног примаоца, већ на неко треће лице или какав појам, на пример, тада глагол захтева трећи, додатни објекат, који у том случају остварује тематско значење (нпр. *јавиѝи коме џѝа за кођа / о чему*). Тематски се објекат уз ове глаголе појављује у форми предлошког акузатива или локатива (*за + А* и *о + L*), док онај у акузативу, који се односи на сам садржај трансфера, по правилу заузимају просентенцијално употребљене заменица *џѝа*, *било џѝа*, *неџѝо* и сл., наместо којих се регуларно јавља клауза.

Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Eksplik [→ Prop]} + ObjInd_{D: Ad→SubAg} + ObjInd_{PP [за + А / о + L]: Tem}

- Није ли *му* ситничар можда дојавио и *џѝа друђо ... о њему*. Данас 1934, 2/157. РСАНУ 4: 461. Nadamo se da će bilo ko od onih koji ga poznaju *bilo što* javiti za navedenu osobu. www.balkanika.com. ... „Море *џѝа* си ти огласио *народу за мене*?”... НПр Вук, 191. РСАНУ 16: 577. Опијао сам радио-репортере да објаве *неџѝо о овом месту*. Капор 3, 32. РСАНУ 16: 266.

3.1.2.2. Међу реченичним члановима посебно место заузимају адвербијални детерминатори, који се и дефинишу као факултативни реченични конституенти будући да именују околности под којима се радња реализује. Међутим, с обзиром на степен испутивности и предвидивости, адвербијали се валентно могу сврстати и међу допуне и међу додатке.

3.1.2.2.1. Међу неспецифичне адвербијалне допуне можемо сврстати оне инструментно-спроводничке (Антонић 2005: 261), које се начелно могу појавити као факултативне у сваком реченичном обрасцу (*разнежиѝи кођа љођледом; најѝераѝи кођа својим сѝавом на размиѝљање; љослаѝи коме џѝа љоѝѝом*). Међутим, захваљујући њиховој формалној предиктабилности, оне се оправдано сврставају међу допуне, чија се специфичност огледа у способности да денотирају садржај супрапредиката (*Својим залађањем јој је омођуђио да добије љосао* [Он се залагао за њу и она је добила посао]).

3.1.2.2.2. Веома блиске претходним допунама јесу адвербијални детерминатори са посредничким значењем. Овај факултативни тип адвербијалних допуна појављује се у реченицама са глаголима давања и говорења (*ђослаѝи некоме неџѝо љо некоме; јавиѝи некоме неџѝо љо некоме*), којим се уводи трећи актант у денотирану ситуацију са улогом посредника, чиме, као резултат ширења базичне валентности глагола, настаје факултативни четвороаргументни модел реченице.

предлошко-падежну конструкцију или номиналну фразу, дотле се симболом С1 означава клауза.

У функцији ове факултативне адвербијалне допуне најчешће се јавља локативна конструкција *йо* + L, и то у инструментно-омогућивачком (АНТОНИЋ 2005: 292), тј. посредничком значењу: *јавиџи некоме нешџо йо некоме* (ИВИЋ 1957—1958: 157). Уз ову се допуну, као резултат валентне екстензије, регуларно појављују и тематски објекти, при чему се у крајњем може конституисати петоаргументни модел: *јавиџи некоме нешџо за некога йо некоме*.

3.1.2.2.3. Граматичка обавезност и смисаона неопходност адвербијала доводи се у везу са неграматичношћу или комуникативном непотпуношћу реченице из које су испуштени. Непремостив проблем у класификацији и обради неких од ових јединица јесте њихова морфосинтаксичка непредвидивост (*Он сџанује сам / на љвром сџраџу / горе / са родџшељима / скромно*). Стога се за ове чланове може рећи да су допуне, због своје обавезности, или додаци, због своје формалне неспецификованости. Чини се да би у том случају најоперативније решење било употребити термин обавезни додаци.

У србистичкој се литератури појављује и термин опште и посебне одредбе, при чему је њихова класификација, посебно ових последњих, спорна (СТАНОЛЧИЋ—ПОПОВИЋ—МИЦИЋ 1989: 228). Наиме, њихова „посебност” се правда обавезношћу њихове реализације, све у зависности од глаголског значења. Тако се глаголима кретања који су директивно усмерени редовно конкретизује место као циљ кретања (*Улазим у собу*).

Изузетак чине и ситуитивни глаголи који означавају каузирана кретања (*водиџи, изводиџи, уводиџи; џураџи, изђураџи, љређураџи, уђураџи* и сл.), који захтевају конкретизацију просторних релација на нивоу адвербијалних детерминатора као обавезних додатака.

Још је раније примећено да предиктабилност одговарајућег адвербијала у великој мери зависи од значења префикса помоћу кога је конкретан глагол изведен (КОВАЧЕВИЋ 1986; ÅGEL 2000; ПАВЛОВИЋ 2006). Тако се префиксом *из-* упућује на аблативну оријентацију глаголског значења (*извуђи из куће*), док се префиксом *у-* упућује на адлативну (*увуђи у собу*). Међутим, сами ситуитивни глаголи често омогућују увођење и других семантички комплементарних адвербијалних детерминатора, што важи и за оне који нису префиксалне творенице (*извуђи из воде на суво; водиџи од куће до школе*). Ово се може протумачити нужном логичком комплементарношћу аблативности и адлативности као основних просторно-мобилних концепата.

Наиме, кретање се увек одвија кроз повезивање две рубне тачке у простору, које се поклапају са почетном и крајњом тачком кретања. Неретко је, међутим, само једна или ниједна од њих и у комуникативном фокусу исказа (*Излази из кола; Излази!*). Примери у којима ниједан адвербијални детерминатор није реализован, контекстуално су везани и условљени (*Ено џа излази [из куће] [напоље!]*), при чему је то чест поступак при наглашавању хабитуалности радње (*Он не излази; Она џа води*).

С друге стране, уз ситуитивне глаголе наместо предлошко-падежних конструкција са просторним значењем, као њихови равноправни супституенти, појављују се деиктички и други прилози, што доказује да

њихово присуство није резултат рекције, већ валентности (*известити кога најоље; њровестити кога шуда; увестити кога унушра* и сл.), тј. комуникативно регулисане екстензије.

3.2. ВАРИЈАЦИЈА И КОНТРАКЦИЈА. Ова се два валентна принципа могу сагледати у односу функционалне компатибилности, при чему се варијација може сматрати општијим принципом валентности. Наиме, контраховани валентни модел се са оним базичним налази у односу регуларне алтернације. С друге стране, варијација се, изузев овога, односи и на све друге случајеве где су, с једне, различите номиналне или, с друге стране, номиналне и реченичне допуне међусобно замењиве.

3.2.1. В а р и ј а ц и ј а. Варијација као валентни принцип резултат је мање-више слободне парадигматске замењивости, односно алтернације глаголских допуна. Непосредни ефекат алтернације глаголских допуна јесте делимична, а ређе потпуна реконфигурација рекцијског модела истога носиоца валентности (нпр. *мислићии на кога : мислићии шћиа о коме / за кога*). Како сам Ж. Лазар наводи (LAZARD 1994: 171—172), од посебне важности за теорију валентности је идентификација аргументних варијација истог глагола, као и услова који доводе до њих. Услови који регулишу аргументну варијацију једног носиоца валентности јесу: (а) природа процеса и улоге учесника у њему; (б) категоризација аргумената — живо / неживо, одређено / неодређено и сл.; (в) промена неке од глаголских категорија — аспект, дијатеза, негација и сл.; (г) комуникативна перспектива — промена теме и реме; (д) синтаксички фактори, посебно у сложеној реченици.

3.2.1.1. У србистичкој је литератури доста често указивано на алтернативност објекатских допуна, како оних беспредлошких, тако и оних предлошких. Значајна су, између осталих, истраживања Ј. Кашића, Д. Гортан-Премк, В. Петровић, М. Ивић и др., усмерена на питања двојачке глаголске рекције, која је формални сигнал промене у семантичкој структури глагола,¹² нпр. *имаћии нешћио / нечеџа; лаџаћии некоџа / некоме; забораваћии нешћио / на нешћио; чекаћии некоџа / на некоџа* (КАШИЋ 1973: 134; ГОРТАН-ПРЕМК 1977: 240; ПЕТРОВИЋ 2000: 115; ИВИЋ 2001: 8—10). Алтернативност објекатских допуна се протеже и на оне факултативне, тј. додатне објекте. Тако се акузатив блокиран прелогом *за* и локатив блокиран предлогом *о* (РУЖИЋ 2005: 508), регуларно и мање-више слободно смењују уз глаголе типа *објаснићии* и сл., и то као објекти са тематским значењем (*објаснићии некоме нешћио за некоџа / о некоме*).

Аргументна структура једног глагола зависи и од неких његових категоријалних обележја, а то су у првом реду време, аспект и присуство негације (LAZARD 1994: 204). У свим словенским језицима се различита објекатска форма појављује у зависности од реализације негације, са изузетком српског где је такво правило одавно нарушено (*Немам њара /*

¹² На феномен смењивости објекатских допуна уз глаголе типа *учићии* (нпр. *учићии кога чему / шћиа*) указује Д. Гортан-Премк, при чему наглашава да се то дешава „без штете за значење” (ГОРТАН-ПРЕМК 1971: 94).

Немам њаре). С друге стране, у зависности од аспекта регулише се и обавезно присуство објекта (*Једем / Појео сам све*).

Промена комуникативне перспективе реченице тиче се промене са-става теме и реме. Овај концепт аргументне варијације у многим језици-ма стоји у тесној вези са променом глаголске дијатезе. Тако се у пасив-ној реченици семантички објекат тематизује, док се информација о аген-су формом факултативне допуне смешта у оквир реме. С друге стране, конструкције попут *Дошло је мноџо свеџа / Il est arrivé beausoup de gens / Es sind viele Leute gekommen* у потпуности су рематичне јер им недостаје референцијална тема (LAZARD 1994: 214—215).

Сасвим је, дакле, очито да се овим аргументним варијацијама не мења семантичка структура реченице, већ само њена формалносинтак-сичка организација.

3.2.1.2. Неке су валентне варијације, међутим, у тесној вези са спе-цифичним глаголским значењем, те тиме ограничене на одређену гла-голску класу. Тако, типична валентна варијација, одлика јунктивних гла-гола јесте могућност да се плуралски акузативни објекат (у граматичком или семантичком плуралу: *џомириџи комџије / брађу*), који именује ба-рем два објекатски интерпретирана појма као субагенсе, замени или од-говарајућом координираном синтагмом са јединичним актантама као субагенсима или удружи са одговарајућим социјативним типом кообјекта (ВАСИЋ 1998: 77), након укидања његове обавезне плуралности: *џомири-џи брађу > џомириџи браџа_i и браџа_{ii} > џомириџи браџа_i с братом_{ii}*.¹³

Ова системска одлика доминантна је особина бројних конјунктив-них (нпр. *џомириџи*), а само по изузетку дисјунктивних каузатива (нпр. *завадиџи, џосвађаџи, расџавиџи* и сл.).

(1) Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Pac→SubAg (pl)}

— Обично се старао да лепим речима и саветом измири *џарничаре*. Глиш. 1, 50. РСАНУ 7: 535. Смиљана његова домаћица, само мири *редаре*. Ве-сел. 3, 5. РСАНУ 12: 607.

(1a) Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_A {NP [N_{A: Pac→SubAg1} + Conj_i + N_{A: Pac→SubAg2}]}

— Тај би начин био најподобнији да збрати *наше књижевне људе и сџисаџе-ље*. Новић, ОС 1864, 139. РСАНУ 6: 635.

(2) Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Pac→SubAg1} + ObjInd_{PP [c + I]: Pac→SubAg2}

— Јер, iskustvo учи да је nemoguće silom zbratimiti *bilo koji narod sa nekim dru-gim...* www.novosti.rs. Posle razlaza brata Stefana sa sestrićem Đurdem Bran-kovićem, ... u njegovom primirju sa sinom Stefanom i uspeva da vrati Vuka u Srbiju i pomiri *sa bratom*. www.novosti.rs.

¹³ И. Антонић наводи као тест провере управо могућност замене предлошког ин-струментала слободним акузативом (Антонић 2005: 245).

Када је реч о алтернацији модела (1) и (1a),¹⁴ начелно се може рећи да је граматички слободна, што, међутим, није типично за дисјунктивне каузативе, који означавају издвајање из каквог колектива. Тако се реченица *Ана је одвојила децу* не може једнозначно интерпетирати: *Ана је одвојила деце од деце* и *Ана је одвојила децу од коџа*. С друге стране, реченице типа *Ана је њосвађала браћу*, *Ана је њосвађала браћа_i с браћом_i* и *Ана је њосвађала браћа_i и браћа_i* могу се одредити као синонимичне. Овај нам тест само показује да се и варијације у значењу могу понекад граматикализовати истим моделом.

Међу дисјунктивним глаголима могу се уочити неке валентне варијације које се могу схватити као формализација једне или друге перспективе — социјативности или аблативности (Ивић 1954: 171). Ово је типична валентна одлика глагола *расшавиџи*, који се може удружити и са социјативним инструменталом и са аблативним генитивом: *расшавиџи коџа с неким / од некоџа* (СТЕВАНОВИЋ 1984—1985: 734—735).

- Rekao mi je da moram da napustim kuću i zapretio da će me u protivnom rastaviti od supruge i osmomesečnog deteta. www.pressonline.rs.

3.2.1.3. Алтернација аблативног генитива и датива намене типична је за глаголе који у најширем смислу означавају одвајање каквог предметног објекта од његовог имаоца. Ова валентна варијација типична је за транслативне глаголе типа *ошети*, *узети* итд., те иницијативне типа *искамчиџи*, *искукаџи* и сл. (*искамчиџи некоме нешто* : *искамчиџи од некоџа нешто*).

Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Pac} + ObjInd_{PP [од + G]: SubAg}

- Пред вама сам, али никако ... као ласкавац да измамим *од вас ђумену кулџу* у дан избора. Назор 27, 434. РСАНУ 7: 512. Верујем да ће ми и сада Мајка Воџија измолити *од Сина Svoga dar ljubavi i blagoslova*. www.manastir-lepavina.org. Uvek je bilo problematično *iskamčiti od roditelja novac* za nadogradnju računara. www.elitesecurity.org. Кад би кир Никола *од каквоџ ђачкоџ родиџеља неко ѡрасе или рубљу* испросио, није му она замерала. Јакш. Ђ. 6, 4. РСАНУ 8: 310.

Специфичност ове алтернације лежи у могућности и потреби да се аблативним генитивом укине енантосемичност дативног објекта (*измолиџи некоме* = *измолиџи за некоџа* или *измолиџи од некоџа*).¹⁵

3.2.1.4. У домену је валентне варијације и смена номиналних објеката реченичним, што се у првом реду односи на субпредикатске и експликативне објекте.

¹⁴ Ова се појава може објаснити принципом интердепенденције као вида падежне зависности, што се манифестује обавезним присуством два падежа: *Разговарају браћ и сестра* (Тошовић 2005: 117).

¹⁵ С обзиром на специфично значење ових глагола, субпропозициони садржај је увек футурски оријентисан, што непарадигматично употребљен презент потврђује (Волводић 1997: 135).

Специфичан семантички садржај предлошког акузатива [на / у + А] уз каузативне глаголе типа *нашераџи*, *џримораџи*, *навадиџи*, *џодстаџи* и сл., омогућује његову несметану замену објекатском клаузом.

Ову регуларност омогућује чињеница да предлошки акузатив индиректног објекта представља лексички експонент субпредиката,¹⁶ тј. логичког предиката субпропозиције. Овом се допуном непосредно реферише о радњи каузиране ситуације, због чега је и запоседају само глаголске именице (Ружић 2005: 510).

Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Pac→SubAg} + Cl: Obj [да + V2_{Prez}]

- Он им прича како ме нагнао *да једем свињско*, и јео сам за љубав његову. Крст. А. 2, 272. То ју је принудило *да сџекне и неко џознавање џалијанскоџ језика*. Шкрџб. РМС 5: 84. Он је нејасно мислио на то како да при-сили стару *да му доџусти женидбу*. Јевт. РМС 5: 100. Ђути, какав сам, ја бих те наморао *да ми сџо џуџа џоновиџ своје обећање*. Јов. Ј. 4, 190. РСАНУ 14: 143. Натјерао га је *да џоџије неколико чаџа соде*. Козарч., Р. МС—МХ.

У домену је регуларне валентне варијације алтернација слободног акузатива са субпредикатским значењем и одговарајуће објекатске клаузе уз општепермисивне глаголе типа *омоџуџиџи*, *ономоџуџиџи* и *сџречџиџи*. Ова алтернација је неусловљена у моделу са глаголима *омоџуџиџи* и *ономоџуџиџи*, док је у моделу са глаголом *сџречџиџи* условљена синтаксичком конверзијом дативног објекта у слободни акузативни (*сџречџиџи некоме улазак : сџречџиџи некоџа да уђе*). С друге стране, у моделу са глаголом *ономоџуџиџи* објекат каузације може бити како у слободном дативу, тако и у слободном акузативу без икаквих формалних ограничења (*ономоџуџиџи некоме / некоџа да уђе*), при чему се акузативом и иначе наглашава његова пацијативност, док датив упућује на његов адресатни карактер.

Subj_{SupraAg} + V1 + ObjInd_{D: Ad→SubAg} + Cl: Obj [да + V2_{Prez}]
Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Pac→SubAg} + Cl: Obj [да + V2_{Prez}]

- Омогућио сам Милошу ... *да заради џесџ хиљада франака*. Јов. Милош 1, 80. РСАНУ 17: 647. Јаки духови могу ... многе људе ... спречити *да у извесним сџварима слободно размиџљају*. Прод. РМС 5: 949.

3.2.1.4.1. Експликативним акузативом (Антонић 2005: 209) директног објекта уз глаголе говорења у најширем смислу (нпр. *дирекџивне*, *џронунџивне* итд.: *наредџиџи*, *јавџиџи* и сл.) именује се објекат који представља сам информативни садржај као предмет трансфера од супраагенса до субагенса. Акузативне допуне уз наведене глаголе, углавном су у форми анафоричких заменица *неџџо* (*наредџиџи / јавџиџи неџџо*), наместо којих се регуларно појављује објекатска клауза (*Поручио им је да дођу*).

¹⁶ У генеративној граматици језгро пропозиције конституише предикатор, који може бити у форми глагола, придева или именице (Ватић 1978: 69).

Subj_{SupraAg} + V1 + ObjInd_{D: Ad→SubAg} + Cl: Obj [да / како + V2]

- Ако бисте коме дојавили *да смо овдје* ... добро упамти ... све ће вам куће да пламте. Самок. 4, 163. РСАНУ 4: 461. Онда цар пошаље једног свог везира да јави говедару *да ће цар да му узме кћер за сина*. НПр Вук, 219. РСАНУ 8: 487. Сети се ћата ... да се ... покојни кум звао Вукадин па предложи *да то име даду дејтеју*. Срем. Сигурно би стара предложила *да одемо на шетњу*. Нех. РСМ 4: 907. *Ukoliko imate kilu lekar će Vam posavetovati da uradite i ostale nalaze da bi video opšte stanje Vašeg zdravlja. www.kilacentar.org.*

3.2.2. Контракција. Под контракцијом се у најопштијем смислу подразумева алтернативни модел валентности, који се заснива на способности глагола да једном морфосинтаксичком допуном именује садржај целе пропозиције. Такви се номинални објекти могу назвати пропозиционим, а стоје у регуларној алтернацији са одговарајућом објекатском клаузом. Пропозиционалност номиналног објекта омогућује глаголска именица као управни члан синтагме.

3.2.2.1. На потребу разликовања субпредикатског и пропозиционог објекта наводе специфичности синтаксичко-семантичке валентности појединих каузативно-манипулативних глагола. Неки пермисивни (*омогућити*, *сјречити* и сл.) и стимулативни глаголи (*јодсјаћи*, *јокренути* и сл.), уз реченичне моделе са субпредикатским објектом, своју реакцију задовољају и у виду једне пропозиционе објекатске допуне (*омогућити некоме да учествује / омогућити нечије учешће; сјречити некога да уђе / сјречити нечији улазак; јодсјаћи некога да се интересује / јодсјаћи нечије интересовање*). За разлику од њих, општепринудни глаголи типа *јриморати* не подлежу поступку валентне контракције (**најтерати / јриморати / јрисилији нечији излазак*).

Subj_{SupraAg} + V + ObjDir_{A: Prop}

- Требало би бити нормално да политичка тијела стимулирају *сјваралачки рад свих самоуправних сјрукшура*. Вј. 970. РСМ 5: 1024. *Борбу Африканаца* инспиришу идеали слободe. Пол. 1958, 16342/1. РСАНУ 7: 767. *Nadam se da će postati iskra koja će inspirisati nastanak sličnih poduhvata... www.freedomfight.com.* За овај град нас вежу лепе успомене и сигуран сам да ће долазак Партизана још више побудити *interesovanje u našem gradu... www.naslovi.net.* Како poreskim olakšicama podstaći *razvoj filantropije i neprofitnog sektora. www.bcif.org.*

Контраховани двоаргументни модел типа *јодсјаћи јризнање окривљеног / јодсјаћи чије јризнање* заснива се на поступку интраполације субагенса, који се појављује у форми конгруентног или неконгруентног атрибута — посесивног придева или заменице, те субјекатског генитива (RADOVANOVIĆ 1977: 102—103; RADOVANOVIĆ 1982: 99—100; ТАНАСИЋ 1996: 80) — у оквиру објекатске синтагме са пропозиционим значењем (*изнудити јризнање окривљеног / његово јризнање*). Пропозиционалност овог

објекта заснива се на интегралном моделу граматикализације субпропозиције.

$\text{Subj}_{\text{SupraAg}} + \text{V1} + \text{ObjDir}_{\text{A: Prop}} \{ \text{NP} [\text{N1}_{\text{A: nom.dev.}} + \text{N2}_{\text{G: SubAg}}] / [\text{Det}_{\text{SubAg}} + \text{N1}_{\text{A: nom.dev.}}] \}$

- Sveštenik se da bi iznudio *Pahomijevo priznanje* poslužio malim lukavstvom. www.bgcentar.org.yu. Prošlog meseca, Vašington i Brisel su iznudili *ostavku albanskog „premijera” Kosova*, kao i *izbor Agima Čekua... na to mesto*. www.srpskapolitika.com. Mrak sprečio *Jelenin prolaz u osminu finala...* www.mycity.rs. Policija sprečila *ulazak štrajkača*. www.vesti.rs.

Контраховани двоаргументни модел у горенаведеним примерима интегрише слободни акузатив у функцији директног објекта,¹⁷ који има исто значење као и исходишна пропозиција, захваљујући чему је и у синтаксичко-семантичкој корелацији са објекатском клаузом, при чему се пропозиционалност семантичког садржаја акузативне допуне темељи на њеној способности да, уз субпредикат, именује и све логичке аргументе субпропозиције: *Онемогућио је улазак директора у школу* [Он чини P1 → Директор не може да уђе у школу].

- Подигао сам нову школу, те омогућио *школовање све омладине овога села*. Миодр. 3, 388. РСАНУ 17: 647. Постоји деликт кад је несавестан трасант ... *онемогућио исплаћу чека*. Јанк. Д. 1, 197. РСАНУ 17: 685. Prestigio USB меморија ће омогућити *da Vi ostanete запатчени!* www.prestigio.rs. Sajam ће омогућити *da se izbegne gužva*. www.naslovi.net.

Контраховани двоаргументни модел, дакле, није у домену комуникативне валентности, која се заснива на изостављању оних аргумената који нису у комуникативном фокусу ситуације (*Омогућио [им] је да њпрођу*), већ је резултат укидања екстраполације субагенса (*Омогућио је да они први добију зрејање*).

3.2.2.2. Контраховани двоаргументни модел реченице је и за асистивно-опстантивне глаголе типа *испмоћи*, *одмоћи*, *помоћи* и сл., валентна варијанта, с том разликом да се у овим моделима дативни или акузативни објекат, у односу регуларне алтернације, појављују у пропозиционом значењу (*помоћи чијој борби / помоћи чију борбу*). Алтернација пропозиционог објекта и објекатске клаузе је норма у домену валентне варијације.

$\text{Subj}_{\text{SupraAg}} + \text{V1} + \text{ObjDir}_{\text{A: Prop}} / \text{ObjInd}_{\text{D: Prop}}$

- Nacionalna biblioteka Austrije pomoći će *obnovu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH*. www.sarajevo-x.com. Drugi deo programa (5 miliona evra), koji treba da vodi direktno Evropska komisija, pomoći će *modernizaciji i raz-*

¹⁷ Овај синтаксичко-семантички тип акузатива И. Антонић дефинише као експликативни будући да га заузима девербативна именица као семантичка допуна уз сентенцијално-прелазне глаголе типа *омогућити*, *онемогућити*, *спречити* и сл. (Антонић 2005: 209).

voju Savezne uprave carina. www.ec.europa.eu. Đukanović nije morao ispomagati *sam proces gašenja navedenih*. www.wordpress.com. Разним интригама покушавала је да омете *женидбу херцега* ... Радон. Ј. 7, 138. РСАНУ 17: 628. Тим савезом је Енглеска осујетила *јачање Немачке*. ОП 2. РСМС 4: 234. Све што може ограничити и спутати *љубав* потребно је eliminisati... www.balasevic.net. Избор Џекуа неће угрозити *pregovore o budućnosti Kosova*. www.voanews.com. Rat u Gruziji može usporiti *priznavanje Kosova*. www.vesti.rs.

Subj_{SupraAg} + V1 + Obj: Cl [da + V2_{Prez}]

- Herceg-Novi će pomoći *da Vektra investira u Boku*. www.seebiz.eu. Hoće li Haški tribunal pomoći ili odmoći *da srpski narod sa sebe skine etiketu o kolektivnoj krivici* koju mu otvoreno ili prikriveno prišivaju pojedini. www.byka.com. Jedini čovjek koji je tada mogao zaustaviti *da Amerika naoruža Armiju Republike BiH* bio je bosanski predsjednik... www.republikabih.net. Zima je omela *da ove godine maškarada bude masovnija* ... www.vojvodina.com. Na taj način možete preduprediti *da se Vaše mail sanduče ne prepuni iznad dozvoljene veličine*. www.telenor.co.yu.

3.2.2.3. У састав контрахованог модела, осим пропозиционих објеката, улазе и они експликативни, који допуњују директивне и неке стимулативне глаголе (нпр. *зайоведити иовлачење војске; захтевати чији ирисџанак*). Будући да је, у основи, реч о глаголима говорења, алтернатива номиналног објекта са одговарајућом клаузом сасвим је очекивана.

Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Eksplik [→ Prop]} / Cl: Obj [da + V2_{Prez}]

- Ја сам у том чланку строго кудио ... а у исто време захтевао сам *да она влада јасно ... оидреди свој ирограм*. Марк. Св. 7, 77. РСАНУ 6: 542. Капетан командује *да се иолази*. Јакш. Ђ. 7, 186. Уча одмах командова *иокреи*. Ђос. Д. 1, 329. РСАНУ 10: 41. Полицајац се страховито љутио што му досађују, али је ипак наредио *увиђај*. Јејо 2, 6. РСАНУ 14: 343.

4. Закључак. Како нам изложени примери показују, крајњи циљ теорије валентности не може бити само утврђивање реченичних модела које конституише један глагол као носилац валентности, већ пре формулисање правила под којима се они генеришу. Осим тога, побројане реченичне моделе је, не само могуће, већ и неопходно довести у међусобну, неретко и зависну везу. На основу свега изнетог да се закључити да се бројчано изражавање, те извођење реченичних модела не може изоловати од неких прагматосемантичких, синтаксичких и комуникативних феномена, са којима су, како се може видети, у тесној вези. Стога је у поступку анализе, у првом реду, неопходно утврдити базичне валентне моделе, док се сва одступања темеље на варијацијама у оквиру глаголског значења или значења његових допуна, комуникативне перспективе исказа, те алтернативности појединих граматикализационих образаца, која не мора увек бити семантички мотивисана. У том смислу је формулисање основних валентних принципа не само у служби формулисања базичних валентних модела, већ је и помоћни критеријум за рангирање реченичних чланова на обавезне и слободне допуне и додатке.

ИЗВОРИ

- РМС — *Речник српскохрватскога књижевног језика*, 1—3, Нови Сад — Загреб: Матица српска — Матица хрватска, 1967—1969; 4—6, Нови Сад: Матица српска, 1971—1976.
- РСАНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. 1—17. Београд: Институт за српскохрватски језик. 1959—.
- Електронски извори: www.balasevic.net, www.balkanika.com, www.bcif.org, www.bgcentar.org.yu, www.ec.europa.eu, www.elitesecurity.org, www.freedomfight.com, www.kilacentar.org, www.manastir-lepavina.org, www.mycity.rs, www.naslovi.net, www.novosti.rs, www.pravoslavije.nl, www.pressonline.rs, www.prestigio.rs, www.republikabih.net, www.sarajevo-x.com, www.seebiz.eu, www.srpskapolitika.com, www.telenor.co.yu, www.vesti.rs, www.voanews.com, www.vojvodina.com, www.wordpress.com, www.6yka.com.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АНТОНИЋ, Ивана. „Синтакса и семантика падежа”. Предраг Пипер и др. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Београдска књига — Матица српска, 2005, 119—344.
- ВАСИЋ, Вера. „Синтаксичка кореференцијалност”. *Јужнословенски филолоџ* LIV (1998): 79—86.
- ВОЗВОДИЋ, ДОЈЧИЛ. „Перформативни искази као резултат међусобне условљености лексичких и граматичких значења глагола”. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 26/2 (1997): 129—138.
- ГОРТАН-ПРЕМК, ДАРИНКА. *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1971.
- ГОРТАН-ПРЕМК, ДАРИНКА. *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1997.
- ИВИЋ, МИЛКА. *Значења српскохрватског инструменшала и њихов развој*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1954.
- ИВИЋ, МИЛКА. „Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику”. *Јужнословенски филолоџ* XXII/1—4 (1957—1958): 141—166.
- ИВИЋ, МИЛКА. „Неки увиди у конструкције типа *чекајћи некога/ на некога* и *заборавити нешто/ на нешто*”. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XLIV/ 1—2 (2001): 7—11.
- КАШИЋ, ЈОВАН. „Један случај утицаја синтаксичко-семантичких фактора на избор форме објекта”. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XVI/ 2 (1973): 133—138.
- КЕРКЕЗ, ДРАГАНА. „Интенција перифрастичних предикатских конструкција у руском и српском језику (ППК као реченична одредница)”. *Зборник Мајнице српске за славистику* 56—57 (1999): 113—121.
- КОВАЧЕВИЋ, МИЛОШ. „Префиксација и њен утицај на форму и семантику синтагме”. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 16/1 (1986): 119—128.
- ПАВЛОВИЋ, СЛОБОДАН. *Дейтерминативни падежи у старосрпској пословнојравној писмености*. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- ПЕТРОВИЋ, ВЛАДИСЛАВА. „Алтернативност предлошког и беспредлошког објекта у српском језику”. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 29/1 (2000): 113—121.
- РУЖИЋ, ВЛАДИСЛАВА. „Проста реченица као синтаксичка целина”. Предраг Пипер и др. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Београдска књига — Матица српска, 2005, 477—571.
- СТАНОЈЧИЋ, ЖИВОЈИН, ЉУБОМИР ПОПОВИЋ, СТЕВАН МИЦИЋ. *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд — Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства — Завод за издавање уџбеника, 1989.
- СТЕВАНОВИЋ, МИХАИЛО. *Савремени српскохрватски језик II*. Београд: Научна књига, 1979³.
- СТЕВАНОВИЋ, МИХАИЛО. „Социјатив — инструменал: једнакост и разлике, додери и мешања”. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XXVII—XXVIII (1984—1985): 733—740.

- ТАНАСИЋ, Срето. „Исказивање агенса уз девербативне именице”. *Јужнословенски филолоџ* LII (1996): 79–87.
- ТОПОЛИЊСКА, Зузана. „‘Падеж’ и ‘глаголски род’ — две стратегије граматикализације односа између ‘прилика’ и његових ‘аргумента’”. *Јужнословенски филолоџ* LII (1996): 1–9.
- ТОШОВИЋ, Бранко. „Корелационе законитости у падежном систему”. *Научни сасџанак слависџа у Вукове дане* 34/1 (2005): 111–123.

*

- ÀGEL, Vilmos. *Valenztheorie*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2000.
- ВАТИЋИЋ, Тајана. „О неким аспектима анализе каузативних глагола”. *Јужнословенски филолоџ* XXXIV (1978): 59–87.
- HELBIG, Gerhard. *Probleme der Valenz- und Kasusstheorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992.
- HELBIG, Gerhard und Joachim BUSCHA. *Leitfaden der deutschen Grammatik*. Leipzig: Langenscheidt, 1996.
- ИВИЋ, Милка. *Lingvistiџки огледи*. Beograd: Biblioteka XX vek — Slovoграф, 1995.
- КАТИЋИЋ, Radoslav. *Sintaksa hrvatskoga knjiųevnog jezika. Nacrt za gramatiku*. Zagreb: JAZU — Globus, 1986.
- LAZARD, Gilbert. *L’Actance*. Paris: PUF, 1994.
- MRAZOVIЋ, Pavica, Zora VUKADINOVIЋ. *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Novi Sad — Sremski Karlovc: Dobra vest — Izdavaџka knjiųarnica Zorana Stojanoviџa, 1990.
- RADOVANOVIЋ, Milorad. „Именица у функцији кондензатора”. *Зборник Маџице срџске за филолоџију и линџвистџику* XX/1 (1977): 63–144; и XX/2 (1977): 81–160.
- RADOVANOVIЋ, Milorad. „Лексиџка семантика и интерпретација номинализованих исказа”. *Зборник Маџице срџске за филолоџију и линџвистџику* XXV/2 (1982): 99–102.
- TESNIÈRE, Lucien. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Éditions Klincksieck, 1969.
- WELKE, Klaus M. *Einführung in die Valenz- und Kasusstheorie*. Leipzig: Bibliographisches Institut, 1988.

Milivoj Alanović

GRUNDPRINZIPIEN DER VALENZ IM RAHMEN DER SATZGLIEDERUNG

Zusammenfassung

In dieser Studie befassen wir uns mit den Grundprinzipien der Valenz die die Satzgliederung betreffen. In diesem Sinne haben wir vier Valenzprinzipien formuliert von denen die Struktur des Satzes stark beeinflusst ist. Die vier wichtigsten Valenzprinzipien sind: Reduktion, Erweiterung, Variation und Kontraktion. Während sich die Reduktion auf die Einschränkung des Basisvalenzmodells bezieht, die Erweiterung ist das unmittelbare Resultat der Einführung der fakultativen Ergänzungen, bzw. Angaben. Auf der anderen Seite liegt die Variation in der Möglichkeit dass das Verb verschiedene abwechselnde morphosyntaktische Einheiten einführen kann. Im Rahmen der Variation kann man auch die Kontraktion sehen, die sich auf die Fälle der vollständigen Grammatikalisierung der Proposition bezieht.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Нови Сад
malanovic@ptt.rs

Душанка Звекић-Душановић

О ПРЕДИКАТИМА ТИПА *ТРЕБА ХТЕТИ, ТРЕБА СМЕТИ...**

У раду се анализирају неке семантичке околности које регулишу могућност остваривања два модална глагола у једном исказу. Примењује се типологија модалних значења у којој се разликују два основна модална типа релевантна за анализу значења и употребе модалних глагола: епистемичка и мотивациона модалност. У мотивационој модалности издвајају се четири подтипа: спољашњи подстицај, унутрашњи подстицај, спољашња могућност и унутрашња могућност. Уочавају се следеће правилности: услов да један модални глагол синтаксички управља другим јесте да су употребљени с различитим модалним значењима, један модални глагол неће управљати истим модалним глаголом ни када означава различите модалне типове/подтипове, полифункционалност модалних глагола смањује могућност њиховог комбиновања, епистемички употребљени глаголи квалификују исказ који је већ квалификован мотивационим модалним глаголом, глаголи којима се исказује подстицај лакше управљају глаголима за исказивање могућности, него обрнуто.

Кључне речи: модалност, модални глаголи, епистемика, деонтика, мотивациона модалност, сложени предикат.

1. Подстицај за овај рад дали су ми стихови Ј. Ј. Змаја *Треба хћеџи, џреба смеџи, ља да видиџ куд се леџи*, и својим садржајем и својом структуром. У наведеним стиховима налазе се сложени предикати који се састоје од два модална глагола, модел који ће у овом раду бити предмет анализе. Рад има за циљ да опише неке семантичке околности које утичу на могућност појављивања оваквих структура.¹

Не улазећи у проблематику одређивања општемодалне семантике, односно у проблематику дефинисања општег модалног значења, пажњу ћу најпре посветити дефинисању различитих типова модалног значења, што би требало да пружи основу за објашњење појаве која је у фокусу овога рада.²

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Стандардни српски језик* (148010), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Из анализе се искључују реченице у којима су различити модални глаголи у координираном односу типа: *И може и мора...*, *Хоће, али не сме...* и сл. Овом приликом неће бити обухваћена ни негација у оквиру посматраних структура, па ни њихова комплетна парадигма.

² Преглед који се овде даје настао је на основу опширнијег разматрања релевантне литературе посвећене модалности приказане у докторској дисертацији Д. Звекић-Душановић.

Лингвисти који се баве феноменом модалности у језику сагласни су у томе да је модалност семантички сложена и разуђена категорија. Разлике су, међутим, уочљиве када се упореде њихови ставови о типовима и о броју модалних значења, односно на оном нивоу на којем се дају класификације модалних значења. Најчешће се издвајају два основна модална типа од којих је један онај који се назива *еписџемичка модалност* и који се може дефинисати као „степен уверености у истинитост пропозиције”. У већој је мери проблематичан други тип за који се везују различита термилошка решења као што су: *деонџичка модалност* (= *deontic modality*), *коренска модалност* (= *root modality*), *аџенџивно оријентисана модалност* (= *agent-oriented modality*), *субјектаџски оријентисана модалност* (= *subject-oriented modality*), *модалност оријентисана ка учесницима* (= *participant-oriented modality*), *динамичка модалност* (= *dynamic modality*), *циркумџтанцијална модалност* (= *circumstantial modality*), *неџисџемичка модалност* (= *non-epistemic modality*).³ Разлог овоме налази се у томе што је деонџичка модалност мање хомогена од еписџемичке. Деонџичка модалност подразумева силу која се налази изван субјекта који треба да изврши акцију. Ова сила може потицати од говорника, али и од неког другог извора. Лингвисти који праве разлику између ова два извора обично издвајају посебан тип модалности за обележавање ове друге могућности. Осим тога, не постоји сагласност у томе да ли други тип треба да обухвати све оно што преостаје као модално значење када се од укупне модалне семантике одузме еписџемика или друга страна треба да обухвати само нека значења јасно супротстављена еписџемници, те да нека периферна, нетипична значења треба да имају неки други статус у модалном систему, или да их чак треба и искључити. Све ово везано је и за дилему шта јесте, а шта није модално у језику,⁴ питања на која се у овом раду неће тражити одговор.

Један од утицајних лингвиста који се бави модалношћу јесте Ф. Р. Палмер. Он је свој приступ типологији модалних значења постепено модификовао и развијао. У првом издању своје књиге *Mood and Modality* (1986) разматра еписџемичку и деонџичку модалност. У другом издању књиге *Modality and the English Modals* (1990) уводи нову категорију коју назива динамичка модалност и поставља је на исту раван с еписџемичком и деонџичком модалношћу. Деонџичку везује за познати деонџички извор који је обично говорник, а динамичку за оне ситуације у којима извор није говорник, већ су то неке околности било спољашње, било

вић (2006) у којој је представљен и предлог типологије модалних значења примењен у овом раду.

³ Списак термина који покривају подручје деонџичке модалности даје Ф. де Хан (De Haan 2005a: 14). Питањима терминологије у литератури о модалности исти аутор се бави и у раду (2005b: 29–32). О проблемима неједначене терминологије, различитој употреби самог појма модалности и покушајима да се ова питања разреше детаљније саопштава и Ј. Нејтс (Nuyts 2005a, 2005b).

⁴ Питања границе модалног и немодалног, односа „центра” и „периферије” модалних значења, континуума међу типовима и средствима за изражавање модалности, нека су од многих на подужем списку питања која поставља М. Радовановић (2009: 133–135) везујући их за појмове фазичности, скаларности, градуелности у лингвистици.

унутрашње природе. У оквиру динамичке модалности разликује два под-типа: неутралну, односно циркумстанцијалну, и субјективно оријентисану. Они су подложни диференцирању према нужности и могућности те се тако добијају четири подтипа динамичке модалности: неутрална динамичка могућност — могућност остваривања догађаја; субјективно оријентисана могућност — способност, моћ субјекта; неутрална динамичка нужност — нужност остваривања догађаја, и субјективно оријентисана нужност — унутрашња потреба субјекта. У другом издању књиге *Mood and Modality* (2001) даје другачију хијерархизацију модалних типова и другачију терминологију за њихово обележавање. Наиме, епистемичку и евиденцијалну модалност обједињује у један надређени тип који обележава термином 'propositional modality', а деонтичку и динамичку у надређени тип који обележава термином 'event modality'. Епистемичку и евиденцијалну модалност карактерише став говорника према нивоу истинитости или фактуалном статусу пропозиције. За разлику од њих, деонтичка и динамичка модалност реферишу о догађајима који нису актуализирани, већ су само потенцијални. Епистемичка и евиденцијална се међусобно разликују на следећи начин: "with epistemic modality speakers express their judgments about the factual status of the proposition, whereas with evidential modality they indicate the evidence they have for its factual status" (стр. 8). Основна разлика између деонтичке и динамичке налази се у следећем: "with deontic modality the conditioning factors are external to the relevant individual, whereas with dynamic modality they are internal" (стр. 9).

Појмови 'епистемика' и 'деонтика' у анализи модалности у језику последица су утицаја модалне логике на лингвистичка истраживања. На један другачији начин размишљао је Ш. Баји (BALLY 1965), лингвиста чије је схватање модалности својевремено имало далекосежан утицај на даља истраживања овог феномена. Његово уверење да је свака реченица модална и да се у сваком исказу може уочити његов основни садржај (dictum) и модални део (modus),⁵ присутно је и у најновијој лингвистичкој литератури.⁶ Однос говорника према диктуму, сматра, може бити интелектуални, емотивни или волитивни, а то се изражава модусом. Бајиева подела на интелектуалне, емотивне и волитивне ставове у суштини се подударе са психичким процесима који карактеришу човека: сазнајним, тј. интелектуалним (који обухватају опажање, учење, памћење и мишљење), емотивним (осећањима као реакцијама на неке ситуације) и мотивационим (са мотивима као покретачким снагама и вољним радњама

⁵ Додуше, стање (modus) и исказ (dictum), као и њихове афирмације и негације (тј. следеће могућности: и стање и исказ су афирмативни: *Могуће је да ће Сократи шрчаиш*; једно се тврди, а друго пориче: *Није могуће да ће Сократи шрчаиш*, *Могуће је да Сократи неће шрчаиш*; и стање и исказ се поричу: *Није могуће да Сократи неће шрчаиш*) разликовао је још Аристотел, зачетник двовалентне логике.

⁶ П. Пипер (2005) у поглављу о модалности каже да је „семантичко-прагматичка категорија модалности саставни део садржаја сваке реченице” (стр. 636) и разликује модални оквир од реченичног садржаја при чему се „модални оквир назива и модус, а садржај који се њиме квалификује назива се и диктум” (стр. 637).

као активностима које човек предузима да би остварио унапред замишљене циљеве).

Ако прихватимо Бајијева размишљања и узмемо у обзир дилеме у вези са епистемичким и неепистемичким модалним типовима, можемо установити један трочлани модални систем који би чинили: епистемичка, мотивациона и евалуативна модалност.⁷

Прихватљивим се, дакле, чини у анализу модалности увести појам мотива, мотивације и установити тип модалног значења који би се обележио термином 'мотивациона модалност'. Наиме, подстицај другог лица, унутрашња потреба, ситуативно условљена неопходност, као и дозвола, способност и ситуативно условљена могућност, у једном, истина, широком смислу, могу се схватити као основа, база, покретачка снага неке акције, тј. као мотив. Значи, кључни семантички елемент за идентификовање овог типа модалног значења јесте постојање покретачке снаге која подстиче на акцију или је омогућава. 'Мотивациона модалност' се може посматрати као дводимензионални тип у којем једну димензију чине појмови 'подстицај' и 'могућност', а другу појмови 'спољашњост' и 'унутрашњост'.

Дистинкција између 'подстицаја' и 'могућности' донекле се подудар са појмовима 'нужност' и 'могућност' који се везују за нивое модалности, с том разликом што је 'нужност' замењен 'подстицајем' као једним општијим појмом у којем је 'нужност' само један од видова испољавања 'подстицаја'.

Дистинкција између 'спољашње' и 'унутрашње' мотивационе модалности односи се на релацију између модалног извора (у мотивационој модалности је то снага/сила/могућност/способност која покреће/изазива/омогућава акцију), испунитеља пропозиције (онога од кога се очекује остваривање замишљене ситуације) и носиоца модалне квалификације (онога коме став припада). Уколико модални извор и испунитељ нису у сфери истога лица, реч је о 'спољашњој мотивационој модалности', и она је 'спољашња' из угла 'испунитеља'. У 'унутрашњој мотивационој модалности' покретачка снага налази се унутар носиоца става и усмерена је више на остваривање замишљене ситуације. Испунитељ пропозиције у овом подтипу мотивационе модалности није у првом плану.

Основна семантичка структура мотивационе модалности (с модалним глаголима као представницима одређених значења) може се приказати на следећи начин:

	подстицај	могућност
спољашњи	деонтички и ситуациони (<i>морайи, требайи, имаји</i>)	деонтичка и ситуациона (<i>моћи, смеји</i>)
унутрашњи	потреба, жеља (<i>морайи, хйеји, желеји, имаји</i>)	способност (<i>моћи, умеји, знаји, смеји</i>)

⁷ Евалуативи су ставови према фактивним пропозицијама те њихов статус у модалном систему непосредно зависи од тога да ли ће се модална значења ширити и на фактивне ситуације или ће се ограничити на нефактивне. Уп. о односу модалности и фактивности код Д. Звекић-Душановић (2006).

Комбинацијом два критеријума добијамо четири подтипа мотивационе модалности: спољашњи подстицај, унутрашњи подстицај, спољашњу могућност и унутрашњу могућност.

2. Модални глаголи имају значајну улогу у исказивању мотивационе и епистемичке модалности. Питање коначног списка модалних глагола, као и разграничавање модалних глагола од осталих глагола са модалним значењем, у српској лингвистичкој литератури није коначно решено, те овом приликом и неће бити предмет разматрања. Анализом ће бити обухваћени само они глаголи који се у *Gramatici srpskog jezika za strance* (MRAZOVIĆ 2009: 107) сврставају у модалне, а то су: *хћети*, *имати*, *моћи*, *морати*, *смети*, *требати*, *умети*, *знати*, *желети*.⁸ Овом списку додајем још и глагол *волећи* у потенцијалу.

Модални глаголи, као што се то обично истиче у литератури,⁹ обавезно захтевају глаголску допуну¹⁰ која се јавља у облику инфинитива или у виду конструкције *да* + презент, а њих карактерише и да је субјекат модалног глагола идентичан субјекту глагола у допуни. Такав спој модалног глагола и допуне најчешће се, у српском језику, сматра сложеним глаголским предикатом. Притом би требало да глагол у допуни припада класи тзв. пунозначних/самосталних глагола. Треба, међутим, констатовати и то да наведени услови не важе у свим ситуацијама у којима се модални глагол може појавити. Неке околности допуштају да се уз модални глагол оствари и неко друго глаголско време, да нема идентичности субјекта, и ту се већ отвара и питање синтаксичког односа између тако употребљеног модалног глагола и глагола у другом делу структуре (уп. *Требало би да су већ сџишли*). Реч је, наиме, о епистемичкој употреби модалних глагола, што је већ повезано с питањем полифункционалности модалних глагола, а ово, пак, с питањем типологије модалних значења.¹¹

⁸ У овој граматици може се наћи и детаљнији опис значења и употребе наведених модалних глагола.

⁹ Наведимо само неке граматике српског језика: Стевановић 1969: 33–34; Станојчић–Поповић 2002: 255–256; MRAZOVIĆ 2009: 177; Пипер 2005: 321–329.

¹⁰ Остаће отворено и питање да ли појављивање номиналне допуне аутоматски значи да глагол више не припада групи модалних глагола, већ добија статус самосталног глагола (уп. *Ја хоћу бац ову књиџу*), како се то тумачи у *Gramatici srpskog jezika za strance* (MRAZOVIĆ 2009: 180).

¹¹ Вишезначност модалних глагола (првенствено енглеских) заправо је у великој мери допринела издвајању типова модалних значења који се у литератури најчешће спомињу, што је за последицу имало да су нека значења извесно време остајала ван анализе или су стављана на периферију система као она која су под знаком питања управо зато што се не исказују модалним глаголима. Истраживања су, поготово типолошка, даље ишла у смеру проналажења универзалних параметара јер се показало да није оправдано категорију модалности везивати за модалне глаголе (за неке језике није сигурно да уопште поседују модалне глаголе, а ипак могу изразити модална значења; спискови модалних глагола варирају од језика до језика; њихове морфолошке, синтаксичке и семантичке карактеристике такође се разликују; језици се разликују по степену граматикализације модалних глагола...), али то није умањило интересовање за контрастивна и компаративна истраживања модалних глагола, нити се може негирати њихов значај у систему средстава за исказивање модалности. Допринос изучавању модалних глагола словенских језика на међусобним рела-

Модални глаголи синтаксички управљају допуном. Ипак, тежиште информације је на допуни, док модални глагол има функцију модификатора глаголске радње, односно квалификације.¹² Другим речима, модални глагол је средство за исказивање модуса (модалног оквира), а допуна је диктум (садржај који се квалификује, тј. пропозитивни део исказа).

Ова семантичка хијерархија задржава се и када се у исказу појаве два модална глагола. Наиме, први модални глагол непосредно се везује за пропозицију и модално је квалификује. Оваквом исказу може се додати други модални глагол који квалификује већ постојећи модални исказ. Први модални исказ представља пропозицију овог другог модалног глагола. На пример:

Гледа фудбал.
Хоће да гледа фудбал.
*Мора бићи да хоће да гледа фудбал.*¹³

Сада се може поставити питање: *Могу ли се посмајране структуре са два модална глагола укључити у овако постављен модел?* Верујући, у

цијама, али и у односу на немачки језик, па и уз повремено укључивање мађарског језика, даје Б. Хансен у више својих радова. У најобимнијем од њих, посвећеном приказу семантичких и граматичких карактеристика модалних глагола у руском, пољском, српском/хрватском језику, описана је ситуација и у старословенском језику (2001). У његовом концепту категорије модалних глагола први параметар за издвајање неког глагола као модалног јесте његова полифункционалност: „The unit is grammatically polyfunctional, i.e. it works on more than one level of modality (dynamic, deontic, epistemic) or works on one level as well as another ‘postmodal’ grammatical realm” (2000: 87). Управо у полифункционалности модалних глагола Хансен (2004: 246, 2005: 220) види разлику између модалних глагола и глагола са модалним значењем: „Typical modals are polyfunctional in the sense that they express no less than two types of modality. We usually distinguish dynamic, deontic and epistemic modality. Modals are polyfunctional, while so called modal content words, i.e. words with modal meaning which are not subject to an auxiliarisation process, have only one modal meaning” (2005: 220). Вишезначност модалних глагола има и повратни утицај на размишљања о општемодалној семантици. Та њихова карактеристика једно је од оправдања да се толико разнородна значења „држе на окупу” (PALMER 1986: 121; Nuyts 2005a: 15–16).

¹² Појам квалификације у овом раду узима се у ширем смислу. Ј. Нејтс (Nuyts 2005b) појам модалности ставља у контекст система категорија којима говорник може да квалификује неку ситуацију: „The modal categories, quite like tense or (more generally) time marking and aspect, obviously form part of a wider set of categories of (what I will hence-forth call) ‘qualifications’ which speakers can express with respect to the states of affairs they are talking about, i.e. categories by means of which the state of affairs can be modified, situated or evaluated” (стр. 18). Квалификативност у ширем смислу П. Пипер (2005) повезује с посесивношћу, модалношћу, темпоралношћу, квантификацијом и другим семантичким категоријама. Модалност је у том смислу „посебна врста квалификације, такве коју говорно лице даје о свом исказу (нпр. *Вероватно су они већ дошли*, где се реална заснованост исказа *Они су већ дошли* прилогом квалификује као ‘врло могућа’)” (стр. 830), односно „модалност је квалификација коју говорно лице даје о свом исказу и/или о ситуацији која је њиме означена” (стр. 636).

¹³ Ова три примера конструисана су да би се илустровао модел. У даљем тексту већина примера уз које не стоји звезда (*) забележени су у говорном језику Новосађана у неформалним разговорима или су преузети из литературе, а неки су конструисани да би се објаснио модел и сматрају се прихватљивим. У неким се, из стилских разлога, може замерити нагомилавање везника *да*. Примери са звездом нису потврђени, конструисани су да би се показало каква би структура настала у неким ситуацијама, највероватније се не би могли реализовати у датом значењу.

извесној мери, с оградом, пре детаљније анализе, у такву могућност, одговарам једним епистемичким и једним мотивационим глаголом: *Треба-ло би да могу*. Наиме, тек ако поставимо шему модалних значења и узмемо у обзир вишезначност модалних глагола, можемо претпоставити да ће неке комбинације модалних глагола бити могуће и оправдане, док неке друге неће.

Најпре ће се, у тачки 3, приказати неке могућности епистемичке квалификације исказа који су претходно квалификовани модалним значењем мотивационе модалности, а затим ће се, у тачки 4, приказати неке могућности комбинација два глагола употребљена с мотивационим значењем.

3. Модалним глаголима с епистемичким значењем увек се исказује став говорника који је присутан у моменту говорења, док се пропозитивни део исказа може односити на прошлу, садашњу или на ситуацију чије се остваривање тек очекује. Епистемичко значење могу имати модални глаголи *морати*,¹⁴ *ћребаћи* и *моћи*.¹⁵ Глаголом *морати* (уп. *Мора*

¹⁴ М. Ковачевић (2009) анализира случајеве конверзије појединих форми глагола у модалне речи, односно партикуле, и, као један од таквих случајева, издваја презентску алолексу *мора* (стр. 77–78). Супротно литератури (Пипер 1983: 167–168; Трвојевић-Милошевић 2004: 156–158; Пипер 2005: 644; Танасић 2008: 181–187), према којој се ова алолекса и у правој епистемичкој модалној употреби сматра модалним глаголом, М. Ковачевић заступа мишљење да у епистемичкој употреби алолекса *мора* не представља модални глагол, већ модалну партикулу. Синтаксичку потврду за ово налази у следећем: Облик *мора* као глагол сам не може бити реченични предикат, него само модални део сложеног глаголског предиката и његова једина допуна може бити други глагол у инфинитивној или у форми *да + презент*, форме које су по правилу супституентне. За разлику од овог правила, у примерима које наводи (у којима се облик *мора* појављује с епистемичким значењем) *да*-допуна се ретко реализује у презенту и никада се не може заменити инфинитивом. Облик *мора* (у тим примерима) долази на почетку реченице, а испред њега не може се реализовати субјекат, што је могуће испред глаголског облика *мора*. Значењску разлику између облика *мора* као глагола и као партикуле види у томе што облик *мора* као партикула изражава искључиво епистемичку модалност, што показује тестом супституције синонимским епистемичким партикулама. Ако упоредимо случај облика *мора* са епистемичком употребом других модалних глагола, уочићемо неке подударности, али и разлике, што показује да на плану описивања и објашњавања и морфолошких и синтаксичких и семантичких карактеристика модалних глагола још увек има много тога да се утврди.

¹⁵ П. Пипер (2005: 644) спомиње само модалне глаголе *морати* и *ћребаћи* у функцији исказивања епистемичке модалности. У граматици П. Мразовић (2009: 182–184) наводи се употреба глагола *морати*, *моћи* и *ћребаћи* у односу на говорно лице, када ови глаголи имају значење претпоставке (мада је нешто даље, у прегледу значења модалних глагола (стр. 188) из значења модалних глагола у односу на говорника изостао *ћребаћи*, а додат је *смећи*). И. Трвојевић-Милошевић (2004: 164) даје једну обухватнију анализу епистемичке употребе српских и енглеских модалних глагола и, поред *морати*, *моћи*, *ћребаћи* и *смећи*, сматра да се и глаголи *ћшећи* и *умећи*, као и глагол *моћи*, могу епистемички интерпретирати када имају „спорадичну” егзистенцијалну употребу као што је то у примеру *Та инфекција хоће/уме јако да се њогорща у влажним условима*, тј. када парафраза садржи неки егзистенцијални квантификатор типа „понекад” или „неки”. Не могу се, ипак, сложити с тврдњом да се ови глаголи у „спорадичној” егзистенцијалној употреби могу интерпретирати и епистемички. Егзистенцијална употреба упућује на то да је ситуација именована у пропозицији фактивна, а „спорадично” значење једино експлицира да се она остварује само повремено. Дакле, не уноси значење уверености у истинитост већ само констатовања могућности која може бити спољашња, типа околност (циркумстанцијална могућност) или

/бићи/ да је у *штоме разлика*¹⁶) исказује се висок степен уверености у истинитост пропозиције (има вредност модалне партикуле *сиђурно* или израза *бићи сиђуран, уверен, убеђен*), глаголом *шребайи* (често у потенцијалу, уп. *Требало би да је у штоме разлика*) мањи степен уверености у односу на *морайи* (највише му одговара модална партикула *веровајно* или нефактивни глаголи типа *вероваји, претйосйављаји*), а глаголом *моћи* (уп. *Може бићи да је у штоме разлика*) епистемичка могућност (најчешће му одговара модална партикула *можда*).

У једном исказу два модална глагола с епистемичким значењем неће се појавити јер нема никаквог оправдања да се истовремено износе два различита степена уверености, односно да се један већ епистемички квалификован исказ још једном епистемички квалификује. Такође је мало вероватно да ће се исти модални глагол употребити с различитим модалним значењима, једним епистемичким и једним неепистемичким, односно **Мора бићи да мора..., *Требало би да шреба..., *Може бићи да може...*, али сад већ не из семантичких, већ из стилистичких разлога. У таквим ситуацијама појавиће се или неки други модални индикатор епистемичког типа (модалне партикуле *сиђурно, веровајно, можда*, глаголи и глаголски изрази типа *мислим, претйосйављам, чини ми се, рекао бих* и слично) или ће се заменити неепистемички употребљен модални глагол неким прозирнијим модалним индикатором одговарајућег значења (уп. *Мора бићи да је иринуђена/да је шерају/да осећа иошребу..., Може бићи да је сјособна/да је у сјању/да јој је дозвољено... и сл.*).

Када је комбинација два модална глагола прихватљива, епистемички употребљен модални глагол по правилу претходи неепистемичком. Ако се и појави иза неепистемичког, то не значи да је хијерархијски низ тада обрнут, већ је само епистемичка квалификација уметнута у већ модални исказ (уп. *Хиела је, мора/може бићи, да се на шај начин извини*).

3.1. Ако се узме у обзир предложена семантичка структура мотивационе модалности, може се приметити да је сасвим оправдана и уобичајена комбинација једног модалног глагола епистемички употребљеног и једног модалног глагола типа унутрашњи подстицај као што су *хшеји*,

унутрашња, тј. способност (унутрашња динамичка могућност). Проблем, чини ми се, представља управо чињеница да у овом случају постоје и семантичке карактеристике, на које није обраћено довољно пажње. Наиме, глагол *моћи* често, а глагол *умети* у свом основном значењу, припадају унутрашњој динамичној могућности, тј. способности. Ово значење омогућава проширивање и на поље „повременог дешавања”, јер способност некога/нечега да оствари оно што је исказано у пропозицији представља предуслов за њено остваривање те је сасвим разумљиво да се, ако већ постоји способност за нешто, то нешто повремено и остварује. Стога, адекватнију парафразу, рекла бих, пружа евентивни глагол *дешава се*. Глагол *хшеји* може имати и значење *бићи склон, обичаваји* што такође омогућава да се прошири и на значење повременог остваривања онога чему је неко склон, има обичај. Видимо да семантика ових глагола дозвољава и њихову употребу са „спорадичним” значењем. Осим ових, наводи се и епистемичка интерпретација глагола *смеји* у примерима као што су: *То не би смело бићи исијина* (Трвојевић-Милошевић 2004: 164) и *То сад више не би смело да нам смеја* (Мразовић 2009: 188). И. Трбојевић-Милошевић (2004: 164) констатује да се о епистемичкој модалности глагола *смеји* може говорити када се он појављује у одричном облику и то најпре у потенцијалу, када припада категорији дубитатива.

¹⁶ Пример преузет од И. Трбојевић-Милошевић (2004: 156).

желети и *имати* (= *желети*). Предуслов за ову комбинацију јесте да говорник има основа да закључује о постојању неких хтења и жеља субјекта, било да их смешта у садашњост, прошлост или будућност:

- *Зашто нас је иако погледала?*
- *МОРА /БИТИ/ / МОЖЕ БИТИ ДА ЈЕ ХТЕЛА (ХОЋЕ)/ ЖЕЛЕЛА (ЖЕЛИ) /ИМАЛА (ИМА) нешто да каже.*
- *Зашто је припремила толико бележака?*
- *МОРА /БИТИ/ /МОЖЕ БИТИ ДА ХОЋЕ (ЋЕ ХТЕТИ) да дискутује.*

И када је епистемички модални глагол у перфекту, став уверености везује се за моменат говора (уп. *Она је то морала хтеети, иначе никад не би присијала.* = *Мора да је она то хтела...*).

Приказујући синтаксичке структуре предиката П. Пипер (2005: 323) у оквиру сложеног предиката даје и следеће могућности:

- 1) модални + модални + копулативни глагол:
 - а) *Она може пожелети да буде студент.*
 - б) *Она би могла пожелети да буде студент.*
- 2) модални + модални + семикопулативни глагол:
 - а) *Она може пожелети да изврши претицање.*
 - б) *Она би могла пожелети да изврши претицање.*
- 3) модални + модални глагол:
 - а) *Она може хтеети више.*
 - б) *Она би могла хтеети више.*

Примери под 1) и 2) највероватније представљају комбинацију епистемички употребљеног глагола *моћи* и модалног глагола *пожелети*, који припада глаголима унутрашњег подстицаја (уп. *Она може пожелети/Она би могла пожелети... = Она ће можда пожелети...*). Истина, могућа је и другачија интерпретација, она у којој оба глагола припадају унутрашњој мотивационој модалности. У том случају глагол *моћи* исказује унутрашњу могућност, потенцијале субјекта, његова својства, његову способност (уп. *Она може пожелети/Она би могла пожелети... = Она је у стању да пожели...*). Најмање је вероватно да је у питању употреба модалног глагола *моћи* са значењем спољашње могућности, тј. дозволе (уп. *Она може пожелети/Она би могла пожелети... = Њој је дозвољено да пожели*). У примерима под 3) такође је највероватнија епистемичка интерпретација глагола *моћи* (*Она може/би могла хтеети више = Она ће можда хтеети више*). Унутрашња могућност (уп. *Она може/би могла хтеети више = Она је у стању да хоће више*) мање је вероватна, а спољашња могућност типа дозволе прихватљивија је него у претходним примерима (уп. *Она може/би могла хтеети више = Њој је дозвољено/Она има право/Она сме да хоће више* рећи ће се у околности у којој се, на пример, субјекат неким својствима издваја од осталих и на основу тога добија неке повластице). Пример под 3) б), штавише, може бити интерпретиран и као спољашњи подстицај (уп. *Она би могла хтеети више = Требало би/Било би добро да*

она хоће више) ако се претпостави да говорник није задовољан постигнућем субјекта и поводом тога изражава сугестију да се ситуација промени, односно неку врсту замерке, прекора. Јасно је да је за поуздану интерпретацију неопходан контекст, а у говору значајну улогу има и реченична интонација.

П. Пипер (2005: 341—342) говори и о линеаризацији у сложеном предикату и наводи могућност појављивања два модална глагола „модални глагол 1 (из серије *моћи*, *требати*, *морати* и сл.) и модални глагол 2 (*хтеети* или неки глагол сличног значења)”. Примери којима илуструје ову појаву гласе:

*Они могу захтевати да буду боље нагрђени.
Они могу захтевати да почну вршити контролу производа.*¹⁷

И овде је могућа различита интерпретација значења модалног глагола *моћи*: епистемичка (уп. *Они ће можда захтевати...*), деонтичка (уп. *Они имају дозволу/право да захтевају...*), па и унутрашња могућност која је, чини ми се, мање вероватна (уп. *Они су у стању да...*), док је семантика глагола *захтевати* сасвим прозирна.¹⁸

У сваком случају, несумњиво је да су, у свим наведеним примерима, у питању различити типови значења два модална глагола.

3.2. Мотивациону модалност типа спољашњи подстицај изражавају глаголи *морати*, *требати* и *имати*. Овде већ долази до изражаја вишезначност модалних глагола *морати* и *требати*, јер су средства и за исказивање епистемичког и за исказивање неепистемичког значења. Као што је речено, мала је вероватноћа да ће се у једном исказу појавити исти модални глагол с различитим модалним значењем. Такође је дискутабилна могућност комбиновања епистемички употребљених глагола с већим степеном уверености и мотивационо употребљених глагола (уп. **Мора бити да треба...*, **Требало би да мора...*). Тада ће се предност дати или неком другом епистемичком модалном индикатору (уп. *Сигурно треба...*, *Колико ја знам, вероватно мора...* и сл.) или ће подстицајни глагол бити замењен неким другим модалним индикатором спољашњег подстицаја (уп. *Мора бити да је шерају/наговарају/присиљавају...*). Међутим, ако је степен уверености мањи, представља могућност, како је то у случају епистемичке употребе глагола *моћи*, комбинација с подстицајним *морати*, *требати*¹⁹ постаје прихватљива:

— *Мора ли она поново да пријављује исцрп?*
— *Не знам. МОЖЕ БИТИ ДА МОРА.*

¹⁷ Овде, се осим два модална глагола, појављује и један фазни и један семикопулативни глагол. Пример управо треба да илуструје могућност реализације овакве структуре.

¹⁸ Овде би се поново могло отворити питање односа модалних глагола и глагола с модалним значењем.

¹⁹ Глагол *имати* са значењем *требати*, *морати* чини се мање прихватљивим уз епистемичко *моћи*, што може бити последица његовог доминантног значења самосталног глагола за означавање поседовања.

- *Треба ли ово обавештење истаћи на оglasну таблу?*
- *Нису ми ништа рекли. МОЖЕ БИТИ ДА ТРЕБА.*

3.3. Модални глагол *моћи* представник је модалног значења могућности. Он се јавља, као што је већ показано, с епистемичким значењем, али још значајнију улогу има у мотивационој модалности и то у два под-типа: спољашњој и унутрашњој могућности.²⁰ У зависности од модалног извора, у оквиру модалног значења типа спољашња могућност могу се издвојити: могућност која настаје на основу нечије дозволе (деонтичка могућност) и могућност која настаје стицајем околности (циркумстанцијална могућност). У првом случају модални глагол *моћи* има вредност прилошког израза *дозвољено је (некоме)*, у другом има вредност израза *имајши прилику*. Када је употребљен са значењем способности, припада унутрашњој могућности и има значење *бићи способан/бићи у сјању*. Сам модални глагол не информише о типу могућности и зато је често тешко, без познавања контекста, утврдити које је значење примарно у неком исказу. Ово истовремено може бити и разлог зашто ће се предност дати неком семантички прозирнијем показатељу:

- *Како то да је данас полагао два испита?*
- **МОРА БИТИ ДА ЈЕ МОГЛА.* = *Мора бићи/ да јој је било дозвољено/да је имала прилику/да је способна за тако нешто.*

И глагол *смети* може обележавати спољашњу могућност деонтичког типа (*дозвољено је (некоме)*), али и сопствену смелост, усуђивање субјекта да врши неку радњу, што већ припада унутрашњој могућности. И овде је могуће да ова вишезначност утиче на то да ће се уместо модалног *смети* употребити семантички спецификованије лексичке јединице:

- *Како то да је отишла раније на годишњи?*
- **МОРА БИТИ/МОЖЕ БИТИ ДА ЈЕ СМЕЛА.* = *Мора бићи/Може бићи да јој је дозвољено/да се усудила без иштања.*

До сада је било речи о субјектима који имају обележје живо (+). Говорник, међутим, може процењивати могућност остваривања неке ситуације и на основу познавања неких карактеристика субјекта који је предметног или апстрактног карактера:

- Може ли све ово сјати у замрзивач? — ТРЕБАЛО БИ ДА МОЖЕ.*
- Могу ли се сви моји примери уклонити у табелу? — ТРЕБАЛО БИ ДА МОГУ.*

Глаголи *умети* и *знаћи*, када функционишу као модални показатељи унутрашње могућности, имају значење способности субјекта за вршење неке радње:

²⁰ У потенцијалу, на пример, може означавати и спољашњи подстицај (уп. *Могла би мало више да учиш* = *Требало би мало више да учиш*).

- *Како је она успела да стигне догде?*
- *МОРА /БИТИ/ /МОЖЕ БИТИ ДА УМЕ/ЗНА да весла.*

4. Ако прихватимо семантичку шему предложене мотивационе модалности, можемо рећи да модално значење спољашњег подстицаја имају глаголи *морати*, *итребајти* и *имати*, када означавају стимуланс са стране (уп. *Мора/Треба/Има да изађе на испит*), а, осим глагола *хитети* и *желети*, могу бити и индикатори унутрашњег подстицаја, када означавају унутрашњу потребу, жељу субјекта (уп. *Морам/Треба мало да предахнем, Имам нешто да ти кажем*). Спољашњу могућност сигнализују глаголи *моћи* и *смети* (уп. *Може/Сме вечерас да остане дуже*) који, како је напоменуто, могу бити и индикатори унутрашње могућности (уп. *Може да чисти и најсигурнија слова, Сме да зледа доле с ове висине*) којима припадају и глаголи *умети* и *знати* када означавају способност субјекта за вршење неке радње.

Два модална глагола могу се у једном исказу реализовати и када су оба употребљена са значењем неког од четири издвојена подтипа мотивационе модалности. У даљем тексту приказаће се нека семантичка обележја која допуштају или спречавају њихове комбинације.

Укрштањем четири подтипа мотивационе модалности добија се 16 комбинација од којих, видећемо, нису све семантички оправдане.

4.1. Прво ће се приказати могућности појављивања глагола подстицаја који синтаксички управљају другим модалним глаголима мотивационе модалности:

4.1.1. Семантика спољашњег подстицаја заправо подразумева деловање на субјекат с циљем да он оствари ситуацију означену у допуни. Подстицати се може не само нека акција, већ и воља субјекта, па и његове способности. Зато су сасвим прихватљиви они искази у којима модални глагол типа спољашњи подстицај управља неким од глагола унутрашње мотивационе модалности. Управо у стиху који је дат у наслову овога рада имамо овакву комбинацију. Глаголом *итреба* подстиче се воља субјекта (уп. *итреба хитети*) и његова сопствена смелост (уп. *итреба смети*). То што у овом примеру подстицај није упућен конкретном агенсу (структура се састоји од безличног *итребајти* са инфинитивним допунама глагола *хитети* и *смети*) не утиче на семантичку компатибилност ових глагола.

Деловање на вољу субјекта показују следећи примери:

- *МОРАШ ХТЕТИ више у живоју.*
- *Не знам да ли она хоће да учествује у шом пројекту.*
- *ИМА ДА ХОЋЕ!*

Подстицање на унутрашњу могућност нарочито је погодно када је унутрашња мотивациона могућност исказана модалним глаголом *моћи*. То је ситуација у којој неко са стране подстиче, бодри субјекат, не допушта му да сумња у своје потенцијале, тера га, храбри га да скупи снагу, употреби своје способности:

- *Не знам да ли ћу моћи ово да завршим на време.*
 — *МОРАШ МОЋИ! / ИМА ДА МОЖЕШ!*

Структура у којој би један глагол спољашњег подстицаја управљао другим глаголом спољашњег подстицаја мислим да нема ни семантичког ни прагматичког оправдања јер представља комбинацију истог семантичког подтипа, а глаголи се разликују само по интензитету подстицаја. Другим речима, исказ који је већ модално квалификован глаголом са значењем спољашњег подстицаја нема потребе секундарно квалификовати глаголом са истим типом значења. Оправдано би било једино ако бисмо установили још једну „карику” у овом ланцу где би, на пример, говорник био извор првог подстицаја који би био усмерен на неко лице, с циљем да оно утиче на испунитеља да изврши радњу.²¹ Међутим, ни тада се не очекује реализација два модална глагола (уп. **Има да мора = Мораш јој наредити*²²). Слично је и са глаголом спољашњег подстицаја који би управљао глаголом спољашње могућности. Наиме, нема смисла да један извор истовремено и подстиче и допушта једну ситуацију. Прихватљиво је једино ако претпоставимо два различита извора где, на пример, говорник сматра да испунитељ треба да добије дозволу или да му се на неки други начин омогући остваривање неке ситуације. Па и тада није вероватно да ће се појавити два модална глагола (уп. **Има/мора да може/сме = Мораш јој дозволи*ти).

²¹ Колико је комплексно питање сагледавања учесника модалне ситуације као и њихових међусобних односа приказано је у граматици *Теорија функционалне грамматики, Темпоралност, Модалност* (1990). У поглављу *Побуждење к действию в актах речи* (Биријолин 1990: 238–243) предлаже се класификација императивних исказа на основу семантичко-прагматичких критерија. Разликују се три плана: „а) план референтов: его учасници — конкретне индивиды-лица А, Б, В, Г, Д и т.д.; (б) план акта речи: его учасници — Говорящий и Слушающий; Говорящий адресуе информацию Слушающему; (в) план прескрипции: его учасници — Прескриптор и Исполнитель; Прескриптор (лицо или группа лиц, задающие прескрипцию) обязывает Исполнителя (лицо или группа лиц, которым задана прескрипция) выполнить некоторое определенное действие”. Даје се и списак логичких могућности међу учесницима:

(I)	(А — Говорящий = Прескриптор)	(Б — Слушающий = Исполнитель);
(II)	(А — Говорящий = Прескриптор)	(Б — Слушающий ≠ Исполнитель);
(III)	(А — Говорящий ≠ Прескриптор)	(Б — Слушающий = Исполнитель);
(IV)	(А — Говорящий ≠ Прескриптор)	(Б — Слушающий ≠ Исполнитель).

У поглављу *Необходимость* (С. Н. Цейтлин 1990: 142–155) структура ситуације неопходности представља се на следећи начин: „S1 (субјект речи, говорајући) соопштае о том, что S2 (субјект модалне оценок) считае неопходимим, чтобы S3 (субјект волюнтативности) совершил некоторое волевое усилие, в результате которого потенциальная ситуация, имеющая субъектом S4 (субјект-агенси, субјект предметной ситуации), превратилась бы в фактическую” (стр. 144).

²² Глагол *наредити* одабран је као репрезент значења спољашњег деонтичког подстицаја насупротив глаголу *дозволи*ти као репрезенту спољашње деонтичке могућности. Као што је на почетку речено, термину „подстицај” дата је предност у односу на термин „нужност” јер је општији и под њим се подразумевају различити интензитети и врсте подстицаја који се обично сврставају у директивне исказе као што су: наредба, захтев, предлог, препорука, савет... Уп. Поповић 2005: 1021–1040.

4.1.2. Глаголима унутрашњег подстицаја исказује се, првенствено, потреба, воља, жеља субјекта која је усмерена на остваривање неке ситуације. Субјекат понекад процењује да су за остваривање жељене ситуације неопходни неки предуслови, односно да нешто треба и да омогући њено остваривање. Истовремено, он је свестан да у моменту постојања жеље услови нису погодни за њено остваривање, нешто омета реализацију жељене ситуације. Тада може настати исказ у којем глагол унутрашњег подстицаја (првенствено *волејти* у потенцијалу) синтаксички управља глаголом *моћи*. Могућност може бити унутрашња (способност) или спољашња (дозвола или околности). Значење глагола *моћи*, речено је, често није довољно прозирно да би се идентификовао тип могућности. У следећим примерима не може се поуздано, без познавања контекста или додатних информација од стране субјекта, знати који тип могућности условљава (омета, онемогућава) реализацију жељене ситуације:

- *ВОЛЕЛА БИХ ДА МОГУ да решим макар један од својих проблема.*
- *ВОЛЕЛА БИ ДА МОЖЕ да сјава дуже.*

Глагол *смејти* такође може означавати и сопствену смелост и дозволу. Недостатак једног или другог омета реализацију жељене ситуације:

- *ВОЛЕЛА БИ ДА СМЕ ошворено рећи шта мисли.*

Глаголи *умејти* и *знајти*, када су употребљени као модални, припадају искључиво унутрашњој могућности (тј. способности):

- *ВОЛЕЛА БИХ ДА УМЕМ/ЗНАМ лепо да певам.*

Ако један глагол унутрашњег подстицаја управља другим глаголом унутрашњег подстицаја, имамо комбинацију два модална глагола истог семантичког подтипа. Она је прихватљива ако претпоставимо да постоји околност у којој субјекат сам себе подстиче на то да пожели неку ситуацију. Предуслов за ово јесте да је субјекат свестан непостојања жеље у њему, али и тога да би било добро да се она појави. Тада, на пример, волитивни глагол *хтејти* може управљати дезидеративним *желети* (уп. *Хтела би да жели...*). Ово упућује и на то да међу глаголима унутрашњег подстицаја постоје семантичке разлике које допуштају њихова комбиновања.²³

Када глагол унутрашњег подстицаја управља глаголом спољашњег подстицаја, у питању је мање вероватна, али не и немогућа околност у

²³ У једном ширем смислу глаголима унутрашњег подстицаја припадају и многи други глаголи којима се реферише о фазама мотивационог циклуса: од јављања унутрашње потребе, свести о њој, жеље за постизањем некакве ситуације (задовољењем потребе, жеље), преко намере, настојања да се замишљена ситуација оствари, све до њеног остварења (уп. ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ 2006). Унутар њих гледано, они допуштају разноврсне комбинације које свакако треба детаљније истражити. Врло је вероватно да један може управљати другим ако не припадају истој фази мотивационог процеса (уп. *Хоће да покуша...*, *Намерава да покуша...*, *Труди се да успе...*), а да представници исте фазе неће моћи да се овако употребе, услед своје синонимичности (уп. **Наумио је да намерава...*, **Труди се да напхоји...*).

којој субјекат жели да га нешто са стране подстакне, натера на остваривање неке ситуације (уп. *Хиела би да мора...*).

4.2. По свему судећи, далеко су већа семантичка ограничења када су у питању глаголи могућности који управљају осталим глаголима мотивационе модалности.

4.2.1. Глаголима спољашње могућности припадају *моћи* и *смети* када означавају дозволу или спољашње околности које омогућавају остваривање неке ситуације.

Само ако претпоставимо да се дозвољавати/омогућавати могу жеље и способности субјекта, можемо говорити о прихватљивости оних структура у којима модални глагол спољашње могућности управља модалним глаголима унутрашњег подстицаја или модалним глаголима унутрашње могућности. Ово би, заправо, биле комбинације *Може хћејти...* и *Може смети...* које се од *Треба хћејти...* и *Треба смети...* разликују по типу спољашње мотивационе модалности — оне са *шреба* припадају подстицају, а оне са *моћи* припадају могућности.

Може се запазити да у одређеним околностима ови искази имплицирају да говорник или не одобрава жељу субјекта или сматра да је она неостварљива:

- *Али она толико жели да поједе сладолед!*
- *МОЖЕ она ДА ЖЕЛИ (али ја мислим да то није њамејно).*
- *Замисли! Хоће да јој куйимо нови компјутер!*
- *Што се мене шиче, МОЖЕ ДА ХОЋЕ (али ми за то сада немамо њара).*

Субјекат и сâм може констатовати да не постоје препреке да нешто жели, али је истовремено свестан и да су шансе за остваривање жељене ситуације мале:

- *Ја то МОГУ ДА ЖЕЛИМ, (али ми се жеља вероватно неће испунићи).*

Као што ни два глагола спољашњег подстицаја највероватније немају оправдања, тако то важи и за два глагола спољашње могућности. Аналогно глаголима подстицаја, и овде бисмо, евентуално, могли установити још једну „карику” где је говорник извор прве могућности/дозволе која се односи на неко лице које би било извор друге могућности/дозволе која се, пак, даје испунитељу. Овакву семантичку структуру, по свему судећи, не можемо исказати са два модална глагола првенствено због различитих учесника у модалној ситуацији, али и због вишезначности модалних глагола (уп. **Може смети = Можеш јој дозволићи*). Дозвола за остваривање неке ситуације или могућност која настаје стицајем околности неспојиве су с истовременим подстицајем на ту исту ситуацију уколико је у питању исти извор, као што је то био случај и са обрнутим распоредом ових семантичких типова (где глагол спољашњег подстицаја управља глаголом спољашње могућности). Овде би се, такође, могло говорити о околности у којој неко/нешто допушта некоме/не-

чему да подстиче/присиљава некога, али ни то није могуће исказати са два модална глагола (уп. **Може да мора* = *Можеш јој наредити*).

4.2.2. Глаголи унутрашње могућности су, изгледа, најмање подложни управљању другим модалним глаголима.

Ако пођемо, рецимо, од тога да је пропозиција већ модално квалификована једним глаголом са значењем спољашње мотивационе модалности (било подстицаја, било могућности), тешко је замислити ситуацију у којој би таквом исказу било оправдано додати једну модалну квалификацију типа унутрашња могућност. Наиме, спољашњи подстицај и могућност подразумевају „деловање са стране” на субјекат (односно на испунитеља ситуације — пропозиције), модални извор је изван онога од кога се очекује остваривање неке ситуације. Модални исказ који већ има значење да је мотивација ван сфере испунитеља не може се додатно квалификовати додавањем значења способности — могућности која је унутар испунитеља. На пример, ако у следећим исказима установимо утицај са стране: *Мора да иде у школу* — значење спољашњег подстицаја, обавезе; *Може да иде у школу* — значење спољашње могућности, дозволе (коју, на пример, даје лекар после болести), немогуће је ово додатно модификовати глаголима унутрашње могућности: **Може/сме да мора да иде у школу*, **Може/сме да може да иде у школу*.

Мала је вероватноћа и да ће модални глагол употребљен са значењем унутрашње могућности управљати модалним глаголом унутрашњег подстицаја. Објашњење може бити у следећем: Глаголи *моћи* и *смећи* у комбинацији са глаголима унутрашњег подстицаја највероватније не би били интерпретирани као унутрашња, већ као спољашња могућност јер има више смисла очекивати ситуацију у којој се дозвољава нечија жеља, а не ситуацију у којој постоји значење способности субјекта да нешто жели (уп. **Може да хоће/жели...* = *Способан је/У стању је да хоће, жели...*; **Сме да хоће/жели...* = *Усуђује се да хоће/жели...*). Глаголи *умећи* и *знаћи*, у комбинацији с глаголима унутрашњег подстицаја, највероватније би изгубили модално значење способности субјекта и били би интерпретирани са значењем „имати обичај” (уп. *Уме она да хоће/жели...*; *Зна она да њжели...*).

Глаголи унутрашње могућности *моћи*, *умећи* и *знаћи* не могу међусобно управљати једни другима јер су синонимични (тако употребљени имају значење „способност субјекта за вршење неке радње”), а не може се направити ни „ланчана” структура унутрашње могућности, као што је то учињено са спољашњом могућношћу. Између могућности типа способност и могућности на основу сопствене смелости има довољно семантичких разлика да би се претпоставила могућност њихове комбинације. Можемо, на пример, констатовати и да је неко способан да се усуди да оствари неку радњу и да се неко усуђује да буде способан да оствари неку радњу (уз ограду у вези с озбиљношћу ове друге), али ни у једном случају то није могуће исказати комбинацијом глагола *моћи* и *смећи* (уп. **Може да сме* = *Способан је/У стању је да се усуди...*; **Сме да може* = *Усуђује се да буде способан/уме/зна...*).

5. Циљ овога рада био је да се идентификују неке семантичке околности које утичу на могућност реализације два модална глагола у једном исказу. Он истовремено представља и проверу адекватности предложене типологије модалних значења у којој се, као основни типови релевантни за анализу значења и употребе модалних глагола, издвајају епистемичка и мотивациона модалност. У односу на епистемичку модалност, која је семантички релативно једноставна, барем када је у питању епистемичка употреба модалних глагола, и у којој се значења разликују првенствено према нивоу уверености у истинитост пропозиције, мотивациона је семантички комплекснија јер се у њој значења разликују не само према нивоу, већ и на основу спољашњег/унутрашњег карактера модалног извора/силе/мотива. Стога је мотивациона модалност, укрштањем ова два критеријума, разложена на четири подтипа: спољашњи подстицај, унутрашњи подстицај, спољашњу могућност и унутрашњу могућност.

Спроведена анализа указује на следеће правилности:

Услов за појављивање два модална глагола у синтаксичкој вези у којој један управља другим јесте да су у датом исказу употребљени за обележавање различитих типова/подтипова модалних значења, односно да међу њима постоји бар минимална семантичка разлика која допушта њихову комбинацију. Дакле, није вероватно, а ни семантички оправдано, комбиновање два модална глагола употребљена с идентичним модалним значењем, синонимично.

Један исти модални глагол највероватније се неће појавити у структури у којој би први синтаксички управљао другим, чак и када би означавао различите типове/подтипове модалности. Односно, чак и ако постоји таква семантичка могућност, појављивање истог модалног глагола с различитим модалним значењем није вероватно првенствено из стилских разлога и из разлога јасноће исказа.

Већа семантичка спецификованост (семантичка прозирност модалног глагола независно од контекста) повећава могућност његове комбинације с другим модалним глаголима и обрнуто, полифункционалност (висока зависност семантичке реализације од контекста) у већој мери ограничава могућности комбинација.

Ако се у исказу појаве два модална глагола од којих је један употребљен с епистемичким значењем, а други с мотивационим, уз пропозицију се везује најпре мотивациони модални глагол, а епистемички употребљен модални глагол, према оваквом исказу, односи се као према својој пропозицији.

Унутар мотивационе модалности, глаголи којима се исказује подстицај лакше управљају глаголима којима се исказује могућност, док је обрнута ситуација ограничена на неке специфичне случајеве.

Модални глаголи употребљени са значењем спољашњег подстицаја могу управљати модалним глаголима употребљеним са значењем унутрашњег подстицаја и унутрашње могућности. Семантичко оправдање за ово састоји се у следећем: стимуланс са стране (ван сфере испунитеља замишљене ситуације), било да је деонтичког типа било да је типа околности или неких општеважећих норми, савета, може бити упућен с ци-

љем да се подстакне воља, жеља, способност или смелост субјекта да оствари неку ситуацију.

Модални глаголи употребљени са значењем унутрашњег подстицаја могу управљати модалним глаголима употребљеним са значењем спољашње могућности и унутрашње могућности. Семантичко образложење налази се у томе што унутрашња потреба, жеља субјекта (стимуланс изнутра) може бити усмерена на добијање дозволе, стварање околности које ће му омогућити остваривање ситуације или на постојање сопствене способности/смелости за остварење ситуације.

Остале потенцијалне семантичке комбинације показују далеко већа ограничења у могућности исказивања модалним глаголима и захтевају семантички прозирније, једнозначне модалне индикаторе.

Запажања која су овде изнета не претендују да буду ни коначна, нити потпуна. Свакако је потребна верификација на обимнијем корпусу који може допринети још бољем сагледавању различитих околности под којима посматране структуре функционишу. Један њихов потпунији преглед тек предстоји.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ковачевић, Милош. „Глаголске алолексе као модалне ријечи”. *Научни сасџанак слависта у Вукове дане* 38/1 (2009): 73–86.
- ПИПЕР, Предраг. „Синонимије и конверзије с глаголом ‘морати’ ”. *Научни сасџанак слависта у Вукове дане* 12/1 (1983): 167–172.
- ПИПЕР, Предраг. „Предикаат” и „Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика”. Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић (у редакцији Милке Ивић). *Синџакса савременога српског језика, Простја реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига — Нови Сад: Матица српска, 2005.
- Поповић, Људмила. „Комунитивне функције просте реченице”. Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић (у редакцији Милке Ивић). *Синџакса савременога српског језика, Простја реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига — Нови Сад: Матица српска, 2005.
- Радовановић, Милорад. *Увод у фази линџвистичку*. Сремски Карловци — Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- Станољчић, Живојин и Љубомир Поповић. *Грамаџика српскога језика, Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, осмо, љперађено издање*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрваџски језик (џрамаџички сисџеми и књижевнојезичка норма II, Синџакса*. Београд: Научна књига, 1969.
- Танасић, Срето. „Један тип безличне реченице с глаголом МОРАТИ”. *Српски језик XIII*/1–2 (2008): 181–187.
- Теорија функционалној грамаџики, Темпоралност, Модалност*. Ленинград: Издањелство „Наука”, Ленинградскоо оделеление, 1990.

*

- BALLY, Charles. *Linguistique générale et linguistique française*. Quatrième édition revue et corrigée. Berne: Éditions Francke, 1965.
- DE HAAN, Ferdinand. “Modality in Slavic and semantic maps”. Björn Hansen, Petr Karlík (eds.). *Modality in Slavonic Languages. New Perspectives*. München: Verlag Otto Sagner, 2005a, 3–24.

- DE HAAN, Ferdinand. "Typological approaches to modality". William Frawley (ed.). *The Expression of Modality*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2005b, 27—69.
- HANSEN, Björn. "The German Modal Verb *müssen* and the Slavonic Languages — The Reconstruction of a Success Story". *Scando-Slavica* 46 (2000): 77—92.
- HANSEN, Björn. *Das slavische Modalauxiliar. Semantik und Grammatikalisierung im Russischen, Polnischen, Serbischen/Kroatischen und Altkirchenslavischen*. München: Verlag Otto Sagner, 2001.
- HANSEN, Björn. "Modals and the boundaries of grammaticalization: the case of Russian, Polish and Serbian-Croatian". Walter Bisang, Nikolaus P. Himmelmann, Björn Wiemer (eds.). *What makes Grammaticalization? A Look from its Fringes and its Components*. Berlin — New York: Mouton de Gruyter, 2004, 245—270.
- HANSEN, Björn. "How to measure areal convergence: a case study of contact-induced grammaticalization in the German-Hungarian-Slavonic contact area". Björn Hansen, Petr Karlík (eds.). *Modality in Slavonic Languages. New Perspectives*. München: Verlag Otto Sagner, 2005, 219—237.
- MRAZOVIC, Pavica. *Gramatika srpskog jezika za strance*. Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje. Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- NUYTS, Jan. "Modality: Overview and linguistic issues". William Frawley (ed.). *The Expression of Modality*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2005a, 7—26.
- NUYTS, Jan. "The modal confusion: on terminology and the concepts behind it". Alex Klinge, Henrik Høeg Müller (eds.). *Modality: Studies in form and function*. London: Equinox Publishing Ltd., 2005b, 5—38.
- PALMER, F. R. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- PALMER, F. R. *Modality and the English Modals*. London: Longman, 1990.
- PALMER, F. R. *Mood and Modality*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- TRBOJEVIĆ-MILOŠEVIĆ, Ivana. *Modalnost, sud, iskaz. Epistemička modalnost u engleskom i srpskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet, 2004.
- ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ, Dušanka. *Sintaksičko-semantičke strukture s modalnim indikatorom u srpskom i mađarskom jeziku*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2006.

Dušanka Zvekić-Dušanović

ON THE PREDICATES OF THE *TREBA HTETI, TREBA SMETI...* TYPE

S u m m a r y

The paper analyzes some semantic circumstances which regulate the possibility to realize two modal verbs in one utterance. First, in section 1, the paper presents a short review of the basic issues related to defining modal meanings and proposes the typology which distinguishes two basic modal types relevant for the analysis of meaning and use of modal verbs: epistemic and motivational modality. In the motivational modality, four semantic subtypes are singled out: external stimulus, internal stimulus, external possibility and internal possibility. In section 2, the author discusses the syntactic-semantic characteristics of utterances which include modal verbs and a complement. In section 3, the paper presents some possibilities for the epistemic qualification of utterances which were previously qualified by the modal meaning of motivational modality (utterances of the type *Mora da je htela nešto da kaže/She must have wanted to say something*), and in section 4 some possibilities for combining two verbs used with the motivational meaning (utterances of the type *Moraš hteti više u životu/You must want more in life*).

The following regularities were noticed:

The condition for the appearance of two modal verbs in the syntactic link in which one governs the other is that they are in the given utterance used to mark different types/subtypes of modal meanings. Most likely, one and the same modal verb would not appear in the structure in which the first one syntactically governs the second one, even when it denotes different types/subtypes of modality. Greater semantic specificity increases the possibility of its combination with other modal verbs and vice versa, polyfunctionality in greater extent limits the possibility of com-

binations. If two modal verbs appear in the utterance, one of which is used with the epistemic meaning and the other with the motivational meaning, the motivational verb is first linked to the proposition, and the epistemically used modal verb relates to such an utterance as its proposition. Within motivational modality, verbs expressing stimulus more easily govern the verbs which express possibility, while the opposite situation is limited to some specific cases. Modal verbs used with the meaning of external stimulus could govern modal verbs used with the meaning of internal stimulus and internal possibility, because the stimulus from outside (outside the sphere of the realizers of an imagined situation) could be directed with the aim to underline volition, desire, ability or audacity of the subject to realize a situation. Modal verbs used with the meaning of internal stimulus could govern modal verbs used with the meaning of external possibility and internal possibility, because internal need, desire of the subject (stimulus inside) could be directed to acquiring a permission, creating circumstances which would enable him or her to realize the situation or to the existence of his or her own ability/audacity for the realization of the situation. Other potential semantic combinations indicate far greater restrictions in the possibility to use modal verbs and require semantically more transparent, unambiguous modal indicators.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Нови Сад
dusa@neobee.net

Жарко Бошњаковић
Данка Урошевић

ПАДЕЖИ У ФУНКЦИЈИ ТЕМПОРАЛНОГ ДЕТЕРМИНАТОРА ИНГРЕСИВНОГ И ТЕРМИНАТИВНОГ ТИПА У ГОВОРУ СМЕДЕРЕВСКОГ ПОДУНАВЉА*

У раду се сагледава систем предлошко-падежних конструкција у функцији темпоралног детерминатора ингресивног и терминативног типа у говору Смедеревског Подунавља, с освртом на старосрпски и стандардни српски језик, као и на друге дијалекте српског језика. Нарочито се води рачуна о инхерентној лексичкој семантици лексичких експоната ингресивних и терминативних предлошко-падежних конструкција, глаголском виду и (не)референцијалном значењу глаголског облика у позицији детерминисане предикације. У говору Смедеревског Подунавља у сфери ингресивности и терминативности уочена је атрофија падежног система, која се огледа у појави акузативне форме уз предлоге *од* и *до* наместо генитивне.

Кључне речи: дијалектологија, говор Смедеревског Подунавља, синтакса, семантика, падежи, ингресивност, терминативност.

1. Увод

1.1. ДИЈАЛЕКАТСКА ГРАБА КАО СИНТАКСИЧКИ КОРПУС. Смедеревско Подунавље заузима западнији део смедеревско-вршачког дијалекта. Преко овог подручја пролазиле су и међусобно се укрштале све миграционе струје (косовско-метохијска, динарска, вардарско-моравска, тимочко-браничевска, шопско-торлачка). Две најстарије и најбројније биле су косовско-метохијска и динарска, чији су представници имали пресудни утицај на формирање етничког типа дате области. Они су асимилovali малобројне староседеоце, али и претопили нове таласе досељеника (Дробњаковић 1925: 237–272).

Смедеревско Подунавље изабрано је као подручје синтаксичког истраживања из разлога што се у монографском опису датог говора Жарко Бошњаковић (2004) ограничио на гласовни систем и облике, док синтаксичке, лексичко-творбене и прозодијске карактеристике појединих врста речи због обимности грађе нису обрађене. Пошто су падежи у сфери темпоралне локализације и темпоралне квантификације лонгитудинал-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* (148022), који финансира Министарство науке Републике Србије.

ног типа већ анализирани (Бошњаковић—Урошевић 2008: 101—127; 2010: 34—51; 2011), за циљ овога рада одређено је сагледавање система предлошко-падежних конструкција у функцији темпоралног детерминатора ингресивног и терминативног типа.

Међутим, поједине падежне форме способне су да уз значење ингресивности или терминативности остваре и значење фреквентивности, те су и такве темпоралне конструкције узимане у обзир. Тако је, на пример, за терминативно *до* + (*Act*¹ +) *Gen* назначено да, ако се у позицији детерминисане предикације нађе глаголски облик са нереференцијалним значењем, терминативност интерферира са фреквентивношћу (нпр. Кад дође јесен, *до Божића* само чистим).

За истраживање предлошко-падежних конструкција у сфери темпоралне квантификације ингресивног и терминативног типа искоришћен је корпус из докторске дисертације Жарка Бошњаковића. У питању су следећи пунктови: Азања (А), Бадљевица (Бд), Бачинац (Ба), Биновац (Би), Велика Крсна (ВК), Велико Орашје (ВО), Враново (Вн), Врбовац (Вр), Вучак (Ву), Глибовац (Гл), Голобок (Го), Грчац (Гр), Добри До (ДД), Друговац (Др), Дубона (Ду), Ковачевац (Кч), Колари (Ко), Кулич (Ку), Кусадак (К), Липе (Ли), Лозовик (Ло), Лугавчина (Л), Луњевац (Лу), Мала Крсна (МК), Мало Орашје (МО), Милошевац (М), Михајловац (Мх), Осипаоница (Ос), Петријево (Пт), Радианац (Рд), Раља (Р), Сараорци (Са), Селевац (С), Сеоне (Се), Скобаљ (Ск), Суводол (Су), Трновче (Тр), Удовице (У) и Шалинац (Ш). Корпус чини 60 сати снимљеног разговора најчешће са старијим особама оба пола.

1.2. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП. Предлошко-падежне конструкције у функцији адвербног детерминатора у сфери ингресивности и терминативности испитиване су мање-више са семантичког аспекта. Нарочито се води рачуна о инхерентној семантици лексичких експонената темпоралних предлошко-падежних конструкција, глаголском виду и (не)-референцијалном значењу глаголског облика у позицији детерминисане предикације, јер регулишу синтаксичко-семантичке односе.

Дакле, примарно циљ овога рада јесте утврђивање устројства синтаксичко-семантичког система темпоралних падежних форми у сфери ингресивности и терминативности у говору Смедеревског Подунавља, с освртом на старосрпски језик, стандардни српски језик и друге дијалекте датог језика.² При том се водило рачуна о сазнањима до којих су дошла

¹ У раду се користе следећи симболи и скраћенице: *Act* — актуализатор; *Iter* — итеративизатор; [*Proc*] — процесуалност; [*Ref*] — референцијалност; *Quant* — квантификатор; ОП — општи падеж; // — објашњење контекста у којем је регистрована падежна форма ради уштеде простора; < > — питања која истраживач поставља испитанику.

² С обзиром на то да је литература о синтакси дијалеката српског језика начелно врло оскудна, а темпорална квантификација као засебно семантичко поље сагледавана је само у магистарској тези Слободана Павловића (2000), примери ингресивних и терминативних предлошко-падежних конструкција тражени су и у дијалекатским текстовима приложеним на крају студије о одређеном говору и у оним одељцима монографских описа одређених говора који се баве морфолошким описом именичких врста, употребом падежа и предлошко-падежних конструкција, као и у радовима чији је предмет истраживања нека друга синтаксичка појединост, али се међу примерима могу наћи и темпоралне падежне

савремена синтаксичка истраживања (у области синхроније и дијахроније) и та сазнања су примењивана и проверавана на дијалекатском корпусу.

2. ТЕМПОРАЛНОСТ

2.1. СЕМАНТИЧКА СТРУКТУРА ТЕМПОРАЛНОСТИ. Темпоралност се може конкретизовати (а) као темпорална локализација или (б) као темпорална квантификација.

Темпорална локализација подразумева смештање објекта локализације, тј. радње реченичне предикације у локализатор, дефинисан издвојеним одсеком на временској правој као оријентиром. Темпорални локализатор може бити унутар оријентира или изван њега. У првом случају реч је о локационој концепцији темпоралности (темпоралној инклузији или темпоралној интралокализацији),³ док је у другом случају у питању оријентациона концепција времена (темпорална ексклузија или темпорална екстралокализација). Темпорална инклузија испољава се искључиво као *симултаносћ*, а темпорална ексклузија као *јукстериорносћ*, када се не прецизира да ли је локализатор испред или иза оријентира (Павловић 2000: 79), *антиериорносћ*, када локализатор претходи оријентуру, и *постериорносћ*, када локализатор следи иза оријентира (ANTONIĆ 2001: 88—89, 126, 130).

Темпорална квантификација као одмеравање реченичне предикације у времену испољава се као (а) одмеравање дужине трајања реченичне предикације и (б) као одмеравање учесталости појављивања реченичне предикације. Одмеравање дужине трајања реченичне предикације може се конкретизовати као *лонгитудиналносћ* — у смислу *колико дуго?*, као *ингресивносћ* — у смислу *колико дуго?* уз идентификацију почетне тачке, те као *терминалтивносћ* — у смислу *колико дуго?* уз идентификацију крајње тачке. Одмеравање учесталости појављивања реченичне предикације представља, заправо, *темпоралну фреквенцију* (ANTONIĆ 2001: 146—148).

2.2. СТРУКТУРА ТЕМПОРАЛНЕ ПАДЕЖНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ. У говору Смедеревског Подунавља темпоралне падежне конструкције организоване су у мање-више стабилан синтаксичко-семантички систем чије се формалне јединице групишу око примарних значења у семантичка субпоља симултаности, јукстериорности, антиериорности, постериорности, лонгитудиналности, ингресивности, терминативности и фреквентивности.

Темпорална падежна јединица у погледу структуре увек је блокирана обавезним детерминатором (експлицитним или имплицитним) који, у зависности од семантичког субпоља, функционише као актуализатор (у сфери симултаности, јукстериорности, антиериорности и постериорно-

форме лонгитудиналног типа. Стога и разлике међу дијалектима у ингресивном и терминативном субпољу експонираним предлошко-падежним конструкцијама треба посматрати као могуће, а не дефинитивне.

³ Термине темпорална интралокализација/екстралокализација користи Предраг Пипер (1997: 102), док Слободан Павловић (2006: 117) користи, између осталих, и термине темпорална инклузија/ексклузија.

сти, терминативности и ингресивности), или као квантификатор (у сфери лонгитудиналности) или као итеративизатор (у сфери фреквентивности). Поред обавезног детерминатора дата формална јединица може захтевати и предлог или може бити беспредлошки падежни облик. Одсуством и имплицитног актуализатора темпорална падежна конструкција губи обележје референцијалности [Ref +] и постаје средство темпоралне детерминације фреквентивног типа (Павловић 2006: 118) и тада је имплицитно присутан итеративизатор. Међутим, обавезни детерминатори у функцији актуализатора, као што су на пример редни бројеви, могу бити само „оквирни” актуализатори када детерминишу реченичну предикацију у чијој се позицији налази глаголски облик са обележјем [Ref –]. Тада се остварује значење фреквентивности које подразумева имплицитно присуство неког итеративизатора (нпр. *Седмо̄ јануара* се иде у цркву [← Сваког седмог јануара се иде у цркву]).

Лексички експоненти темпоралних падежних конструкција су именице са примарно временским значењем (када је у питању непосредно идентификовање темпоралности) или именице којима је својствено обележје ‘трајања у времену’ (Даничић 1858: 63), па на тај начин метонимијски замењују време (тј. на посредан начин идентификују темпоралност) и по правилу јављају се као површински експоненти / кондензатори дубинске темпоралне клаузе.

Према предлогу Милке Ивић (1955–56: 167–170) именице са примарно временским значењем могу се поделити на: (а) ознаке јединица временске мере (*дан, година*); (б) ознаке константно идентификованих јединица временске мере (*понедељак, јануар*); (в) ознаке појмова-периода (*ноћ, јесен*); (г) ознаке појмова-празника (*Ђурђевдан, Божић*). Лексичка семантика именице у позицији лексичког експонента остварује реперкусије на синтаксичком плану. Уколико именице са значењем јединице временске мере нису експлицитно актуализоване или, што је већ напред објашњено, као обавезне детерминаторе имају оквирне актуализаторе, остварује се значење темпоралне квантификације или фреквенције. Аутоидентификовани временски појмови (називи дана, празника, природних временских интервала) могу бити и имплицитно актуализовани. Уколико и имплицитна актуализација изостане, датом темпоралном падежном конструкцијом остварује се значење фреквентивности (Павловић 2006: 119).

У вези са опозицијом *йункџуалносѝ* ~ *линеарносѝ* стоји и семантичко обележје процесуалности [Proc] као представа „о времену које тече напоредо са трајањем глаголске радње”. Ово обележје је везано за падежне конструкције којима је издвојени временски одсек подложен сегментирању захваћен трајањем радње детерминисане предикације (Павловић 2006: 120).

3. Ингресивност. Ингресивност се — као тип темпоралне детерминације којом се одмерава дужина трајања реченичне предикације уз идентификацију почетне тачке — у говору Смедеревског Подунавља фор-

мализује предлошко-падежном конструкцијом *o(d) + (Act +) Gen*,⁴ те сасвим ретко конструкцијама *o(d) + ĩpe + Quant + Gen* и *из + Gen*.

У својству лексичког експонента ингресивног *o(d) + (Act +) Gen* могу се наћи (а) именице са примарно временским значењем (јединице временске мере, константно идентификоване јединице временске мере, појмови-периоди, појмови-празници и именице *време, доба* и *сѿарина* у значењу ‘старо доба, далека прошлост’ [РМС 2007: 1267], када је терминативна тачка директно идентификована, и (б) невременски појмови, исказани девербативним или ‘правим’ именицама, које метонимијски замењују време, те се тада терминативни моменат индиректно идентификује.⁵

У својству актуализатора временских појмова регистровани су (а) редни бројеви (*ĳрви, друђи...*), којима се актуализује јединица временске мере у оквиру аутоидентификованог временског појма или у односу на контекстом идентификован моменат, (б) деиктичке заменице (*овај, ѿај*), којима деиктички актуализовани временски одсек долази у везу са моментом одређеним контекстом, те (в) показни придеви (*млади, ĳрошли, ранији, сѿарији*), као конкретизатори темпоралног оријентира према моменту говорења.⁶

Од ѿѳ ѿддине сам сáма (К), Јá сам пòсле бĳо прòфесионални цокѳј од ѿѳсеѿ и ѿѳѿе ѿддине (П), кáо дѳчко сам се бáвио земљорáдњòм, од мláди ѿддина мĳслим, од ранији дáнá (Сѳ).

⁴ Акузатив се уз овај предлог у сфери ингресивности среће једино ако је лексикализован јединицом временске мере *сáш*, а праћен квантификатором у форми кардиналног броја *јѳдан*. У осталим случајевима јавља се генитив (Стáлно у њĳве. *Од јѳдан сáш* сѳдаш у кòла [Ск]).

Иначе, употреба генитива уз квантификаторе условљена је основним конгруенцијским правилима која важе за дати говор (и све говоре српског језика чији падежни систем није захваћен аналитизацијом) као и за стандардни језик. Наиме, уз кардиналне бројеве од *два* до *чеѿири*, двочлане и вишечлане бројеве који се завршавају на бројеве од *два* до *чеѿири* и прилошки квантификатор *ĳола(к)* појављује се облик генитива јѳднине — који се иначе сматра посебним обликом, односно *п а у к а л о м* (количинским обликом *м а л е м н о ж и н е*) када се реализује уз бројеве *два, ѿри, чеѿири* — док се уз кардиналне бројеве од *ĳеѿ* па навише и двочлане и вишечлане бројеве који се завршавају на *ĳеѿ* и навише, бројне именице и пронумеричке квантификаторе (у овом случају именице у прилошкој служби, те количинске прилоге) појављује генитивна плуралска форма, која се сматра посебним количинским обликом *в е л и к е м н о ж и н е* (Пипер и др. 2005: 119).

⁵ Језику старосрпске пословноправне писмености својствена је дата конструкција (Павловић 2006: 184), а бележи је и Ђуро Даничић (1858: 219—221). Ингресивна конструкција *од + (Act +) Gen* забележена је у чумићком (Грковић 1968: 138—139), у левачком говору (Симић 1980: 42), у говору северозападне Боке (Павловић 2000: 78), у говору личких јѳкаваца (Драгичевић 1986: 182), али и у говору Подрима, у којем ОП уз овај предлог најпре добијају именице с. р., затим, именице м. р., па тек онда именице ж. р. деklinационог обрасца на *-а* (Младеновић 2002: 301—302). Генитив јѳднине с предлогом *од* у сфери ингресивности добро се чува у говору Параћинског Поморавља. Општи падеж у сфери темпоралности обавезан је у множинским облицима (Милорадовић 2003: 88, 104—105). Ни у ѳаковачком говору није редак облик генитива с предлогом *од* у функцији ингресивног детерминатора реченичне предикације (Стевановић 1950: 143). Дата конструкција сасвим је обична у стандардном језику (Пипер и др. 2005: 158).

⁶ Кардинални број наместо редног броја у својству обавезног детерминатора регистрован је у само јѳдном примеру: <Откад пушите?> Пушим *од дваѳс ѿѳс ѿддина* (К). Међутим, дата реченица се може интерпретирати и као: Пушим *од дваѳс ѿѳс ѳдина* старости.

Актуализатор ингресивног периода идентификованог именицом *сѿа-рина* присутан је у инхерентној лексичкој семантици дате именице (*сѿа-рина* = *давно доба*):

Їмамо, чмамо овѷ фѿилимѷфѿи чмамо од *сѿарѷна* (П), Па, од *сѿаринѷ* бѷло дбичај да ѷзме дѿац на примѷр тѷрбу (П).

Синонимичне лексеме *време* и *доба* регистроване су уз предлог *о(д)* у сфери ингресивности искључиво у акузативној форми у својству ОП, а актуализоване су показном заменицом *ѿај*. С обзиром на то да је генитивни облик именице *доба* једнак акузативном, падежни наставак показне заменице која уз дату именицу стоји указује да се овде ради о акузативу, односно, општем падежу. Но, треба скренути пажњу на то да дата именица иначе тежи индеклинабилности:

Пдче ддма рат тѷнака *о[д] ѿд време*, пдсле, штѷ фес сѷ да рѷдимо (Су), И *о[д] ѿд време* вѷше се нѷје појавѷла (Ли), И *о[д] ѿд ддба* јѷ сам пѷла и мѷне нѷје ддбро (Ко), И *од ѿд ддба*, од чѷтрес и четвѷрте нѷма (ВК).

Дати аналитизам регистрован је у севернијем и западнијем делу Смедеревског Подунавља (Ко, Ли, Су).⁷ Имајући у виду статистички податак из 1850. године (Дробњаковић 1925: 270) о местима у којима се говори влашки, а то су подручја на северу, може се изнети закључак да је влашки супстрат, али и миграционе струје (нарочито косовско-метохијска, будући да су носиоци ове струје у знатном броју населили места у којима је аналитизам регистрован) чији је говор у потпуности или делимично изгубио синтетичку деклинацију, имали велику улогу у атрофији падежног система датог говора.

Девербативне именице, које кондензују темпоралну клаузу, и ‘праве’ именице којима се означавају животни периоди човека актуализоване су имплицитно:⁸

И пдсле, тѷ је бѷло свѷ до рѷта. А од *рѷѿа* пдсле не мдже [← ...откако се заратило/откако је почео рат после не може] (Ло), Нѷкад нѷје говорѷо, такд од *робѷња* сѷвесан [← ...откако се родио совесан] (Др), од *деѿѷнѷсѿѷва* фѷла Бдгу, нѷкад у кдсу нѷсам имѷла /вашке/. Нѷкад у кдсу, ни од *деѿѷнѷсѿѷва* (Рд).

⁷ Жарко Бошњаковић (2004: 615) у монографском опису овог говора констатује да је „систем деклинације захватио процес аналитичког изражавања падежних односа: а) партитивни генитив (*ѿак слама, село ѷуно чѷѿници*); б) генитив с предлогом (*од брдо до брдо*); в) инструментал друштва (*свађала се с неку жену*) и средства (*с дрвену кашѿику јѷла*); д) остала значења (*нешѿѿо му није сад ноѷу добро, вичу ѷо мене*)”, која детаљније сагледава у посебном раду посвећеном продору аналитичких падежних форми у говоре Смедеревског Подунавља и дела Јасенице (2007: 264–281). До истих се резултата дошло и приликом анализе падежа у сфери темпоралне локализације и у сфери лонгитудиналности (Бошњаковић—Урошевић 2008: 102–123; 2010: 34–51; 2011).

⁸ У својству лексичког експонента дате конструкције у једном примеру регистрована је и именица *разред*, која метонимијском трансформацијом остварује значење ‘узраст, тј. године живота предвиђене за одређени разред’: Нѷје, прѷ се нѷје учѷло, а сѷд од *ѿрвоѿ рѷзрѷда* знѷ се свѷ тѷчка [← од седме године] (Ву). Овде ингресивност интерферира с темпоралном фреквенцијом.

Уколико се ингресивно *od* + (*Act* +) *Gen* нађе уз реченичну предикацију представљену глаголским обликом са неререференцијалним значењем, ингресивност интерферира са фреквентивношћу:

Такò смо ми ра̀дили и ми́ тўд њ̀утру нѐма као с̀ада *o[d]* с̀едам с̀а̀ици, *od* д̀сам почиње (МО), д̀йгнеш се нòћу, још *od* нòћи да чупаш ж̀ито, кад је ж̀етва, да наплетѐмо љ̀жа, па пòсле, кад се наплетѐ љ̀жа почињемо ж̀етву (ДД).

Предлошко-падежна конструкција *od* + (*Act* +) *Gen* по правилу се реализује уз глагол имперфективног вида, што је начелно чини процесуално обележеном [Proc +]. Међутим, дата конструкција у говору Смедеревског Подунавља забележена је и са глаголима перфективног вида, најчешће у случају када се глаголом перфективног вида успоставља неко стање које траје од ингресивне тачке, односно када се перфективном предикацијом имплицира имперфективна:⁹

те такò ја д̀обијем административну п̀ензију *od* ш̀есет̑и ш̀рђће њ̀ддине (ДД), *od* револу̀ције тў д̀шли на вла̀ст, тѐ, тѐ, тѐ буд̀але, нѐљуди (Јо), *Od* дв̀а̑с ш̀ес̑те њ̀ддине тў изишла ла̀ба по к̀руз (Ку), И *o[d]* ш̀о в̀реме више се није појавила (Ли), И *o[d]* ш̀о д̀ба ја сам п̀ала и м̀ене није д̀бро (Ко).

У датим примерима ингресивност често интерферира са симултаносту,¹⁰ што и није тако изненађујуће, будући да је предлог *od* регистрован и у сфери симултаности у испитиваном говору (Бошњаковић—Урошевић 2008: 119—120). Интралокациона темпорално *od* + (*Act* +) *Gen* је према Сандфелдовим запажањима јужнословенска и општебалканска црта, а и не само општебалканска јер се јавља и у италијанском (Грицкат 1968: 46). У RJA (1917—1922: 544) наводи се да конструкције са *od* могу доћи на питање *када?* (*Kad je bilo od ponoći, govori star djedina* [нар. песма]). Савремени књижевни језик није прихватио ову конструкцију, што је карактеристично и за друге балканизме присутне на српско-хрватском говорном подручју који нису продрли у књижевни језик (Грицкат 1968: 47).

Уколико је „завршна тачка ограниченог трајања радње моменат говорења или неки други контекстом одређени моменат, употребљава се

Ингресивна тачка може бити идентификована довођењем у везу ингресивног момената са периодом нечије владавине, што је сигнализано именом народа чија је владавина обележила одређени период. У испитиваним корпусу забележен је један такав случај: Па, *od Немца* кад је б̀ило, није им̀ало овѐ ципе... ципѐле него зов... как ти к̀ажем, дрв̀ено (Кч).

⁹ Овде се налазе и примери који су већ били навођени у контексту објашњавања неке друге појаве.

¹⁰ Дата интерференција је нарочито присутна у примерима где се у позицији детерминисане предикације налази глагол имперфективног вида:

С̀ад *od* пр̀вои идѐм у ба̀њу (Се), Ст̀ално у њ̀иве. *Od* ј̀едан с̀а̀и с̀едаш у к̀дла (Ск), Такò смо ми ра̀дили и ми́ тўд њ̀утру нѐма као с̀ада *o[d]* с̀едам с̀а̀ици, *od* д̀сам почиње (МО), од дет̀ињства ф̀ала Б̀гу, ни́кад у к̀дсу нисам им̀ала /вашке/. Ни́кад у к̀дсу, ни *od* дет̀ињства (Рд).

У наведеним примерима, чини се, доминира значење симултаности.

конструкција *од њре + Quant + Gen*” (Павловић 2000: 78). Дата конструкција је регистрована у два примера:¹¹

Али тó свѣ лѹди што, што, тó је, тó је сáмо, погрѣшйли овй нáши кòји су дòшли *од њрѣ двѣ ѡддине, ѡрѹ* (Јо),¹² Ћѣрка долàзи *од њрѣ чейѹри-ѹѣй ѡддина* (П).

Само је један пример ингресивног *из + Gen* забележен:¹³ Тѣрали ме *из малѣна*, свѣ сам знáла, и око јѣла, и око... Свѣ ме тѣрали да рáдим (Ск).

5. Терминативност. Терминативност се — као тип темпоралне де-терминације којом се одмерава дужина трајања реченичне предикације уз идентификацију завршне тачке — у говору Смедеревског Подунавља формализује предлошко-падежном конструкцијом *до + (Act +) Gen*,¹⁴ те сасвим ретко конструкцијом *до њре + Quant + Acc/Gen*.

Терминативна тачка може бити идентификована директно, када се у својству лексичког експонента *до + (Act +) Gen* нађу временски појмови, или индиректно, када је дата конструкција лексикализована девербативним и ‘правим’ именицама које метонимијском трансформацијом остварују временско значење.¹⁵

У својству лексичког експонента терминативног *до + (Act +) Gen* од временских појмова регистроване су (а) јединице временске мере (*саѹ, дан, месец, ѓодина*), (б) константно идентификоване јединице временске мере (назив месеца), (в) појмови-празници, те (г) појмови-периоди (де-

¹¹ Дата конструкција није забележена у језику старосрпске пословноправне писмености, а не бележи је ни Ђуро Даничић. У говору северозападне Боке сасвим је уобичајена (Павловић 2000: 78). Ни истраживачи стандардног језика не помињу дату конструкцију.

¹² У овом примеру се у позицији детерминисане предикације налази глагол перфективног вида којим се имплицира трајање, односно глагол имперфективног вида.

¹³ Конструкција *из + Gen* није регистрована у језику старосрпске пословноправне писмености. Ђуро Даничић (1858: 181) бележи дату конструкцију и међу примерима наводи и *из малена* и *од малена*. У говору Параћинског Поморавља регистровано је ингресивно *из + Gen*, које је знатно чешће од ингресивног *из + ОП*. Како Софија Милорадовић (2003: 104—105) истиче, ОП је обавезан у множинским облицима. Ингресивно *из + Gen* забележено је и у чумићком говору (Грковић 1968: 138—139). Ивана Антонић (2004: 78) наводи да се ингресивно *из + Gen* реализује уз глаголе *сећаѹи се, ѹамѹиѹи, ѹоѹицаѹи*.

¹⁴ И овде се акузатив уз дати предлог среће једино ако је лексикализован јединицом временске мере *саѹ*, а праћен квантификатором у форми кардиналног броја *један*. У осталим случајевима јавља се генитив (Тáмо је бйо *до јѣдан саѹ* [Ву]).

¹⁵ У језику старосрпске пословноправне писмености *до + (Act +) Gen* једина је предлошко-падежна конструкција за исказивање ингресивности (Павловић 2006: 179), а бележи је и Ђуро Даничић (1858: 157—166). На дијалекатском простору српског језика ингресивно *до + (Act +) Gen* забележено је у чумићком (Грковић 1968: 137), у трстеничком говору (Јовић 1968: 164), у говору северозападне Боке (Павловић 2000: 74), Бјелопавлића (Ђупић 1977: 127), Роваца (Пижурица 1967: 146), у северношарпланинским и јужнометохијским говорима (Младеновић 2002: 295) и у говору личких ијекаваца (Драгичевић 1986: 182). У говору Параћинског Поморавља у сфери терминативности уз предлог *до* генитив јединице именица сва три рода чешћи је од ОП, док је у функцији генитива множине увек ОП (Милорадовић 2003: 94). У левачком говору поред генитива среће се и облик општег падежа (Симић 1980: 48). За ђаковачки говор Михаило Стевановић (1950: 142) констатује да је много обичнији облик акузатива, односно општег падежа. Дата конструкција својствена је и стандардном језику (Пипер и др. 2005: 158).

лови дана и природне појаве које су везане за одређен део дана). Временски појмови актуализовани су (а) нумеричким детерминаторима (редним и кардиналним бројевима), (б) показним заменицама, (в) показним придевима (*йрошли*, *йолањски*), те (г) називом месеца (уз именицу *месеци*), док аутоидентификовани временски појмови (назив месеца, назив празника, те ознаке природних временских интервала) могу бити и имплицитно актуализовани:

чѐко сам *до једанѝс сѝи* (Вр), *До йридѐсеѝ чейѝрѝе йддине* сѝмо сам са кравама радио (ВО), Ја сам *до овѝ йддина* кѝповала пѝлићи товни (Са), *До йрѝшле йддине* сам имѝ две краве (Ку), Сѝјало се тѝ гѝдине *до децѝмбра мѝсеца* (ВО), Пѝсле *до мѝрака* бѝла игрѝнка тѝмо (Ку).

Употребом примарно именичког фрагментизатора *крај* у предлошком изразу *до краја* временски локализатор се сужава на завршни део:

Мѝра да се потрѝди да бѝде бѝр вѝло дѝбар, па пѝсе да бѝде и *до краја йддине*, да бѝде и одлѝчан (Бт), и учѝство сам у рѝту *до краја рѝѝа* (Вр).

У неколико примера регистроване су адвербијализоване, идиоматизоване структуре *до лани*, *до данас дан*, *до суђена дана*:

Имѝла сам хѝрке *до лѝни* (Го), Пѝметан бѝо, али нѝрод неваљѝо и ѝндак *до данѝс дѝн* и ѝво литѝје нѝма (Се), јѝ би кѝко *до суђена дѝна* (Кр).

Кардинални број наместо редног броја регистрован је у неколико примера у севернијем и северозападном делу Смедеревског Подунавља. Но, овде је можда испуштена именица *сѝаросѝ* у генитиву:

Јѝ сам рѝдѝла *до седамдѝсеѝ и йѝѝ йддина* /старости/ (Др), Па свѝ *до, до двѝес и йѝѝ-цѝсѝѝ йддина* /старости/ нѝшта не размѝшљѝа (Се).

Употреба акузатива у својству општег падежа уз предлог *до* у сфери терминативности регистрована је у више примера у севернијем и северозападном делу Смедеревског Подунавља, што је свакако утицај влашког супстрата и миграционих струја чији је говор изгубио у потпуности или делимично синтетичку деklinацију:¹⁶

¹⁶ Слободан Павловић истиче да у језику старосрпске пословноправне писмености предлог *до* у сфери лонгитудиналности добијајући прилошки карактер уз *Quant + Gen*, губи генитивну рекцију и добија акузативну, у чему овај истраживач види одраз романског супстрата, будући да је „потврђен искључиво у актима насталим на западу српске језичке територије”, те „неће бити случајно да примере овог типа Мато Пижурица налази у језику Стјепана Митрова Љубише (...) и Вука Поповића” (Павловић 2006: 174). Ђуро Даничић (1858: 283) истиче да су речи *дан* и *ноћ* уз предлог *од* и *до* обичније у акузативу. Михаило Стевановић, наводећи примере из Вуковог и Даничићевог језика, напомиње да је употреба акузатива именице *дан* уз предлоге *од* и *до* „нека врста петрифицираног, стајаћег прилошког израза” (Стевановић 1974: 436).

Међутим, екстрасистемски фактори никад не делују „без ослонаца на унутарсистемске прикључке” (Павловић 2006: 30). Наиме, тенденција српског језика у целини ка анализицизму (која се уклапа не само у општесловенску, већ и у општеиндоевропску развојну тен-

Ја сам, што је реко онај, слўшала старји *до њослѣдњи дѣн* (Р), Тѣрали ме тѣ такѣ тѣрали, *до нѣко врѣме* (Ку), Ја се нисам врѣао ѓвде *до мрѣк* (Р), *до Први свѣтски рѣи* — Они су, тѣмо прѣко, сас косѣм, рѣдїли, свѣ *до Први свѣтски рѣи* (Р).

Уколико изостане и имплицитан актуализатор, ингресивност интерферира са темпоралном фреквенцијом, на шта указује неререференцијално значење глаголског облика у позицији детерминисане предикације:

Па кад бїде дрўги дѣн, ѳјутру се йгра *до јѣдан сѣи*, па йдемо рўчамо (МК), Чѣку лѣба тѣмо. Нѣкад *до дѣвети сѣи*, *до дѣсет*, *до дѣвети сѣи* окѣпамо мй пѣла нйве (Ву), У једѣн сѣт и *до свѣнућа* мѣра да бўде гѣтово (Др), Плѣви се, па се залѣмало се свѣ *до Вїдовдана* мй залѣмамо (К), пѣсле рѣниш стѣку опѣт *до зїме* (Лу), И тѣ се рѣдовно одржѣва такѣ свѣ *до бѣрбе* (П).

Од невременских појмова регистроване су само девербативне именице *рѣи* и *йензија* као кондензатори темпоралне клаузе:

И пѣсле, тѣ је бїло свѣ *до рѣи*а [← ...док се (није)¹⁷ зарѣило] (Ло), седѣо *до йензије* [← ...док се (није) пензионисао] (Са).

Ингресивно *до* + (Act +) *Gen* по правилу се комбинује са глаголима имперфективног вида, што га чини процесуално обележеним [Proc +]. Међутим, дата конструкција у испитиваном говору забележена је и са глаголима перфективног вида, када се њом указује на рок, односно период неопходан да би се радња исказана глаголом перфективног вида резултативно финализовала (Павловић 2006: 183):

Не мѣж чѣдек да ѳмре *до сўбеної дѣна* (Са), Па тѣ ће сѣд, кѣже, нѣ знам, јучѣ сам чўо ти извѣри да *до кѣје йѣдине* да цѣла ѣпштина Смедеревево спровѣде вѣдовод (Вр), Па ни вѣду нисмо пѣнели, ни лѣба, ма не да пѣмремо *до мрѣка* (Р), Па, ће за пѣт дѣна да завршу, *до недеље* (Бд), И тѣ се осўшило *до свѣнућа* код њѣга и осѣтио да га болї тў (Ву).

Уколико је финална тачка ограниченог трајања радње „моменат говорења или неки други контекстом одређени моменат” (Павловић 2000: 75), употребиће се конструкција *до йре* + *Quant* + *Acc/Gen*. Акузатив је

денцију [Павловић 2006: 31]), отвара је простор за продирање акузативне форме у својству општег падежа у говор Смедеревског Подунавља потискујући на тај начин остале падежне облике, односно „бреше за продор анализисама стварају се на оним местима где је сам систем подложен ерозивним процесима” (Симић 1980: 141). С обзиром на то да је акузатив именице *сѣи* уз кардинални број *један* и предлог *од* или *до* сасвим уобичајен, и да је у сфери лонгитудиналности уз исте прилошки употребљене предлоге редован и када је лексикализован и другим јединицама временске мере (Бошњакковић—Урошевић 2011), подржан екстрасистемским факторима, он своје поље употребе шири и у она подручја ингресивности и терминативности која су резервисана за генитив.

¹⁷ Будући да темпорална клауза у говору Смедеревског Подунавља није испитивана, не зна се да ли би у горе наведеним примерима реченична предикација била негирана.

овде регистрован уз имплицитни квантификатор *један* и релативни квантификатор *неки*.¹⁸

Него ёто ти рађио сам свё до *ѵре ѿддину да̀на̀* (ВО), Док сам био до *ѵре две-ѵри ѿддине* мла̀би и свё, а сад већ не мо̀гу ни ја, не мо̀же ни ба̀ба (ВК), До *ѵре че́тир-ѵе́ш ѿддина* има̀ле игра̀нке (Гр), Мр̀тва су би́ла до *ѵре не́ки да̀н* (Ли).

Дужина трајања радње реченичне предикације може се исказати ингресивно-терминативном падежном конструкцијом *о(ѿ) + (Act +) Gen до + (Act +) Gen*, чији су лексички експоненти и синтагматска комбинабилност исти као и у пољу ингресивности и терминативности:

шёс го̀дина, зна̀ш, од *дванáјсти́е до осамна́јсти́е ѿддине*, то̀ је би́ло пу̀сто (МО), Ја̀ сам од *два́јес ѵ́рве ѿддине* у Београд би́о до *два́десет ѿ́дме* (МО), Па, ондак, ѵшо сам свёга од *се́ише́мбра до окт́обра мё́сеца* (Ву), од *Поклада до Ускрса* живёла (ДД).

И овде може доћи до интерференције са фреквентивношћу:

По̀се ѵгра ко̀ло од *један са̀ш*, па свё до *мра̀ка* (МК), од *Ускрса до Ма̀лоѵ Ускрса*, од *Ускрса до Ма̀лоѵ Ускрса* то̀ је ѵсто мр̀сно (Мх), Зна̀м, од *Божѵћа до Крсти́овда̀на* то̀ је мр̀сно (Мх).

5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА. Падежне конструкције у сфери темпоралне квантификације ингресивног и терминативног типа показују углавном особине својствене већини новоштокавских говора. Међутим, може се приметити атрофија падежног система, која је знатно мање изражена него у сфери темпоралне инклузије (Бошњаковић—Урошевић 2008: 122—124), а огледа се у следећим појавама.¹⁹

(1) У сфери ингресивности синонимичне лексеме *време* и *доба* актуализоване показном заменицом *шај* уз предлог *о(ѿ)* регистроване су искључиво у акузативној форми у својству општег падежа у севернијем и западнијем делу говора Смедеревског Подунавља [Ко, Ли, Су] (И *о[ѿ] шó време* више се није појавило; И *од шó доба*, од четрес и четврте нема). С обзиром на то да је генитивни облик именице *доба* једнак акузативном, падежни наставак показне заменице која уз дату именицу стоји указује на то да се овде ради о акузативу, односно општем падежу.

(2) Употреба акузатива у својству општег падежа уз предлог *до* у функцији темпоралног детерминатора терминативног типа регистрована је у више примера у севернијем и северозападном делу говора Смедеревског Подунавља (Ја̀ сам, што је рѐко она̀ј, слóшала стари́ до *ѵоследњи да̀н*).

¹⁸ Конструкција *до ѵре + Quant + Acc (I Gen)* није регистрована у језику старосрпске пословноправне писмености, не бележи је ни Ђуро Даничић, а ни истраживачи стандардног српског језика је не помињу.

¹⁹ Вероватно је мања атрофија последица различитог инвентара морфо-синтаксичких средстава у датим пољима.

Стиче се утисак да је аналитизацијом падежног система највише захваћен севернији део Смедеревског Подунавља. Имајући у виду статистички податак из 1850. године (Дробњаковић 1925: 270) о местима у којима се говори влашки, а то су подручја на северу, може се изнети закључак да је влашки језик имао велику улогу у атрофији падежног система датог говора, а свакако и миграционе струје чији је говор у потпуности или делимично изгубио синтетичку деκлинацију.²⁰

Јасно је да екстрасистемски фактори никада не делују без „ослонца на унутарсистемске прикључке” (Павловић 2006: 30). Наиме, тенденција српског језика у целини ка аналитизму (која се уклапа не само у општесловенску, већ и у општеиндоевропску развојну тенденцију [Павловић 2006: 31]), отварао је простор за продирање акузативне форме у својству општег падежа у говор Смедеревског Подунавља потискујући на тај начин остале падежне облике.

Ако се обрати пажња на места где је општи падеж продро, уочиће се да су то она места недовољно стабилних структура, тј. „бреше за продор аналитизама стварају се на оним местима где је сам систем подложан ерозивним процесима” (Симић 1980: 141).

Наиме, именице *дан* и *ноћ*, како и Ђуро Даничић (1858: 283, 530) и Михаило Стевановић (1974: 436) бележе, могле су да стоје уз предлог *од* и *до* и у генитиву и у акузативу. На тај начин омогућено је спољашњим факторима (миграционим струјама чији је говор развио аналитичку деκлинацију) да шире акузативну рекцију ових предлога и на друге именице. С обзиром на то да је акузатив именице *саић* уз кардинални број *један* и предлог *од* или *до* у сфери ингресивности и терминативности сасвим уобичајен, и да је у сфери лонгитудиналности уз исте прилошки употребљене предлоге редован и када је лексикализован и другим јединицама временске мере, подржан екстрасистемским факторима, он своје поље употребе шири и у она подручја ингресивности и терминативности која су резервисана за генитив.

Исто тако именица *доба*, која и у стандардном језику тежи индеклинабилности, у говору Смедеревског Подунавља губећи деκлинабилност ланчано повлачи и индеклинабилност пратилачке речи (*од њо доба*).

У односу на савремени српски језик, а ослањајући се највише на преглед темпоралних падежних конструкција у сфери ингресивности и терминативности дат у новој *Синџакси*, у говору Смедеревског Подунавља постоје извесне разлике (поред, наравно, горе наведених аналитичких појава).²¹

²⁰ До истих се резултата дошло у анализи падежа у функцији темпоралног детерминатора инклузивног, ексклузивног и лонгитудиналног типа (Бошњаковић—Урошевић 2008: 101—127; Бошњаковић—Урошевић 2010: 34—51; 2011), као и приликом испитивања појаве синонимских и аналитичких облика у падежном систему смедеревско-вршачких говора Смедеревског Подунавља и дела Јасенице (Бошњаковић 2007: 279).

²¹ Такође су узимане у обзир и синтаксичко-семантичке студије које се у целости или једним делом односе на темпорална семантичка субпоља ингресивности и терминативности у савременом српском језику.

- (1) У ингресивном субпољу регистрована је конструкција *од њре + Quant + Acc (/Gen)* (Ђерка долџази *од њрѣ чѣйџри-џѣй џддина*).
- (2) У терминативном субпољу забележена је конструкција *до њре + Quant + Acc (/Gen)* (*До њрѣ чѣйџир-џѣй џддина* имаће игранке).
- (3) У терминативном субпољу уз именицу у генитиву (множине) са предлогом *до* забележен је кардинални број уместо редног броја у севернијем и северозападном делу Смедеревског Подунавља (*Ја сам рџдџла до седамдѣсеџи и џѣй џддина*).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бошњаковић, Жарко. *Говор Смедеревског Подунавља*. Докторска дисертација. Нови Сад: Филозофски факултет, 2004.
- Бошњаковић, Жарко. „Продор аналитичких падежних форми у говоре Смедеревског Подунавља и дела Јасенице”. *Probleme de filologie slavă XV* (2007): 264—281.
- Бошњаковић, Жарко, Данка Урошевић. „Падежи у функцији темпоралног детерминатора инклузивног типа у говору Смедеревског Подунавља”. Срето Танасић (ур.). *Зборник Инстџиџуџа за срџски језик САНУ I. Посвећено др Дражџу Ђуџићу џоводом 75-жодишњице живоџа*. Књ. 2. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008, 101—127.
- Бошњаковић, Жарко, Данка Урошевић. „Падежи у функцији темпоралног детерминатора ексклузивног типа у говору Смедеревског Подунавља”. Милета Букумировић (ур.). *Зборник радова Филозофског факултџета. Посебно издање џоводом 50-жодишњице оснивања Филозофског факултџета џосвећено џроф. др Милосаву Вукићевићу*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2010, 34—51.
- Бошњаковић, Жарко, Данка Урошевић. „Падежи у функцији темпоралног детерминатора лонгитудиналног типа у говору Смедеревског Подунавља”. *Срџски језик XV* (2011) [у припреми за штампу].
- Грицкат, Ирена. „Неколико ситнијих синтаксичких балканизама у српскохрватском језику”. *Наџ језик XVII/2* (1962): 41—45.
- Грковић, Милица. „Употреба падежа у чумићком говору”. *Прилози џроучавању језика 4* (1968): 133—159.
- Даничић, Ђуро. *Србска синџакса. Део џрвиџ*. Београд, 1858.
- Драгичевић, Милан. „Говор личких јекаваца”. *Срџски дијалекџолошџи зборник XXXII* (1986): 7—241.
- Дробњаковић, М. Боривоје. „Јасеница. Антропографска испитивања”. *Срџски еџнолошџи зборник XXV* (1923): 191—435.
- Дробњаковић, М. Боривоје. „Смедеревско Подунавље и Јасеница. Антрополошка испитивања”. *Срџски еџнолошџи зборник XXXIV* (1925): 197—383.
- Ивић, Милка. „Из проблематике падежних временских конструкција”. *Јужнословенски филолог XXI/1—4* (1955—56): 165—214.
- Јовић, Душан. „Трстенички говор”. *Срџски дијалекџолошџи зборник XVII* (1968): 1—239.
- Милорадовић, Софија. *Уџшреба џадежних облика у жовору Парађинског Поморавља. Балканистичџи и еџномиђрациџни аџпекџ*. Посебна издања Етнографског института САНУ. Књ. 50, Београд: Етнографски институт САНУ, 2003.
- Младеновић, Радивоје. „Генитив именских речи у северношарпланинским и јужнометохијским говорима — флексија и аналитизација”. *Зборник Маџице срџске за филолођију и линђвистџику XLV/1* (2002): 291—320.
- Павловић, Слободан. *Детџерминаџивни џадежи у жовору северозајадне Боке*. Библиотека Јужнословенског филолога. Књ. 12, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2000.
- Павловић, Слободан. *Детџерминаџивни џадежи у сџаросрџској џословноџравној џисменосџи*. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- Пижурица, Мато. „Употреба падежа у говору Роваца”. *Прилози џроучавању језика 3* (1967): 141—176.
- Пижурица, Мато. *Говор околине Колашина*. Посебна издања ЦАНУ. Књ. 12. Одјељење умјетности. Књ. 2, Титоград: ЦАНУ, 1981.

- ПИПЕР, Предраг. *Језик и простор*. Београд: Библиотека XX век, 1997.
- ПИПЕР, Предраг и др. *Синтакса савременога српског језика. Простра реченица* (ред. Милка Ивић). Београд: Институт за српски језик — Београдска књига — Матица српска, 2005.
- СИМИЋ, Милорад. „Говор села Обади у босанском Подрињу”. *Српски дијалектолошки зборник XXIV* (1978): 1—124.
- СИМИЋ, Радоје. „Левачки говор”. *Српски дијалектолошки зборник XIX* (1980).
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. „Источноцрногорски дијалекат”. *Јужнословенски филолог XIII* (1933—1934): 1—129.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. „Баковачки говор”. *Српски дијалектолошки зборник XI* (1950): 2—151.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик. Грамаћички системи и књижевнојезичка норма. II. Синтакса*. Београд: Научна књига, 1974.
- РМС — *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- ЂУПИЋ, Драго. „Говор Бјелопавлића”. *Српски дијалектолошки зборник XXIII* (1977).

*

- ANTONIĆ, Ivana. *Vremenska rečenica*. Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.
- ANTONIĆ, Ivana. „Temporalna determinacija nominalnom formom u genitivu u standardnom srpskom jeziku”. *Slavia meridionalis, Studia Linguistica, Slavica et Balcanica* 4 (2004): 65—80.
- RJA — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Dio VIII*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1917—1922.

Žarko Bošnjaković
Danka Urošević

CASES IN THE FUNCTION OF TEMPORAL DETERMINER OF THE INGRESSIVE AND TERMINATIVE TYPE IN THE SPEECH OF THE SMEDEREVO-DANUBE REGION

Summary

The goal of this paper is to view the case constructions in the function of a temporal determiner of the ingressive and terminative type in the speech of the Danube region around Smederevo, paying special attention to the inherent lexical semantics of the noun in the capacity of the lexical exponent of temporal case construction, verbal aspect and (non)referential meaning of the verb form in the position of the determined predication.

The authors noticed the atrophy of the case system in the sphere of ingressiveness (I *o[d] tō vrēne* više se nije pojavila) and terminativity (Jâ sam, što je rěko onâj, slûšala stařii *do poslědnji dâ*n), specially in the northern segment of the given speech.

Having in mind the statistical fact from 1850 (Drobnjaković 1925: 270) about the places in which Wallachian is spoken, and these are the regions in the north, one may conclude that the Wallachian language had a great role in the atrophy of the case system of the Danube region around Smederevo, as well as the migrational flows whose speech completely or partly lost the synthetic declension.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Нови Сад
piros@panline.net

Марија Илић

МЕТАПРАГМАТИЧКИ ДИСКУРС
СРБА ИЗ МАЂАРСКЕ: АУТОРИТЕТ СТАНДАРДА
И КОНТАКТНИ ВАРИЈЕТЕТ*

У раду се анализира метапрагматички дискурс Срба из Чипа у Мађарској који је инициран употребом контактних израза. Представљају се основне одлике чипске говорне заједнице и употребе језика. На примеру исказа који су добијени у теренским антропололингвистичким интервјуима, показано је да метапрагматички дискурс одражава унутарњу дијалогичност између двеју често сукобљених идеолошких позиција — ауторитарног стандарда и контактнoг локалног варијетета.

Кључне речи: антрополошка лингвистика, Срби у Мађарској, теренска истраживања, метапрагматика, језичка идеологија, контактни израз, стандард.

1. Увод: МЕТАПРАГМАТИЧКИ ДИСКУРС. Свест о употреби језика је непосредно повезана са идеолошким представама говорника о себи и другима, и има једну од кључних улога у конструкцији идентитета вишејезичних говорника. У антрополошкој лингвистици се назива рефлексивном или метапрагматичком свешћу, а непосредно се изражава експлицитним или имплицитним метајезиком (исп. SILVERSTEIN 1976; [1981] 2001; VERSCHUEREN 1998). Концепт метапрагматичке свести се заснива на метајезичкој функцији, коју је још Роман Јакобсон (1960) дефинисао као функцију исказа оријентисану ка коду комуникације. Међутим, само део метајезичких активности је обухваћен том функцијом, тј. експлицитни искази о коду комуникације. Многе друге метајезичке активности би се према Јакобсоновом моделу могле убројити у: референцијалну функцију (нпр. управни и неуправни говор, прекључивање кодова, деиктици) или поетску (нпр. паралелизми) (исп. LUCY 1993).

Како би обухватили укупну метајезичку активност, лингвисти су предложили нове и шире концепте, као што су нпр. језичка рефлексивност (Lucy 1993), метапрагматика (SILVERSTEIN 1993), метајезик (JAWORSKI—COUPLAND—GALASIŃSKI 1998; VERSCHUEREN 1998). Сва три побројана концепта су заснована врло широко, мање-више се преклапају и полазе

* Рад је настао у оквиру пројекта Балканолошког института САНУ *Етничка и социјална стилификација Балкана* (бр. 148011), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

од тезе да практично не постоји употреба језика без пратеће метајезичке активности. У лингвистици појам метапрагматике обухвата метајезичке активности које се односе на адекватну употребу кода и на актуелно управљање дискурсом (SILVERSTEIN 1993; CAFFI 1994).¹

Испитивање везе метапрагматичке свести говорника са граматичким структурама и употребом језика довело је до настанка концепта „језичке идеологије” (SILVERSTEIN 1979: 193). У ужем смислу језичка идеологија се заснива на метапрагматичком дискурсу, и одређује се као: „research on cultural conceptions of language — its nature, structure and use — and on conceptions of communicative behavior as an enactment of collective order” (WOOLARD—SCHIEFFELIN 1994: 55).² У ширем значењу, језичка идеологија се може изједначити и са концептом конструкције идентитета, јер се дефинише као шири културни систем представа о језику и друштву, који је оптерећен моралним и политичким интересима говорника (IRVINE 1989).

За разумевање концепта језичке идеологије је корисна и Бахтинова концепција хетероглосије и дијалогичности дискурса (рус. *разноречие, дијалогичност*). Наиме, Бахтин разликује примордијалну дијалогичност дискурса између речи у оквиру једног исказа, исказа у оквиру једног дијалога, социолеката у оквиру националних језика, националних језика у оквиру исте културе (ВАХТИН 1981: 275; ВАХТИН 1989); поред тога, и унутарња дијалогичност је инхерентна особина дискурса, јер се сваки сегмент дискурса формира у непрестаном дијалогичном односу према говору „другога” (ВАХТИН 1981: 279). Према Бахтину, када исказ граматички и композиционо припада једном говорнику, а у ствари унутар себе спаја неколико различитих исказа, стилова, језика, семантичких и аксиолошких система, може се говорити о хибридном конструкцијама, тј. о многогласном дискурсу (рус. *многоголосост; истио*, 305).

У овом раду ћу покушати да укажем на неке одлике метапрагматичког дискурса и језичке идеологије код припадника вишејезичне говорне заједнице из Чипа у Мађарској. У првом делу рада излажем основне одлике чипске говорне заједнице и употребе језика (2). Затим, укратко излажем теорију о употреби контактних израза и говорној интеракцији између истраживача и саговорника (3). У средишњем делу, на примеру одломака из теренских интервјуа, анализирам метапрагматички дискурс који је инициран употребом контактних израза; у фокусу анализе су идеолошке позиције које саговорници заступају у својим метапрагматичким коментарима (4). На крају је приложен Додатак са конвенцијама транскрипције говора.

¹ Клаудија Кафи разликује три значења термина „метапрагматика”: (1) теоријска дебата о прагматици; (2) услови који чине могућом и успешном употребу језика код говорника; (3) актуелно управљање дискурсом (CAFFI 1994).

² Истраживања су била усмерена и на испитивање језичке идеологије аналитичара и научника у писаном дискурсу (GAL 2002). Утврђено је да је инвентар језичких идеологија неке говорне заједнице сложен, контрадикторан и хетероген, и да се формира у динамичном односу са друштвеним макро-структурама и јавним, политичким и академским дискурсом, који може варирати од потпуне субординације до отпора (GAL 1987; 1993; 1995; WOOLARD 1985; TSITSIPIS 1998; PETROVIĆ 2009; LAIHONEN 2009).

2. Срби у Чипу. Место Чип (мађ. Szigetcsép) се налази на дунавском острву Чепел (мађ. Csepel-sziget), 30 км јужно од Будимпеште. Заједница изводи своје порекло још од историјске миграције Срба у Угарску из XV века, а највероватније је настала мешавином разних миграцијских група (исп. PEŠTŪ [1864] 1984; ILIĆ 2010). У самом насељу до Другог светског рата, живе једна поред друге немачка (католичка) и српска (православна) заједница, поред неколико мађарских (реформатских) породица. Након Другог светског рата, долази до колективног протеривања Немаца и насељавања Мађара, што утиче на драстичну промену етничке структуре места (исп. APOK 2004; ILIĆ 2008). Тако је у послератном периоду најбројнија мађарска заједница, следи немачка, док је српска заједница у сталном демографском опадању. Наиме, од 1980. године српска заједница нема више од 150 припадника, што је 5% укупног становништва у Чипу.³

Све до Другог светског рата, српска говорна заједница у Чипу функционише као затворена, вишеструко повезана друштвена мрежа, у којој се већински практикује сеоска етничка ендегамија и користи српски као основни комуникативни код. У послератном периоду, након корених друштвених промена, долази до отварања заједнице и почетка замене језика.

2.1. ВИШЕЈЕЗИЧНА ГОВОРНА ЗАЈЕДНИЦА. Припадност говорној заједници подразумева регуларност унутаргрупне вербалне интеракције, разлику у употреби језика у односу на вангрупну комуникацију, локално (подразумевано) знање о начину на који језички избор и варијација индексирају социјални идентитет говорника (генерацију, занимање, политичке погледе, социјалне везе, идентитет и др.) (GUMPERZ [1968] 2009: 66).⁴ Када се примени на Србе из Чипа, овај концепт је делимично проблематичан, јер само припадници старије и средње генерације могу активно учествовати у билингвалној говорној интеракцији, док млађи говорници припадају групи терминалних говорника српског (енг. *semi-speakers, low-proficiency speakers, terminal speakers* исп. DORIAN 1981).

Говорни репертоар старије генерације Срба из Чипа укључује сет могућих језичких избора од стандардног до локалног мађарског и српског, као и лимитирано знање локалног немачког и бугарског варијетета. До Другог светског рата, говорни репертоар се као и код многих традицијских заједница диференцирао према полу (исп. VUŠKOVIĆ 2004; ВУЧИНА-СИМОВИЋ—ФИЛИПОВИЋ 2009): мушкарци су као мобилнији знали више контактних језика, а жене су биле везане за кућу, углавном говориле

³ Према државним пописима број људи у Чипу који су навели српску националност и српски као матерњи је следећи: 1980. 149 (језик), 114 (националност); 1990. 127 (језик), 103 (нац.); 2001. 83 (језик), 87 (нац.). Подаци су добијени захваљујући љубазности гоподина Јаноша Векаша из Института за етничке и националне мањине у Будимпешти; исп. NÉPSZÁMLÁLÁS 2001.

⁴ Чланови неке говорне заједнице нису униформни, тако да се она може одредити и као организована разноврсност коју на окупу држе заједничке норме и аспирације. Говорне заједнице могу варирати од малих које одликује комуникација „лицем-у-лице” (нпр. породица, круг пријатеља) до замишљених, као што су етничке и националне.

српски и мало контактнoг немачког, док мађарски скоро да и нису знале. Након 50-их година XX века, мађарски постаје први језик, а српски језик којим се ређе и несигурније говори. Лабаву друштвену мрежу, која одликује чипску заједницу у садашњем тренутку, обележава изразита хетерогеност комуникативних конвенција.

2.2. ЧИПСКИ ВАРИЈЕТЕТ У КОНТАКТУ. Чипски варијетет карактерише скоро пет векова изузетне виталности, мешавина разних дијалеката, као и форме које су настале у вишевековном језичком контакту са немачким и мађарским. Дијалектолошка истраживања су показала да овај варијетет припада поддијалекту шумадијско-војвођанских говора, тзв. говорима у околини Будимпеште, који представљају мешавину екавских говора војвођанског типа са јекавским и косовско-ресавским говорима (исп. ИВИЋ [1956] 1985; ИВИЋ 1966; СТЕПАНОВИЋ 1994; 2000; НИКОЛИЋ 1993; СТЕФАНОВИЋ 1993; 2003).⁵ Говорно мешање указује, у ствари, на спајање више мигрантских група у овим насељима, које се одразило као троструки рефлекс „јата” (*e, u, je*); специфичност у односу на шумадијско-војвођанске говоре је заправо у великом броју јекавизама. Наиме, у тренутку мешања, говор са шумадијско-војвођанском основом био је или већински или престижнији, па су екавске форме превладале. Очевидни јекавизми су свесно елиминисани, тако да се готово нигде није очувао рефлекс *-ије* или *-је*, док се одржао један део скривених јекавизама као јотована варијанта (*л, њ, д*), тј. у формама које говорници више не препознају као јекавске, нпр. *ћев, ћела, оџићеду, диџоћ, кадџоћ, шџоџоћ* (СТЕПАНОВИЋ 1994: 134; ИВИЋ 1966: 194). Будући да је овај тип говора већ описан у наведеним радовима, кратко ћу се осврнути само на оне језичке црте које су настале као резултат језичког контакта, и које су као такве релевантне за овај рад.⁶

Утицај контактнoг мађарског се примећује у свим језичким нивоима: промени узлазних акцената силазним; изговору африката *ћ* и *џ* под утицајем мађарског *ty* и *gy*, дакле без африкације као палатални пловизи: *џ’* и *д’* (нпр. *вџ’*, *израд’ено, киџ’ени, кудџод’*); чест је изговор меког *ч*, вероватно под утицајем мађарског *cs* (нпр. *џрич’али, веч’е*); под утицајем мађарског, у којем нема вокалских група, уместо *-о* насталог на крају слога од *-л* јавља се *-в* (нпр. *знав, долазив, ћев, сев, јев, звав*); поред тога јављају се дублетно и облици са дугим *-о* (нпр. *разумџ, усџџ*) и са *-ио* (нпр. *осџио, реџио*).

⁵ Ту спадају говори свих српских заједница јужно и северно од Будимпеште (Пантелија, тј. стари део данашњег Дунајувароша, Аљмаш, Бата, Српски Ковин, Ловра, Чип, Калаз, Помаз). Изузетак је говор Чобанца, чија је дијалекатска основа косовско-ресавска, и Сентандреје и Будимпеште, чије говоре треба посматрати у светлу урбане дијалектологије. Дијалекатски опис говора Чипа има озбиљне недостатке, јер је рађен на основу снимка говора само једног саговорника, при чему аутор описа није аутор снимка нити је боравио у Чипу (исп. Николић 1993).

⁶ Драгоцена запажања о контакту српских варијетета у Мађарској могу се наћи, поред осталих, у радовима BURZAN 1994; 1996; БУРЗАН 1996; 2003; СТЕФАНОВИЋ 2000; РАКИЋ 1997; 1998; МИЈАТОВИЋ 1983; ПЕТРОВИЋ 1979.

У лексици су заступљени турцизми и германизми који одговарају стању у војвођанским дијалектима (нпр. турцизми — *ћуџрија*, *ћуведија*, *мијана*, *џенџер*, *оџак*, *џешкир*, *комџија*, *дућан*, *сокак*, *чарайа*; германизми — *фаџанџе*, *бириџуз*, *фиранџле*, *хајзла*). Између мађарских позајмљеница могу се разликовати оне које су уобичајене у војвођанским дијалектима (нпр. *руво*, *џоџор*, *џанџаџи*) и позајмљенице новијег порекла, посебно из материјалне културе и администрације (нпр. *џанаћ* ‘општина’, *емелет* ‘спрат’, *вонаџ* ‘воз’, *овода* ‘вртић’, *корхаза* ‘болница’ и др.).

Утицај мађарске синтаксе се огледа у бројним конструкцијама: конструкције са везником *да* под утицајем мађарског *hogy* („Знав је да шта је у цркви”; „Пазили смо да како стари певају”; „Казала сам да доста је било”, итд.). Затим, утицај се огледа у поредбеним конструкцијама, у којима се уместо *неџо* користи *као* према мађарској поредбеној конструкцији са *mint* ‘као’ (нпр. „Већу могућност имају ко ми”; „Боље слуша ко он”). Изоставља се копула *је* (нпр. „Овај деран већ велики”). Утицај се примећује и у неуобичајеном реду речи (нпр. *џо како је*, *џо џија је*). Утицај мађарског присутан је и у семантичком калкирању: тако је у језику чипских Срба глагол *однет* проширио семантичко поље и означава физички пренос особе и ствари, али и вођење особе до нечега/некога; док је глагол *одвести* избачен из употребе (нпр. „Па куд ће д однесе [књижевника из Србије], каже, ако неће код Немање”). Та врста калкирања је настала под утицајем мађарског глагола *elvisz* (*elvitte valakit* ‘одвести неког’, *elvitte valakit / valamit* ‘однети неког / нешто’). Калкирање према мађарском присутно је и у исказивању времена (нпр. *фрџаљ једанаест* према мађарском *negyed tizenegy* ‘четврт једанаест’ односно ‘десет и петнаест’). Такође, мађарске конструкције се примећују у вербалним формулама представљања, одговарања на телефонски позив (нпр. „Хало, Јелена сам”; „Добар дан, Љубица сам”, исп. Сикимић 2003).

2.3. УПОТРЕБА ЈЕЗИКА: АУТОРИТЕТ СТАНДАРДА И СТИГМАТИЗАЦИЈА ЛОКАЛНОГ ВАРИЈЕТЕТА. Садашња употреба језика у чипској говорној заједници показује висок степен корелације са годиштем говорника: у генерацији рођеној пре Другог светског рата присутна је симетрична двојезичност српског и мађарског; млађе генерације спадају у асиметричне билингвале, са доминацијом мађарског. Употреба српског језика се своди на комуникацију у породици, цркви, на часовима мањинског језика, током заједничких мањинских окупљања и у комуникацији са говорницима српског. Посебан симболички значај има употреба српског у избору личног имена и језику епитафа, мада и ту, у мањем броју случајева, има знакова замене језика. Употребу српског језика карактеришу особене комуникативне праксе: често је прекључивање и алтернација кодова, избор језика зависи од ситуације, теме и саговорника, чести су контактни изрази који се преузимају углавном из мађарског, и др. (исп. Илић 2009).

Одржање језика је отежано стигматизацијом регионалних варијетета која долази из писане културе у којој симболичку доминацију има стандардни језик. Културе у којима се регионални варијетети и стандард не дефинишу у лингвистичким него у идеолошким терминима, називају се „културама стандардног језика” (енг. *standard language culture* исп. LAI-

NONEN 2009: 38). У такве културе би се могле убројити и српска и мађарска. Регионални варијетети српског односно мађарског се у обе културе категоризују као 'правилни' или 'искварени' у зависности од тога колико је дијалекатска основица варијетета удаљена од стандарда. Такође, у таквим културама се индиректно или директно појам језика изједначава са стандардним језиком. Овакви ставови продиру у све институције, медије, школе и мањинску наставу. Говорници тако интернализују представе о ауторитарном стандарду и стигматизованим регионалним варијететима, што се рефлектује у њиховој језичкој идеологији. До стигматизације чипског локалног говора долази посебно у сусретима са говорницима српског из 'матице',⁷ при чему неретко говорници из 'матице' исправљају или изругују њихов говор као 'неправилан'. Социолингвистичка истраживања су показала да језички пуризам, како у настави тако и у комуникацији, умањује шансе за очување угроженог мањинског варијетета (исп. BORBÉLY 2000: 34).

3. КОНТАКТНИ ИЗРАЗИ И МЕТАПРАГМАТИЧКИ ДИСКУРС. Истражујући феномен метапрагматичке свести говорника, Силверстајн налази да референцијалне форме спадају у најочигледније форме које говорници региструју и о којима развијају метапрагматичку свест. Најизразитији такав пример су свакако лексичке форме које имају јасну референцијалну вредност и за које се везује већина фолклорних теорија о језику (исп. SILVERSTEIN [1981] 2001). То могу бити дијалекатски изрази и термини (исп. СИКИМИЋ 2004) или новије позајмљенице. Сами говорници новије позајмљенице доживљавају двојачко, и као део свог лексичког и граматичког система, и као реч или израз из другог кода, коју је потребно преводити и објашњавати монолингвалном саговорнику. Управо због нестабилности изговора и степена адаптације ових речи у језичком систему, у лингвистици постоји појмовна и терминолошка неусаглашеност: често није јасно да ли се ради о лексичком прекључивању или о новијим позајмљеницама.⁸ Тако се као критеријум узима раширеност лексеме и учесталост употребе, тј. ако лексему користи већи број говорника оне су ближе позајмљеницама него лексичком прекључивању (исп. Savić [Filipović] 1996:

⁷ Термин 'матица' користим јер је широко прихваћен у дискурсу Срба из Мађарске. Употреба овог термина је карактеристична за конвенционални дискурс о мањинским и дијаспоричним заједницама и сугерише идеолошку представу о 'земљи порекла' као 'прародитељу'. Полунаводници сигнализирају управо идеолошку обојеност овог термина. Будући да се концепт дијаспоре у новије време развија у постмодернистичком кључу, употреба овог термина захтева посебну рефлексију.

⁸ Лингвисти обично праве разлику између старије позајмљенице (енг. *loans*), новије позајмљенице или туђице (енг. *borrowings*) и лексичког прекључивања. Старије позајмљенице би представљале фонолошки, морфолошки и синтаксички адаптиране речи у новом коду, које се вероватно користе већ дуже време. Новије позајмљенице су речи или фразе које су у нови код доспеле релативно недавно и налазе се у процесу адаптације; за новије позајмљенице, у лингвистици се користи и израз „хетероглосички лексички елемент“ (енг. *heteroglossic lexical item* исп. AUER 1984: 57). Лексичко прекључивање представља преузимање речи или израза из једног кода које се умеђу између речи и израза другог кода, тј. цитирање речи из другог кода (GUMPERZ [1982] 2002: 66—68; Savić [Filipović] 1996: 25; BORBÉLY 2000: 48; PETROVIĆ 2009: 63).

30). Међутим, због односа самих говорника према овим речима као потенцијално проблематичним за разумевање, определила сам се за термин „контактни израз” (исп. LAHONEN 2009: 688).

У даљем току рада, на основу теренских интервјуа анализирам употребу контактних израза код чипских саговорника. Ипак, пре саме анализе, осврнућу се на основне одлике теренских истраживања и говорне интеракције.

3.1. ГОВОРНА ИНТЕРАКЦИЈА. Антропололингвистичка теренска истраживања српске заједнице у Чипу обављена су 2001. и 2008. године, а 80% саговорника су чинили припадници генерације рођених између два светска рата (1919—1940).⁹ Ове саговорнике повезује неколико значајних карактеристика: сви су симетрични билингвали, завршили су српску основну или вероисповедну школу, а мањи број њих касније и мађарску средњу или вишу школу; скоро 95% припадника старије генерације је склопило етнички ендогамне бракове, а већина њихове деце се налази у међуетничким браковима; већина деце и унука ове генерације се могу одредити као терминални (ограничени) говорници српског.

Полазна основа у теренском истраживању је био етнолингвистички упитник Ане Плотњикове (Плотникова [1996] 2009), а интервјуи су били фокусирани на истраживање традиционалне културе и лексике. Ипак, интервјуи су били отворени за дигресије саговорника, па се стога могу одредити као квалитативни полуструктурирани интервјуи.

Истраживачки тим су Чипљанима представили локални функционери, и то као „истраживаче из матице” који истражују „старе обичаје” и српски језик, и упутили их да треба причати о обичајима, „језиком којим су говорили стари” како би се „сачували од заборава”. Истраживачима је тако приписана улога ауторитета из ‘матице’, а саговорницима коетника из ‘дијаспоре’. Ове комуникативне улоге су утицале на активирање посебних идеолошких и комуникативних стратегија.

Однос између истраживача и саговорника у интервјуима у Чипу, може се, с једне стране, посматрати у светлу односа ‘монолингвала’ и билингвала. Не улазећи у то да ли су истраживачи заиста монолингвали, у конкретној говорној ситуацији саговорници из Чипа њих перципирају као српске монолингвале, а и сами истраживачи током интервјуа преузимају ту улогу. Зато је, у овом случају најбољи термин „ситуативни монолингвал”, али ћу ради економичности термин монолингвал користити с полунаводницима.¹⁰ У комуникацији чипских билингвала и истраживача ‘монолингвала’, управо је употреба контактнoг израза често служила као окидач метапрагматичког дискурса.

Поред односа билингвал / ‘монолингвал’, карактеристичан је и однос заснован на екстернализованом ауторитету који се приписује истраживачу у области стандардног језика и културе. Такав однос је примећен

⁹ Истраживања су обавили сарадници Балканолошког института САНУ и Института за српски језик САНУ: Биљана Сикимић, Марија Вучковић и Марија Илић. Истраживања је финансијски подржала Српска самоуправа Будимпешта.

¹⁰ Овом приликом захваљујем Биљани Сикимић, која ми је скренула пажњу на проблематичност употребе термина „монолингвал” у овом случају, и као адекватнији и прецизнији предложила термин „ситуативни монолингвал”.

и у истраживањима других традицијских заједница (исп. НПЛ 1970 цит. према TSITSIPIS 2004; LAINONEN 2009), и представља заправо индекс ауторитарног дискурса који своју моћ црпи из симболичке доминације стандардног језика и оних који се доживљавају као његови представници (TSITSIPIS 2004: 575). У чипским интервјуима, истраживачима је тако приписивана улога ауторитета у области стандардног српског језика, што је на неке, нарочито млађе саговорнике, деловало инхибиторски: било их је тешко наговорити на интервју, јер су се стидели да користе свој 'несавршени' варијетет. У наредном одељку анализираћу употребу контактних израза и пратећих метапрагматичких коментара. Покушаћу да укажем на основне одлике језичке идеологије чипских саговорника, тј. на идеолошке позиције које говорници заступају у свом метапрагматичком дискурсу.

4. КОНТАКТНИ ИЗРАЗИ У ДИСКУРСУ ЧИПСКИХ СРБА. У примерима који следе, контактни изрази су дати у курзиву а метапрагматички коментари су подвучени. Термин *йасус* се односи на сегменте дискурса који су издвојени у анализи и које одликује, пре свега, извесна контекстуална заокруженост (исп. POLOVINA 1987: 14). Термин *исказ* користим да означим основну јединицу комуникације, која је углавном омеђена сменом говорних субјеката (исп. ВАНТИН 1980: 244). Термини *индекс* и *индексирање* се односе на својство језичких форми да сигнализирају вредност једне или више контекстуалних варијабли (исп. SILVERSTEIN 1976). У наредном делу рада, представићу две основне идеолошке позиције које заступају чипски саговорници у својим метапрагматичким коментарима: позицију ауторитарног стандарда (4.1) и контактног варијетета (4.2).

4.1. КОНТАКТНИ ИЗРАЗИ И АУТОРИТЕТ СТАНДАРДА. У досадашњим проучавањима комуникације између истраживача, коме се приписује ауторитет стандарда, и саговорника, који је говорник контактног нестандардног варијетета, уочене су дискурзивне стратегије поправке, које се примењују према моделу (LAINONEN 2009: 688):

- (1) саговорник користи контактни („проблематични”) термин;
- (2) поправка коју иницира неко од саговорника;
- (3) стандардни термин који предлаже неко од саговорника;
- (4) самокритика или извињање саговорника.

Корекција и извињавање због непознавања адекватног стандардног термина јесу заправо индекси ауторитарног дискурса чија моћ проистиче из симболичке доминације стандардног језика и стигматизације нестандарда. У дискурсу чипских Срба, употреба контактних термина повезана је са стратегијама перспективизације, тј. конструисања контекстуалних, лексичких рамова, који, како истиче Вершуерен (VERSCHUEREN 1998: 68), представљају метапрагматику конструкције идентитета. Конструисањем лексичких рамова типа „ви кажете / ми кажемо”, истраживачу и саговорнику се тако приписују колективни идентитети који их индексирају као говорнике и представнике стандарда односно нестандарда.

Током интервјуа, Чипљани су ретко користили новије позајмљенице без икаквог коментара. Тако на пример, у пасусу [1] контактни израз *џанаћ* ‘општина’ је у потпуности адаптиран и уклопљен у исказ (исп. 1.6), и на њега саговорница не реферише посебно:

- [1] (С 9, 2001; СГ, женско, (1923), основна вероисповедна школа, пољопривредница)
- [1.1] ИС: И кад, кад, ко је звао сватове да крену? Ко је био командант сватова? Кад треба, ко каже, ко их опомене да треба да=
- [1.2] СГ: =Па сад то, то је било не знам ја на, то су вет’ договорили, се уговорили у ово време т’е да се кренути=
- [1.3] ИС: Аха.
- [1.4] СГ: =у које време=
- [1.5] ИС: Аха.
- [1.6] СГ: =И у које време т’е се венч’ање одржати у цркви, и у *џанаћу*. И у *џанаћу* тамо ч’ека, ч’ека онај што венч’а и он ч’ека=
- [1.7] ИС: Аха.
- [1.8] СГ: =Ч’ека. И знаде за које време т’е дот’и д’увегија и снаша да и венч’а. Јел то се јави да т’у у ово и ово време овај и овај дан т’у дот’и да се венч’ам.

У већем броју случајева, одмах након контактнoг израза саговорници су користили метапрагматички коментар: било да је инициран питањем истраживача или да долази самоиницијативно од саговорника. У наредном пасусу [2] за истраживача су била спорна два термина *комора* и *леквар* исп. [2.4], [2.6]. Лексему *комора* ‘шпајз’ очигледно говорници не осећају као контактну [2.5]. Међутим код лексеме *леквар* ‘цем, пек-мез’ долази до поремећаја тока дискурса: након метасемантичког објашења [2.6—11], следи низ коментара који илуструју покушај саговорника да нађу адекватан превод на стандардни језик; сви ови коментари су наглашено емотивни: жеља да се евоцира термин и радост због проналаска адекватног стандардног еквивалента [2.12], [2.14], [2.16], [2.18]. У исказу [2.18] десигнат *српски* се користи као синоним за стандард, односно стандард се изједначава са српским:

- [2] (С 31, 2001; СГ₁ мушко, (1924), СГ₂ мушко (1933); обојица саговорника рођени и ожењени у Чипу, основна вероисповедна школа, пољопривредници)
- [2.1] ИС: Је л то било у у соби? Где се то радило?
- [2.2] СГ₁: У *комори*. [*Комора*.]
- [2.3] СГ₂: [*Комора*], натраг *комора*.
- [2.4] ИС: *Шта је комора?* Је се то то није ложило у комори? Било хладно?
- [2.5] СГ₁: Тамо се не ложи. Тамо се држало вино, ко није имо подрум, крумплее++, тамо горе, након што се оцеди воће, *леквар*.
- [2.6] ИС: *Шта је леквар?*
- [2.7] СГ₁: Ејно!
- [2.8] ИС: (смех)
- [2.9] СГ₂: *Леквар*=
- [2.10] ИС: Да.

- [2.11] СГ₂: =то се једе.
 [2.12] СГ₁: Чекај, ДОЂЕ мени на овај! ... <Пекмез>.
 [2.13] ИС: Пекмез, аха.
 [2.14] СГ₁: Но, дошло ми, дошло ми (смех) у главу!
 [2.15] ИС: Добро, добро, добро. А јесте некад говорили *ћекмез* или сте увек говорили *леквар*?
 [2.16] СГ₁: Па, *леквар, леквар, леквар!* Кад ми дође у главу, онда.
 [2.17] ИС: Аха, аха.
 [2.18] СГ₁: Па знам ја, само српски само треба здраво мислити да шта ћеш да кажеш.
 [2.19] ИС: Добро, добро, хвала.

У пасусу [3] метапрагматички дискурс је такође инициран питањем истраживача након контактеног израза *жебрак* ‘просјак’ [3.7]; саговорници дају превод на стандардни еквивалент и објашњење [3.8], [3.9], [3.11]. Метапрагматички дискурс се затим наставља у форми дијалога, у коме СГ₁ и ИС заступају идеологију локалног говора, а СГ₂ идеологију стандарда. Као и у примеру [2], и овде се десигнат *српски* користи као синоним за стандард [3.12]:

- [3] (С 31, 2001; СГ₁ мушко, (1924), СГ₂ мушко (1933); обојица саговорника рођени и ожењени у Чипу, основна вероисповедна школа, пољопривредници)
- [3.1] ИС: Био је доручак овде, шетала сам окуда и доручковала.
 [3.2] СГ₁: Како сте ишли тамо?
 [3.3] ИС: Ходајући.
 [3.4] СГ₁: Ко и моја жена, код куће увек, вако узме ко *жебрак*, иде па једе. Ја кажем: „Па седи, бар толко, не.”=
 [3.5] СГ₂: (смех)
 [3.6] СГ₁: = Седне, онда види штогод’, онда устане па метне++.
 [3.7] ИС: Шта значи то *жебрак*?
 [3.8] СГ₂: Просјак.
 [3.9] СГ₁: Просјак. *Жебра*, иде од куће до куће.=
 [3.10] ИС: Аха.
 [3.11] СГ₁: =Јел и он тај *жебрак* иде од куће до куће. И тај, како како иде тако и јео. А код [вас, како кажу?]
 [3.12] СГ₂: [Српски], српски говори! (смех)
 [3.13] СГ₁: Па кад [не знам!]
 [3.14] ИС: [Не, не,] тако како говори, тако треба.
 [3.15] СГ₁: Сад ја нећу казати што не знам++.
 [3.16] ИС: Не, не, баш тако треба.
 [3.17] СГ₂: И ја ћу казати просјак.
 [3.18] СГ₁: И ти не знаш. Једно друго исправљамо. Што ти знаш то ја не знам. А што ја знам, онда ти не знаш, не.
 [3.19] СГ₂: (смех) Јо.
 [3.20] СГ₁: Каже: „*ћерсе*”, меша мађарски. Ја кажем мађарски: „*ћерсе*”.
 [3.21] СГ₂: (смеје се)
 [3.22] ИС: Али није значи исто, ви кажете овако, ви онако? Је л тако, разликујете се?
 [3.23] СГ₂: Не, и он каже.

- [3.24] СГ₁: Ми смо комшије, и он је комшија, а ја сам у среди. Он је, и овај други комшија, и он је.
 [3.25] СГ₂: С друге стране. Ми смо комшије.

Низ примера потврђује да често саговорници самоницијативно реферишу на контактни израз, аутоматски се коригују (енг. *self-repair*) и замењују га стандардним изразом. У пасусу [4] СГ₁ након лексеме *овода* 'вртић' саговорница прави кратку паузу, понавља лексему и конструише лексички оквир („*оводу* кажемо ми” 4.1), којим се колективном агенсу „ми” (говорника из Чипа) приписује контактни израз. Одмах затим следе експлицитно метасемантичко објашњење („док до до три године” 4.1). Након ове самопоправке, саговорница наставља да користи контактни термин као регуларну лексему [4.3], [4.8]:

- [4] (С 9, 2001; СГ₁, женско, (1923); СГ₂, женско, (1919); саговорнице су рођене сестре, обе су завршиле основну вероисповедну школу, обе су пољопривреднице)
 [4.1] СГ₁: Која, која сирота жена била, морала је да иде да ради, па и дете ш њим но-, ш њом носила, па у чегагод' га метне, шта ти ја знам. То зна-, то знадем, мој Т., мој унук, кад су, кад су дошли оде да стоју, у *оводу* га нису ... *оводу* кажемо ми: док до до три године.
 [4.2] СГ₂: Нису га примили.
 [4.3] СГ₁: Нису га примили ома у *оводу*.
 [4.4] ИС: Аха.
 [4.5] СГ₁: Него кад је био у трет'ој години, онда га вет' мо:рали примити јер је био вет' у ... другу годину идемо у школу. Онда вет' у трет'ој години морају дете примити.
 [4.6] СГ₂: Не у трет'ој години.
 [4.7] СГ₁: У трет'ој години. Три године иде у *оводу*.

У пасусу [5] контактни израз је повод за метапрагматички дијалог: након што употреби лексему *емелџ*, саговорница понавља лексему уз фатички глагол *знаш*, чиме сигнализира да се ради о „проблематичном” изразу и имплицитно тражи потврду разумевања („На *емелџ* им је кут'а. *Емелџ*, знаш” 5.1). У овом случају истраживач поставља експлицитна питања (5.2, 5.4, 5.6) а саговорница даје објашњења (5.7, 5.9). Затим, аутоматски следе метапрагматички коментари: лексички рамови „код нас”, „тако зовемо”, „Сад ја не знам како се српски каже” [5.11]. На тај начин су опонирани „ми” агенс локалних говорника и безлични агенс стандарда, који је додатно маркиран као „српски”. Израз „Сад ја не знам како се српски каже” поред ове уже контекстуалне, има фатичку и емотивну функцију: он представља посредно дистанцирање саговорнице од контактнoг израза и извињење због непознавања стандардног израза. Поправку у овом случају нуди истраживач [5.12], који преузима „ми-идентитет” говорника стандарда („Ми кажемо спрат”, 5.14):

- [5] (С 5, 2001; СГ, женско, (1919), основна вероисповедна школа, пољопривредница)

- [5.1] СГ: Већ неколико година је тамо горе, горе имаду, на *емелеј* им је кут'а. [*Емелеј*], знаш=
 [5.2] ИС: [Аха]. =Аха. А шта је *емелеј*?
 [5.3] СГ: Тамо је, тамо је, неће да се сиђе долије=
 [5.4] ИС: =Је л *емелеј* а:?=
 [5.5] СГ: =Да, не-=
 [5.6] ИС: =Како, шта је *емелеј*?=
 [5.7] СГ: =*Емелеј* је тако да још један стан има=
 [5.8] ИС: =Аха=
 [5.9] СГ: =На овај стан још [један стан не, озго, то је *емелеј* код нас], тако=
 [5.10] ИС: [Аха, аха мхм .. Аха, мхм]
 [5.11] СГ: =зовемо. Сад ја не знам како се српски каже.
 [5.12] ИС: Спрат.
 [5.13] СГ: Да?
 [5.14] ИС: Ми кажемо спрат.
 [5.15] СГ: Па овај то от'у да кажем, сирота нет'е да дод'е доле.

У наведеним примерима види се да су контактни термини углавном добро уклопљени у граматички систем српског језика, али да их говорници и даље доживљавају као потенцијално проблематичне, што доводи до спонтаних корекција и метапрагматичких коментара. Поред метајезичке функције, ови коментари имају и фатичку функцију — која се огледа у стратегијама ограђивања и дистанцирања од контактнoг израза, емотивну — која се очитује у извињењима и самокритици саговорника, и индексијално-референцијалну — која говорнике индексира као припаднике неког колектива. Контекстуални оквири „ми кажемо / ви кажете” индексирају колективне идентитете: чипског саговорника као говорника не-стандардног варијетета, који треба кориговати, а истраживача као говорника ауторитативног и нормативног стандарда. Тиме се симболички ауторитет стандарда екстернализује као асиметрични однос моћи између саговорника. На стандард се пак реферише као на „српски”, чиме му се придаје универзална вредност, тј. есенцијализује се као једини варијетет достојан звања језика, док се локални варијетет деевалуира.¹¹

4.2. КОНТАКТНИ ИЗРАЗИ И ИДЕОЛОГИЈА „МЕШОВИТОГ” ВАРИЈЕТЕТА. Поред уобичајене стратегије деевалуације локалног варијетета, присутна је и стратегија његовог подржавања. Локални варијетет се доживљава као „мешани” у толикој мери да постоји низ анегдота у којима је извор заплета комуникативни неспоразум. Тако у следећем пасусу [6], саговорница користи наратив [6.12] у функцији истицања „помешаности” и „нерегуларности” локалног варијетета. Заплет ове наратије јесте метапрагматички дијалог између књижевника, говорника стандарда, и мајке саговорнице — говорнице контактнoг варијетета. Мајка саговорнице користи контактни термин *хаснирајши* у исказу који претендује да буде „чисто” српски („Знате господине, каже, (смех) знамо те све српске праве

¹¹ Сличну појаву уочава и Лајонен у румунском Банату код мађарских мањинских говорника, који мађарски стандард посматрају као вишу социјалну форму језика (LAINONEN 2009: 38).

речи, а не хаснирамо”, 6.12). Елементи евалуације у овом наративу указују да саговорница исмева сваки покушај симулирања „чистог” говора тј. заступа локалну језичку идеологију контактеног варијетета. Као елементи евалуације се издвајају: експлицитни исказ („А ми ка-, па мислимо да српски кажемо кад кажемо *хаснирајши*”), контекстуални индикатор „смех”, управни говор (учитељице и мајке којим се истиче жеља да се представе као говорници што аутентичније (чистије) форме језика). Пошто је читав наредни сегмент дискурса састављен од метапрагматичких коментара, овог пута сам одустала од подвлачења:

- [6] (С 13, 2001; СГ женско, (1940), мађарска средња школа, васпитачица)
- [6.1] ИС: А како се звало оно место где се ишло да се .. врши нужда?
- [6.2] СГ: Веце?
- [6.3] ИС: Да, како се веце некад звао, кад сте ви били мали?
- [6.4] СГ: Швапски је то, то се звало=
- [6.5] ИС: =Кажите=
- [6.6] СГ: =*Хајзла* (смех).
- [6.7] ИС: *Ајзла*?
- [6.8] СГ: Хај, *хајзла*. То је швапска реч’.
- [6.9] ИС: Не знам.
-
- [6.10] СГ: Ово је Ч’ип, Ч’ипљани то само, јер ту је врло је сила Шваба било. Ми смо сила швапске реч’и користили.
- [6.11] ИС: Аха.
- [6.12] СГ: И то кажемо .. *хаснирали*. То је мад’арска реч *használni*. А ми ка-, па мислимо да српски кажемо кад кажемо *хаснирајши*. Био ту једаред тако један књижевник код моји родитеја, ја сам била валда четрнест, петнест година. Па наша уч’итејица стара Мимика, Меланија се звала: „Па куд ће д однесе, каже, ако неће код Немање?” Отац био Немања. А мама каже: „Знате господине, каже, (смех) знамо те све српске праве речи, а не хаснирамо.” — Каже: „Молим вас, а шта је хаснирати?” (смех) Онда Мимика, уч’итејица каже: „Па то је користити.”
- [6.13] ИС: Аха.
- [6.14] СГ: Јер мад’арски се каже: „Nem hasznáлом”.
- [6.15] ИС: Аха.
- [6.16] СГ: А ми кажемо: „Не хаснирам”. Онда смо мад’арску реч направили српску. Мало смо...
- [6.17] ИС: Посрбили.
- [6.18] СГ: Да, посрбили. (смех)

5. Закључак: АУТОРИТЕТ СТАНДАРДА И КОНТАКТНИ ВАРИЈЕТЕТ. Теренски, антропололингвистички интервјуи са чипским Србима показују да управо контактни изрази спадају у најочигледније форме које говорници региструју и о којима развијају метапрагматичку свест. Чипски говорници новије позајмљенице, односно контактне изразе, доживљавају двојако, и као део свог лексичког и граматичког система, и као реч или израз из другог кода, коју је потребно преводити и објашњавати ‘монолингвалном’ саговорнику.

У анализи метапрагматичких коментара, уочено је да се језичка идеологија чипских саговорника испољава као унутарња дијалогичност између двеју често сукобљених позиција — ауторитарног стандарда и стигматизованог локалног варијетета. Након употребе контактних израза, чипски Срби су користили често стратегију перспективизације. Тако се употребом лексичких рамова типа „ми кажемо / ви кажете” повезује саговорник са колективним идентитетом говорника контактеног варијетета из Чипа, а истраживач са колективним идентитетом говорника стандарда из Србије. Поред тога, стратегије самопоправке, поправке и извињавања саговорника при употреби неког контактеног термина сведоче о повезивању ауторитета стандарда са идеологијом аутентичности, правилности и чистоте.

Употреба десигната *српски* као синонима за стандард, која је честа у метапрагматичким коментарима, указује да се стандарду придаје универзална вредност, тј. да се он есенцијализује као једини варијетет достојан звања језика. У метапрагматичком дискурсу, мањи број саговорника је заступао идеолошку позицију контактеног, ‘мешовитог’ варијетета. У том случају, предмет исказа су свакодневни комуникативни неспоразуми, а сваки покушај симулирања „чистог” говора постаје предмет исмевања.

ДОДАТАК: КОНВЕНЦИЈЕ ТРАНСКРИПЦИЈЕ

У раду је примењена „вербатим” („реч за реч”) транскрипција, која представља „један-на-један” однос према изговореним речима, тј. труди се да забележи све изговорене исказе, укључујући и погрешке, преклапања, уздахе, итд. Транскрипти су сегментирани према смени говорних субјеката. У загради су дати подаци о броју снимка (нпр. С 13), затим о полу, годишту, степену образовања и занимању саговорника. Поред уобичајених ортографских знакова: зарез (,), тачка (.), знак узвика (!), знак питања (?), знак наводника („”), користе се:

ИС	истраживач
СГ	саговорник / саговорница из Чипа
СГ ₁ , СГ ₂	више саговорника
..	кратка пауза (до 5 секунди)
...	дужа пауза (до 10 секунди)
---	изостављање једног дела текста саговорника
:	продужење вокала, нпр. <i>ни:је</i>
-	цртица се ставља код недовршених речи, нпр. <i>ре- рекао је</i>
'	мекоћа консонанта; специфичан изговор консонаната <i>ћ</i> , <i>ђ</i> који се под утицајем мађарског изговарају као палатални плозиви бележим као <i>š'</i> , <i>đ'</i> ; такође бележим и умекшавање африкате <i>ч</i> као <i>ч'</i> .
=	говор се аутоматски надовезује на претходни турнус
[]	преклапање у говору
++	неразумљиво
< >	текст између ова два знака је тихо изговорен
()	

паралингвистичко понашање се уноси у заграду, нпр. (смех), (јецање), (уздах), итд.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бурзан, Мирјана. „Српски језик у дијаспори”. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 25/2 (1996): 339–345.
- Бурзан, Мирјана. „О лексици Срба у Мађарској”. *Српски језик* 8/1–2, год. VIII (2003): 645–654.
- Вучина-Симовић, Ивана, Јелена Филиповић. *Етнички идентитет и замена језика у сепардској заједници у Београду*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.
- Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у шљокавско наречје*. Нови Сад [1956] 1985, 68–88.
- Илић, Марија. „Динамика језичке и социјалне промене: о мањинским језицима у Мађарској с посебним освртом на српски језик”. *Јужнословенски филолог* 65 (2009): 331–357.
- Мијатовић, Јулијана. „Прилог познавању лексике српских говора у Мађарској”. *Прилози проучавању језика* 19 (1983): 149–177.
- Николић, Мирослав. „Неке особине говора у Чипу код Будимпеште”. *Јужнословенски филолог* 49 (1993): 137–153.
- Петровић, Наталија. „Главније фонетске особине неких српских говора у Мађарској”. *Прилози проучавању језика* 15 (1979): 71–99.
- Плотникова, Анна, А. *Материјали за етнолингвистичко истраживање балканословенског ареала*. Москва: Институт славјановедения РАН. [упитник је штампан у руском оригиналу и српском преводу, који следи иза њега: *Материјали за етнолингвистичко истраживање балканословенског ареала*], [1996] 2009.
- Сикимић, Биљана. „Срби на Чепелској ади, етнолингвистички поглед”. *Етнографија Срба у Мађарској* 4 (2003): 34–48.
- Сикимић, Биљана (ур.) *Скривене мањине на Балкану*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2004.
- Сикимић, Биљана. „Актуелна теренска истраживања дијаспоре: Срби у Мађарској”. *Теме: часопис за друштвене науке* 2 (2004): 847–858.
- Степановић, Предраг. *Говори Срба и Хрватша у Мађарској: Шљокавско наречје*. Горњи Милановац, 1994.
- Степановић, Предраг. *Говори Срба у Мађарској*. Будимпешта, 2000.
- Стефановић, Димитрије. „Из микропонимије насеља са српским живљем у околини Будимпеште”. *Јужнословенски филолог* 49 (1993): 175–186.
- Стефановић, Димитрије. „О административном језику Сентандрејаца у другој половини XVIII века”. *Јужнословенски филолог* 56/3–4 (2000): 1111–1120.
- Стефановић, Димитрије. „Из микропонимије Чипа”. *Етнографија Срба у Мађарској* 4 (2003): 79–84.

*

- APOR, B. “The Expulsion of the German Speaking Population from Hungary”. S. Prauser, A. Rees (eds.). *The Expulsion of the ‘German’ Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War*. Working Paper HEC No. 2004/1. Florence: European University Institute. Available at: www.iue.it/PUB/HEC04-01.pdf. 2004, 33–45.
- AUER, Peter. *Bilingual Conversation*. Amsterdam: John Benjamins, 1984.
- ВАНТИН, Mihail. „Problem govornih žanrova”. *Treći program* IV (1980): 233–270.
- ВАНТИН, Mihail. *O romanu*. Beograd: Nolit, 1989.
- ВАХТИН Mikhail. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. M. Holquist (ed.). University of Texas Press, 1981.
- BORBÉLY, Anna. *The Process and the Factors of Language Shift and Maintenance: Sociolinguistic Research in the Romanian Minority Community in Hungary*. Open Society Support Foundation. Available at: <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001138/01/146.pdf>, 2000.

- BURZAN, Mirjana. „Problemi standardnog srpskog jezika u dijaspori”. *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* 37 (1994): 105–108.
- BURZAN, Mirjana. „Frazeologija u jeziku Srba u Madarskoj”. *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* 39/1 (1996): 157–162.
- CAFFI, Claudia. “Metapragmatics”. R. Asher (ed.). *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Pergamon Press, 1994, 2461–2466.
- DORIAN, Nancy. *C. Language Death: The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981.
- GAL, Susan. “Codeswitching and consciousness at the European periphery”. *American Ethnologist* 14 (1987): 637–653.
- GAL, Susan. “Diversity and contestation in linguistic ideologies: German-speakers in Hungary”. *Language in Society* 22 (1993): 337–359.
- GAL, Susan. “Cultural basis of language use among German-speakers in Hungary”. *International Journal of the Sociology of Language* 111 (1995): 93–102.
- GAL, Susan. “Language Ideologies and Linguistic Diversity: Where Culture Meets Power”. L. Keresztes, S. Maticsák (eds.). *A magyar nyelv idegenben*. Debrecen: Debreceni Egyetem, 2002, 197–204.
- GUMPERZ, John, J. *Discourse strategies*. Cambridge University Press, [1982] 2002.
- GUMPERZ, John, J. “The Speech Community”. A. Duranti, *Linguistic Anthropology. A Reader*. Wiley-Blackwell, [1968] 2009, 66–73. (Source: “The Speech Community”. *International Encyclopedia of the Social Science*. New York: Macmillan, 1968, 381–386.
- HILL, Jane. “Foreign accents, language acquisition, and cerebral dominance revisited”. *Language Learning* 20 (1970): 237–248.
- ILIĆ, Marija. “Oral History: From Autobiographical to ‘Collective’ Narrative — Serb Oral Discourse on the Expulsion of Germans from Hungary”. W. Dahmen, P. Himstedt-Vaid, G. Ressel (eds.). *Grenzüberschreitungen. Traditionen und Identitäten in Südosteuropa*. Festschrift für Gabriella Schubert. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008, 189–203.
- ILIĆ, Marija. “Those were all Serbian villages by the Danube: The Concept of Space in Collective Narratives of the Serbs in Hungary”. Cristian Voss (ed.). *Ottoman and Habsburg Legacies in the Balkans: Language and religion to the North and to the South of the Danube*. München, Berlin: Verlag Otto Sagner, 2010, 265–289.
- IRVINE, Judith, T. “When Talk Isn’t Cheap: Language and Political Economy”. *American Ethnologist* 16 (1989): 348–267.
- IVIĆ, Pavle. „O srpskom govoru u selu Lovri”. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1966): 191–201.
- JAKOBSON, Roman. “Closing statement: linguistics and poetics”. T. Sebeok (ed.) *Style in Language*. Cambridge, Mass: the MIT Press, 1960, 350–377.
- JAWORSKI, Adam, Nikolas COUPLAND, Dariusz GALASIŃSKI (eds). *Metalanguage: Social and Ideological Perspectives*. Berlin — New York: Mouton de Gruyter, 1998.
- LAIHONEN, Petteri. *Language Ideologies in the Romanian Banat: Analysis of Interviews and Academic Writings among the Hungarian and Germans*. Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2009.
- LUCY, John. “Reflexive language and human disciplines”. J. Lucy (ed.). *Reflexive Language: Reported speech and metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 9–32.
- NÉPSZÁMLÁLÁS. Dostupno na: <http://www.nepszamlalas.hu/index.html>, 2001.
- PESTY, Frigyes. *Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések*. Szentendre, [1864] 1984.
- PETROVIĆ Tanja. *Srbi u Beloj Krajini: Jezička ideologija u procesu zamene jezika*. Beograd: Balkanološki institut SANU, Založba ZRC, 2009.
- POLOVINA, Vesna. *Leksičko-semantička kohezija u razgovornom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, 1987.
- RAKIĆ, Sofija. „Izveštaj o dijalektološkom istraživanju govora Batanje”. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42 (1997): 89–98.
- RAKIĆ, Sofija. „O govoru Deske”. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43 (1998): 23–38.
- SAVIĆ, [FILIPOVIĆ], Jelena. *Code-switching. Theoretical and methodological issues*. Beograd: Filološki fakultet, 1996.
- SILVERSTEIN, Michael. “Shifters, Linguistic Categories, and Cultural Description”. K. H. Basso, H. A. Selby, (eds.). *Meaning in Anthropology*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1976, 11–56.

- SILVERSTEIN, Michael. "Language structure and linguistic ideology". P. Cline, W. Hanks, C. Hofbauer (eds.). *The Elements: A Parasession on Linguistic Units and Levels*. Chicago: Chicago Linguistic Society, 1979, 193—247.
- SILVERSTEIN, Michael. "Metapragmatic discourse and metapragmatic function". J. Lucy (ed.). *Reflexive Language: Reported speech and metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 33—58.
- SILVERSTEIN, Michael. "The limits of awareness". A. Duranti (ed.) *Linguistic Anthropology: A Reader*. Malden MA: Blackwell Publishers, [1981] 2001, 382—402. (Source: *Sociolinguistic Working Paper No. 84*. Austin, TX: Southwest Educational Development Laboratory, 1981).
- TSITSIPIS, Lukas. *A Linguistic Anthropology of Praxis and Language Shift: Arvanitika (Albanian) and Greek in Contact*. Oxford University Press, 1998.
- TSITSIPIS, Lukas. "A sociolinguistic application of Bakhtin's authoritative and internally persuasive discourse". *Journal of Sociolinguistics* 8/4 (2004): 569—594.
- VERSCHUEREN, Jef. "Notes on the role of metapragmatic awareness in language use". A. Jaworski, N. Coupland, D. Galasiński (eds). *Metalinguage: Social and Ideological Perspectives*. Berlin—New York: Mouton de Gruyter, 1998, 53—73.
- VUČKOVIĆ, Marija. „Kajkavci u Banatu: lingvistička situacija i polna diferencijacija”. B. Sikimić (ur.). *Skrivene manjine na Balkanu*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2000, 199—215.
- WOOLARD, Kathryn, A. "Language variation and cultural hegemony". *American Ethnologist* 12/4 (1985): 379—394.
- WOOLARD, Kathryn, A., Bambi SCHIEFFELIN. "Language ideology". *Annual Review of Anthropology* 23 (1994): 55—82.

Marija Ilić

METAPRAGMATIC DISCOURSE OF THE SERBS FROM HUNGARY:
STANDARD LANGUAGE AUTHORITY AND CONTACT VARIETY

S u m m a r y

The paper discusses the metapragmatic discourse of the Serbs from Szigetcsép in Hungary that emerged from the antropinguistic interviews conducted during the fieldwork. The metapragmatic discourse is generally triggered by "contact expressions", e.g. by a word or a phrase which is interpreted as an element from another code (language) by the participants in the interaction. A 'contact expression' is pointed to by the interlocutors when they replace such elements or explicitly refer to the outgoing talk as 'mixed', 'incorrect', etc. It is argued that the metapragmatic discourse of the Szigetcsép Serbs involves a special kind of internal dialogicity. This dialogicity is established between differing ideological commitments of interlocutors, i.e. between their commitment to the Serbian standard language authority and to the local contact variety.

Балканолошки институт САНУ
Београд
marija.ilic@bi.sanu.ac.rs

Снежана Гудурић
Драгана Дробњак

„ПРАВИ” И „ЛАЖНИ ПРИЈАТЕЉИ” У ФРАНЦУСКОМ, ИТАЛИЈАНСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Предмет овог рада су семантички „прави” и „лажни пријатељи” у француском, италијанском и српском језику. Они нису бројни, има их свега стотинак и највећим делом припадају општој лексици. Прикупљена грађа разврстана је према семантичким (не)поклапањима лексема у три језика, док се евентуална морфолошка (не)поклапања разматрају само у оквирима успостављене класификације. У раду ће се, поред облика и значења једног броја одабраних примера, разматрати и путеви њиховог уобличавања и кретања. Све речи у нашем корпусу потичу из латинског језика, али њихов пут од изворног облика до савремене српске, француске или италијанске форме, далеко од тога да је био истоветан. У раду ћемо се првенствено бавити семантичким „правим” и „лажним пријатељима”, а указаћемо и на примере морфолошких „лажних пријатеља”.

Кључне речи: „прави пријатељи”, „лажни пријатељи”, француски, италијански, српски, интернационализми.

1. Увод. Досадашња истраживања¹ посвећена проблематици „лажних пријатеља” углавном су се ограничавала на грађу из два језика који припадају истој (компаративни приступ)² или различитим језичким групама (контрастивни приступ)³. Лексеме које сачињавају овакве корпусе обично су бројне. Чим се, међутим, у анализу укључи још један или више језика, корпус се знатно сужава, при чему се уочава обрнута пропорција: што је број посматраних језика већи, број лексема у корпусу је мањи. Известан број таквих лексема припада свакодневном говору, неке од њих, пак, уједно чине и део специјализоване терминологије. Будући

¹ „Лажним пријатељима” у француском и српском бавили су се Михаило Поповић (Поповић 2005), Димитрије Бунтић (Бунтић 1994), у енглеском и италијанском Иван Клајн (Клајн 1971), а о новим италијанизмима у српском писала је и Мила Самарџић (SAMARDŽIĆ 2008).

² Упор. однос руске и српске реченице: *У вас красный живот* / **Имаће красан жи-вои* / *Имаће црвен сџомак* или француских и италијанских речи *diplomate* / **diplomato* / *diplomatico*, *robe* / **roba* / *abito*, *vestito*.

³ Упор. ср. *функционер* / фр. **fonctionnaire* (= ср. *службеник*), ср. *аванс* / ит. **avanzo* (= ср. *осџаџак*, *добити*), фр. *balance* (= енгл. *scales*) / енгл. **balance* (= фр. *équilibre*).

да имају исту или сличну форму и исто основно значење у више језика, такве речи можемо да сврстамо у интернационализме.

Предмет нашег рада су лексеме из општег француског, италијанског и српског језика, идентичног или сличног облика (графичког и/или акустичког), у већини случајева потекле из истог етимона, за које би се могло претпоставити да у три језика имају исто значење и да, сходно томе, припадају категорији интернационализама. Компаративном и контрастивном анализом проверићемо у коликој мери се значења лексема из нашег корпуса поклапају, преклапају или удаљавају и на основу тога утврдити „праве” и „лажне пријатеље” међу њима.

Под „правим пријатељима” подразумевамо лексеме које се могу идентификовати као исте форме са истоветном семантичком садржином (у нашем случају у француском, италијанском и српском), док су семантички „лажни пријатељи” лексеме сличне или идентичне форме, а различите садржине. У оквиру семантичких „лажних пријатеља” разликујемо и делимичне „лажне пријатеље”, односно лексеме које се на семантичком плану преклапају само у извесној мери.

У раду ћемо обрадити неколико примера који одсликавају поједине језичке феномене присутне у целокупном корпусу. Овде, пре свега, мислимо на семантичка померања, као и на основне фонетске законитости које су утицале на обликовање акустичке слике и графичког облика одабраних лексема у три посматрана језика.

Све лексеме из нашег корпуса воде порекло из латинског језика, али њихов пут од латинског облика до савремене француске, италијанске или српске форме,⁴ далеко од тога да је био истоветан. Италијански језик је, као непосредни настављач латинског језика, последније од француског чувао изворне облике и, у већој мери, примарна значења. Француски показује знатно већа одступања од латинског у погледу семантичке вредности, акустичке слике и графичке форме, док се српске лексеме у нашем корпусу, у начелу, али не и обавезно, семантички поклапају са француским или италијанским моделом.

Током развоја од латинског ка савременом француском и италијанском језику, речи су мењале облик под утицајем фонетских закона који су у одређеном периоду деловали на датим језичким територијама. Дешавало се да различите речи временом добију истоветан облик,⁵ али исто тако, и да један етимон⁶ изнедри различите форме, што у језику представља феномен дублета.

⁴ Етимологије су преузимане из следећих речника: RAY 2000; СКОК 1971—1974; ZINGARELLI 2005. Преузете етимологије су упоређиване са етимологијама датим у речницима савременог француског, италијанског и српског језика наведеним у литератури на крају рада.

⁵ Упор. нпр. лат. *novus* ‘нов’ и лат. *novem* ‘девет’ који су у савременом француском језику дали исти облик — *neuf*.

⁶ Упор. нпр. лат. *castrare* које је дало фр. *châtrer*, али и фр. *castrer*, при чему је прва реч настала уобичајеним фонетским развојем, док је друга касније директно преузета из латинског, те није претрпела фонетске промене чије је време увелико прошло у тренутку када је она преузета.

Ипак, док је категорија акустичке, па сходно томе и графичке слике, била подложна мањим или већим променама, значење се у основи чувало и заједно с њим, и припадност одређеној врсти речи (именицама, заменицама, придевима, глаголима, прилозима, предлозима).⁷

2. СЕМАНТИЧКИ ТИПОВИ. Прикупљену грађу разврстали смо управо према семантичком критеријуму, односно према значењским (не)поклапањима лексема у три језика, док ћемо евентуална морфолошка непоклапања разматрати у оквирима овако успостављене класификације.

2.1. „ПРАВИ ПРИЈАТЕЉИ“ У ТРИ ПОСМАТРАНА ЈЕЗИКА. Први семантички тип чине лексеме које су „прави пријатељи“ у сва три језика. Такве су именице: фр. *attentat* / ит. *attentato* / ср. *аїенїаїї*, фр. *manifestation* / ит. *manifestazione* / ср. *манифестација*, као и придеви фр. *binair* / ит. *binario* / ср. *бинаран*, фр. *protocolaire* / ит. *protocollare* / ср. *їроїоколаран*.

2.2. „ПРАВИ ПРИЈАТЕЉИ“ У ДВА ЈЕЗИКА, „ЛАЖНИ“ У ОДНОСУ НА ЛЕКСЕМУ У ТРЕЋЕМ. Другом семантичком типу припадају лексеме које су „прави пријатељи“ у два језика, а „лажни“ у односу на лексему у трећем. У оквиру овог семантичког типа разликујемо три групе.

У прву групу сврстали смо француске и италијанске семантичке „праве пријатеље“ у односу на које је српска лексема „лажни пријатељ“. Такав је пример француске именице *fonctionnaire* (м.р.) — ‘службеник’ чији је морфолошки и семантички „прави пријатељ“ италијански облик *funzionario* (м.р.) преузет из француског језика. Француска реч води порекло од латинске именице *functio*, *-nis* (‘(из)вршење’), изведене од супина глагола *fungor* (‘(из)вршити’). Значење српске лексеме *функционер* је умерено у односу на француски модел и означава особу која врши одређену функцију, обично друштвено одговорну и значајну.⁸

У другу групу уврстили смо семантичке „праве пријатеље“ у италијанском и српском језику у односу на које је француска лексема „лажни пријатељ“, попут француске именице *escal* (ж.р.), италијанске *scala* (ж.р.) и српске *скала* (ж.р.). Иако се француски облик на први поглед незнатно разликује од италијанског и српског, у питању је иста реч у чијој се основи налази латинска именица женског рода *scala* која је у

⁷ Још једна категорија показала је изузетну постојаност кроз време: реч је о категорији рода која се, уз мање изузетке, доследно чувала. Овде, пре свега, мислимо на именице које су у латинском биле мушког или женског рода, будући да се категорија средњег рода, у оном облику у којем је постојала у латинском, изгубила у савременим западноевропским језицима. Латинске именице средњег рода прешле су у категорију мушког или у категорију женског рода у зависности од тога да ли су се чешће јављале у једнини (тада би добијале мушки род: лат. *factum* — фр. *fait*, ит. *Fatto*) или у множини (при чему су се понашале као именице женског рода прве деκлинације и, сходно томе, прелазиле су у женски род: лат. *folium, folia* — фр. *feuille*, ит. *foglia* (збирна именица), лат. *arma, armorum* — фр. *arme*, ит. *arma*).

⁸ У *Великом речнику сїраних речи и израза* наводи се и значење „(у државним органима) службеник, чиновник, намештеник (с посебним овлашћенима)“ (Клалн—Шипка 2006: 1358). Ово значење није забележено у другим речницима које смо користили, а нисмо га пронашли ни у радном материјалу из кога смо ексцерпирали корпус, те га нисмо уврстили међу значења српске лексеме.

француском језику дала два облика: именицу *échelle* (‘мердевине’) која је настала уобичајеном фонетском еволуцијом од латинског етимона⁹ и именицу *escale* која је касније директно позајмљена из италијанског и која се прилагодила француском изговору тако што је добила протетички вокал испред иницијалне сугласничке групе, док је финално *a* ослабило у *e*, при чему није дошло до палатализације. Ова позајмљеница ушла је у француски са сасвим другим значењем — ‘преседање’ у авионском и бродском саобраћају. Италијанска и српска реч су „прави пријатељи” будући да имају истоветна значења ‘степенице, стубе’ (ретко), ‘музичка лествица’, као и ‘низ величина, вредности, појава које се поступно смењују’. У ову групу сврстали смо и следеће именице: ит. *rum* (*rhum*) (м.р.) = ср. *рум* (м.р.) ≠ фр. *rhume* (м.р.), ит. *roba* (ж.р.) = ср. *роба* (ж.р.) ≠ фр. *robe* (ж.р.).

Трећу групу у овом семантичком типу чине лексеме које су „прави пријатељи” у француском и српском језику, а „лажни” у односу на италијанску лексему, попут придева фр. *morbide* / ит. *morbido* / ср. *морбидан*. Етимон представља латински медицински термин *morbidus* (изведеног од *morbus* — ‘болест тела’) који је значио ‘болестан, нездрав’ и који је у познлатинском добио значење ‘мек, нежан’ у смислу општег слабог, болесног стања тела. Француски облик *morbide* временом сужава значење и почиње да упућује на ‘оно што је у вези са болешћу, карактерише је или из ње произилази’. Убрзо добија и фигуративно значење ‘нездраво, ненормално’ које затим проширује на ‘склоност ка ненормалном’ и оно постаје основно у савременом језику. Српски придев *морбидан* преузет је из француског са свим наведеним значењима, а најчешће је управо оно које се односи на ‘нездраво, ненормално’, односно на ‘склоност ка ненормалном’. Италијанске лексеме *morbido* и *morboso*, при чему је ова потоња семантички еквивалентна француском *morbide* и српском *морбидан*, имају, у основи, исто порекло — латинску именицу *morbus* (м.р.), али је *morboso* потекао од деривираниог облика *morbosum*, док је *morbido* настао од *morbidum*. Облик *morbido* сачувао је првобитну семантичку вредност ‘мек, нежан’, док је форма *morboso* у потпуности преузела некадашње фигуративно значење ‘нездрав, ненормалан’. Овој групи припадају и следеће речи: фр. *aterrir* = ср. *аїтерпайїи* ≠ ит. *atterrire*, фр. *diplomate* (м.р.) = ср. *дїїломатїа* (м.р.) ≠ ит. *diplomato* (придев), фр. *lauréat* (м.р.) = ср. *лауреатї* (м.р.) ≠ ит. *laurea* (ж.р.).

2.3. ДЕЛИМИЧНИ СЕМАНТИЧКИ „ЛАЖНИ ПРИЈАТЕЉИ” У ДВА ЈЕЗИКА, ПОТПУНИ „ЛАЖНИ ПРИЈАТЕЉ” У ТРЕЋЕМ. Трећи семантички тип чине делимични семантички „лажни пријатељи” у два језика, док је „одговарајућа” лексема из трећег језика њихов потпуни „лажни пријатељ”.

У прву групу овог типа спадају француске и италијанске лексеме са парцијалном семантичком еквиваленцијом, у односу на које српска лек-

⁹ Ова именица је најпре добила протетички вокал испред иницијалне сугласничке групе, затим је наглашено *a* у слободном положају прешло у *e*, а извршена је и палатализација веларног сугласника. Финално латинско *a* доследно је у француском прелазило у *e*, које је затим слабило да би у савременом језику престало да се изговара.

сема показује потпуну неподударност, на пример фр. *facteur* (м.р.) ≈ ит. *fattore* (м.р.) ≠ ср. *факџор* (м.р.). Италијанска и француска лексема представљају праве морфолошке, а парцијалне семантичке „лажне пријатеље“, будући да семантичка еквиваленција постоји само у оквиру два од неколико значења ових речи¹⁰ и то: 1. ‘сваки од елемената који доводе до неког резултата’ и 2. ‘саставни део нечега’. Ове речи потичу од латинске именице *factor* — ‘чинилац’ која је изведена од *factum*, супина глагола *facere* ‘чинити, радити’. Од облика акузатива *factōre(m)*, а као последица специфичних фонетских промена, настале су различите графичке и акустичке форме у ова два романска језика, при чему им је род остао исти (што директно упућује на њихово заједничко порекло). Првобитно значење — ‘онај који ради, чини, ствара’ — застарело је у француском, односно одржало се само у уско специјализованој области израде музичких инструмената, где именица *facteur* означава онога који их израђује. У италијанском језику, ово првобитно значење припада искључиво књижевном језику.

Значења српске именице различита су од претходно наведених и она је заправо потпуни „лажни пријатељ“ француске и италијанске лексеме. У српском језику, наиме, реч *факџор* означава ‘покретачку снагу, узрочника, чиниоца’, ‘онога који о нечему одлучује’, ‘пословођу, надзорника у штампарији, фабрици и слично’, док се у математичком језику односи на број који се множи с неким другим бројем и чији је еквивалент домаћа реч ‘чинилац’ која, опет, упућује на изворно значење изведено од глагола *facere* ‘чинити, радити’. Овде ваља напоменути да реч *факџор* у савременом српском језику означава важну, угледну личност која има значајну улогу у доношењу одлука. У разговорном језику, ова реч може попримити и пежоративно значење.¹¹

Друга група овог типа обухвата лексеме које представљају семантичке делимичне „лажне пријатеље“ у француском и српском, а потпуне „лажне пријатеље“ у односу на италијанску реч, попут француске именице *malheur* (м.р.) настале синтезом прилошког израза *mal eûr* (од *mal* и *heur*) који је имао значење ‘на смртни, убилачки, фаталан начин’. Полисемична именица *malheur* у савременом француском језику најчешће означава ‘незгоду, неприлику’, затим ‘несрећу’ и ‘тугу’. Српски језик преузео је само једно значење француске речи, и то ‘незгода, неприлика’. У италијанском језику, пак, облик *malore* настао је од прилога *male* (‘лоше’) на који је додат латински наставак за грађење именица које означавају стање *-ore*. Значење ове речи је ‘мука, мучнина’, али и ‘болест’, с тим што се она користи искључиво за описивање здравственог стања. У ову групу сврстали смо и речи: фр. *bocal* (м.р.) ≈ ср. *бокал* (м.р.) ≠ ит. *bocale* (м.р.), фр. *panneau* (м.р.) ≈ ср. *панно* (м.р.) ≠ ит. *panno* (м.р.), фр. *ragoût* (м.р.) ≈ ср. *раџу* (м.р.) ≠ ит. *ragù* (м.р.), фр. *lèpre* (ж.р.) ≈ ср. *лепра* (ж.р.) ≠ ит. *lepre* (ж.р.), фр. *fresque* (ж.р.) ≈ ср. *фреска* (ж.р.) ≠

¹⁰ Француска реч *facteur* има још и значење ‘поштоноша, поштар’ добијено елипсом израза *facteur de lettres* који се у том облику изгубио у савременом језику.

¹¹ На пример: *Ма који си ми ши факџор!*

ит. *fresco* (придев), фр. *souvenir* (м.р.) ≈ ср. *сувенир* (м.р.) ≠ ит. *sovvenire* (глагол).

Овде можемо сврстати и именицу *пaтент*¹² (м.р.) која је семантички делимични „лажни пријатељ” француском облику *patente* (ж.р.), али је и његов морфолошки „лажни” пријатељ, будући да је приликом преласка у српски променила род. Италијанска лексема *patente* (ж.р.)¹³ семантички је „лажни пријатељ” француске и српске именице. Иако наведене именице у два посматрана романска језика имају исту етимологију, њихов семантички развој кретао се у различитим правцима. Француска именица настала је услед елипсе синтагме *lettres patentes* (множине од *lettre patente*) која је означавала краљев указ или указ неког тела којим се давало одређено право или привилегија. Сам облик *patent*, *-e* је придев настао од латинског *patens*, партиципа презента глагола *patere* са значењем ‘бити отворен, јасан, очигледан’. Реч *пaтент* у српском и одговарајућа француска форма *patente* имају исто значење у сегменту који се односи на означавање наредбе, декрета, указа којим су владари некада објављивали своју одлуку. Примарно, међутим, значење ове речи у савременом српском језику јесте оно које упућује на документ, исправу која доказује, потврђује право изумитеља, проналазача на сопствени изум, али и на оно на шта је добијен такав документ, тј. на сам изум. Француски језик не познаје ова значења, али иста реч се користи за означавање годишњег пореза — паушала. Иако италијански облик *patente* води порекло од истог етимона као и француска лексема, његово значење у савременом језику је другачије. И овде је реч о елипси, али далеко ранијој, насталој од латинске синтагме *lettera patente* — ‘отворено писмо’. Овим ‘отвореним писмом’ универзитет или школа потврђивали су да је онај ко га поседује завршио студије у тој институцији и да је способан за обављање одређене делатности. Отуда данашње значење ове речи у италијанском — било да је реч о ‘потврди’ да је неко способан да обавља одређену делатност или о возачкој ‘дозволи’ или ‘дозволи’ за лов.

У нашем корпусу пронашли смо још један овакав пример: фр. *avance* (ж.р.) ≈ ср. *аванс* (м.р.) ≠ ит. *avanzo* (м.р.).

2.4. ПОЛИСЕМИЧНОСТ И НАИЗМЕНИЧНО ПОДУДАРАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ЗНАЧЕЊА ЛЕКСЕМА. Четврти семантички тип представљају примери код којих смо уочили испреплетаност значења која подразумевају полисемичност лексема и наизменично подударање појединих значења (било у сва три, било само у два језика). Француска именица *sbire* (м.р.) има одговарајуће облике у италијанском *sbirro* (м.р.) и српском *жбир* (м.р.), али се сва значења ових лексема не подударају у сва три језика. Француска и италијанска реч су делимични семантички „лажни пријатељи” пошто се подударају само у једном значењу, оном које се односи на средњовековног наоружаног чувара јавног реда. Именица у овом значењу може се сматрати и ксенизмом, будући да у француском језику упућује искључиво на

¹² Именица је у српском добила морфолошку ознаку мушког рода будући да се у изговору у језику даваоцу (француском) завршава на сугласник.

¹³ И у италијанском и у француском језику ова реч може бити и именица и придев. Ми се овде ограничавамо на њену семантичку вредност као именице.

италијанског чувара јавног реда из периода средњег века. Реч је у италијанском, током развоја језика, добила и додатна значења, тако да је почела да означава и ‘полицајца’ са негативном конотацијом. Управо то пежоративно значење (‘ухода, шпијун’, ‘тајни агент’) преузео је српски језик. Француски језик развио је самостално додатно пежоративно значење позајмљене италијанске речи: *sbire* означава насилну особу која за некога обавља „прљаве” послове. Италијански модел поседује и додатна значења (‘истраживање’, ‘истрага’, ‘писани рад на задату тему’) која не постоје у француској и српској реплици.

Посебно су занимљиве француска именица *batterie* (ж.р.), италијанска *batteria* (ж.р.) и српска *батерија* (ж.р.), при чему су италијанска и српска лексема директно позајмљене из француског са идентичним значењем — ‘артиљеријска (тобцијска) јединица’ и то је једино значење у којем се лексеме у сва три језика у потпуности поклапају. Француска и српска реч подударају се и у терминолошком (електричарском) значењу ‘спој неколико галванских елемената или акумулатора’. Француска и италијанска лексема имају, пак, исто значење — ‘бубњеви’. Италијанска реплика развила је додатна значења која немају ни француски модел ни српска реплика: ‘сатни механизам’ (који откуцава сате), ‘квалификације’ (у спорту). У српском и италијанском језику, реч *батерија* употребљава се за означавање цепне светиљке која ради помоћу батерије, при чему је у основи овог значења очигледно феномен метонимије.

У овај тип улазе и следеће лексеме: фр. *direction* (ж.р.) ≈ ит. *direzione* (ж.р.) ≈ ср. *дирекција* (ж.р.), фр. *asile* (м.р.) ≈ ит. *asilo* (м.р.) ≈ ср. *азил* (м.р.), фр. *confettis* (м.р.) ≈ ит. *confetti* (м.р.) ≈ ср. *конфети* (м.р.) и *конфетије* (ж.р.), фр. *salon* (м.р.) ≈ ит. *salone* (м.р.) ≈ ср. *салон* (м.р.).

2.5. „Лажни пријатељи” у сва три посматрана језика. У последњи семантички тип сврстали смо лексеме које се јављају као „лажни пријатељи” у сва три језика и то су: фр. *poltron, ne* (придев) ≠ ит. *poltrone* (м.р.) ≠ ср. *пољитрон* (м.р.), фр. *regal* (м.р.) ≠ ит. *regalo* (м.р.) ≠ ср. *регал* (м.р.).

У француском језику, именица *poltron, ne* упућује на некога ко је изузетно плашљив и ово значење се подудара са застарелим значењем италијанске речи *poltrone*. У савременом италијанском, ова лексема означава искључиво лењу особу, лењивца. Ово значење бележи и РМС, али се оно не јавља у савременом језику у којем се реч *пољитрон* употребљава за означавање особе без карактера, улизице. У италијанском језику се развило још неколико речи истог корена. Међу њима је најинтересантнија именица *poltrona* (ж.р.), која би, на „међујезичком” нивоу, могла да се поистовети са женским обликом француске именице *poltronne*. Међутим, италијанска реч има значење ‘столица’, настала је деривацијом од италијанског облика *poltro* (‘лењивац’) и изгубила је сваку семантичку везу са изворном речи.

Различито значење француске именице *regal* (м.р.), италијанске *regalo* (м.р.) и српске *регал* (м.р.) произлази из њиховог различитог порекла, које, међутим, не спречава „међујезичке” феномене, будући да већину говорника интересује само облик, не и етимологија. Француска именица *regal* (‘полица, претинац’) дошла је у српски преко немачког

*Regal*¹⁴ и на почетку имала истоветно значење као у француском, да би временом дошло до екстензије значења — ‘велики орман чији се делови могу склапати и расклапати’. Италијанска реч *regalo* (фр. *cadeau* / ср. *џоклон*) долази из шпанског (*regalo* од глагола *regalar*), док француски облик *régal* потиче од старофранцуске форме *gale* која је претрпела утицај речи *rigoler* (‘забављати се’).

2.6. ПОТЕНЦИЈАЛНИ „ЛАЖНИ ПРИЈАТЕЉИ”. Као посебан случај издвојили смо један пример италијанског потенцијалног „лажног пријатеља” у односу на француску и српску лексему. Француска реч *buste* (м.р.) по облику упућује на италијанске речи *busto* (м.р.) и *busta* (ж.р.), односно на лексему *biscīa* (ж.р.) у српском језику. Француски облик *buste*, као и италијански *busto*, настао је од класичног латинског *bustum*, именице средњег рода која је у вулгарном латинитету изгубила назални сонант -м и код које се секундарна финала -у отворила у -о. Новостворени облик *busto* очувао се у италијанском, док је старофранцуски претрпео још две фонетске промене: померио је унапред место артикулације задњег заобљеног затвореног вокала [u] (највероватније под утицајем галског супстрата), док се финално -о све слабије изговарало док није добило акустички облик средњег неутралног вокала [ə] (који се дуго одржавао као потпорни вокалски елемент иза финалне сугласничке групе, да би се касније потпуно изгубио). Сама реч је у латинском означавала место где су спаљивани и сахрањивани мртви и из тог примарног значења развило се секундарно ‘гроб, гробница’. Како су се гробови обележавали споменицима, тако се и значење ове речи проширило на ‘надгробни споменик’. Будући да су надгробни споменици често представљали горњи део тела преминулог, реч је током векова добила значење које данас има у француском, италијанском и српском језику — ‘попрсје’. Занимљиво је напоменути да у француском језику реч *buste* означава и горњи део човечјег тела (од струка до врата, без главе) чији је српски еквивалент ‘торзо’, док друго значење, коме одговара српско ‘попрсје’, обухвата главу и рамена, најчешће без руку, што је случај и у италијанском језику. Може се, дакле, закључити да су француска и италијанска реч морфолошки „прави”, а семантички делимични „прави пријатељи” будући да је код француског облика присутно шире значење. Српски облик *biscīa* њихов је морфолошки „лажни пријатељ” пошто је ова реч у српском прешла у категорију женског рода под утицајем немачког језика (*Büste* (ж.р.)).¹⁵ Француска и српска реч су истовремено и делимични семантички „лажни пријатељи”.

¹⁴ Клајн и Шипка (Клајн—Шипка 2006) и Скок (Скок 1971—1974) бележе немачко, а РМС и РСАНУ латинско порекло. Мало је вероватно да је српска реч *регал* дошла директно из латинског.

¹⁵ До промене рода често долази у немачком из кога је у српски прешао значајан број француских речи. Немачки нема много утицаја на промене оригиналног женског рода, пошто се он најчешће задржава у немачкој реплици: фр. *avance* (ж.р.) > нем. *Avance* (ж.р.), ср. *аванс* (м.р.), фр. *mitrailleuse* (ж.р.) > нем. *Mitrailleuse* (ж.р.), ср. *митраљез* (м.р.). У рејим случајевима када именица која је у француском женског рода прелази у мушки род и у немачком и у српском (фр. *liqueur* (ж.р.) > нем. *Likör* (м.р.), ср. *ликер* (м.р.), фр.

Италијанска реч женског рода *busta* је потенцијални „лажни пријатељ“ француском облику *buste* и српској речи *биста*. Она има значење ‘коверта’, ‘фасцикла’ и сасвим је другог порекла — долази од позноталтинске именице женског рода *buxida* (односно *buxis*, од класичног латинског *pruxis*), која је имала значење ‘кутија’.

3. Закључак. У овом раду обрадиле смо и приказале примере „правих“ и „лажних пријатеља“ у француском, италијанском и српском језику. Установиле смо да је „правих пријатеља“ у сва три језика веома мало и, по нашем мишљењу, само такве речи, биле оне моносемичне (*binairе / binario / бинаран*) или полисемичне (*attentat / attentato / аитенџаит*), код којих постоји поклапање свих значења, требало би да имају статус интернационализма. Показало се, такође, да код највећег броја ексцерпираних одредница нема потпуног поклапања у значењу у сва три језика, као и да су поклапања најчешћа између француских и српских одредница, нешто ређа између италијанских и српских, а најређа између француских и италијанских лексема. Сходно томе, у нашем корпусу се нашао висок проценат парцијалних „лажних пријатеља“ на нивоу два језика, који прелази у минималан уколико се ова појава посматра у оквиру сва три језика. Такве речи не би требало сматрати интернационализмима будући да нема поклапања у свим значењима, јер њихова семантичка вредност није истоветна у свим контекстима, те веома лако могу да буду узроци неспоразума, погрешног тумачења и превода. Из ове скупине бисмо евентуално могли да изузмемо морфолошке „лажне пријатеље“ код којих је неподударење присутно само у категорији рода, док им је значење истоветно, па је тиме и могућност неспоразума мања.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Бунтић, Димитрије. *Лажни пријатељи у лингвистици*. Крушевац: Виша технолошко-техничка школа, 1994.
- Борбевић, Јован. *Латинско-српски речник*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.
- Клајн, Иван. *Утицаји енглеског језика у италијанском*. Београд: Филолошки факултет, 1971.
- Клајн, Иван, Милан Шипка. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2006.
- Николић, Мирослав и др. *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Поповић, Михаило. *Речи француског порекла у српском језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.
- РМС — *Речник српскохрватског књижевног језика, I—VI*. Нови Сад: Матица српска — Загреб: Матица хрватска, 1967.
- РСАНУ — *Речник српскохрватског народног и књижевног језика*. Београд: САНУ, 1959—.
- Вуаклија, Милан. *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета, 2004.

marche (ж.р.) > нем. *Marsch* (м.р.), ср. *марш* (м.р.), не може се тачно утврдити да ли је у питању утицај језика посредника или утицај парадигматског фактора, пошто је у оба случаја резултат исти. Утицај немачког језика на промену рода је много очигледнији када именица која је у моделу мушког рода у реплици прелази у женски род: фр. *buste* (м.р.) > нем. *Büste* (ж.р.) > ср. *биста* (ж.р.), фр. *groupe* (м.р.) > нем. *Gruppe* (ж.р.) > ср. *група* (ж.р.). Видети у: Поповић 2005.

*

- DE MAURO, Tullio, Marco MANICI. *Dizionario etimologico*. Milano: Garzanti, 2000.
Le nouveau Petit Robert, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Paris: Robert, 2009.
- RAY, Alain. *Dictionnaire historique de la langue française*. Paris: Dictionnaires Le Robert, 2000.
- SAMARDŽIĆ, Milla. “Nuovi italianismi in serbo”. *Prospettive nello studio del lessico italiano*. Atti del IX Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia. Voll. 2. Firenze: Firenze University Press, 2008, 645—649.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I—IV. Zagreb: JAZU, 1971—1974.
- SPALATIN, Krsto. *Peterojezični rječnik europeizama*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990.
- Trésor de la langue française*: <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>
- ZINGARELLI, Nicola. *Il nuovo Zingarelli. Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli, 2005.

Snežana Gudurić
 Dragana Drobñjak

LES “VRAIS” ET LES “FAUX AMIS” EN FRANÇAIS, ITALIEN ET SERBE

R é s u m é

Cet article porte sur les “vrais” et les “faux amis” sémantiques en français, italien et serbe. Ils ne sont pas nombreux, il n’y en a qu’une centaine, et la plupart fait partie du lexique commun. Le corpus est classé selon le critère de la (non-)concordance sémantique dans les trois langues, tandis que les (non-)concordances morphologiques éventuelles ne sont discutées que dans le cadre des classifications établies.

Malgré l’origine latine commune des exemples présentés, leur évolution linguistique est loin d’être identique. Les méthodes de l’analyse contrastive et comparative nous ont permis de constater que dans les trois langues étudiées il y a très peu de “vrais amis”, monosémiques ainsi que polysémiques, qui, d’après nous, sont les seuls à avoir le droit d’être nommés internationalismes. Les “faux amis” morphologiques exceptés, les autres “faux amis” ne devraient pas, selon nous, avoir le statut d’internationalismes, puisque cela mènerait à de graves malentendus, fausses interprétations ou mauvaises traductions.

Les “faux amis”, partiels ou absolus, sont très nombreux entre deux langues, mais leur nombre diminue considérablement, une fois la troisième langue prise en considération. Nous avons conclu que les correspondances sémantiques sont les plus fréquentes entre les lexèmes français et serbes, moins fréquentes entre les lexèmes italiens et serbes et les moins fréquentes entre les lexèmes français et italiens.

Универзитет у Новом Саду
 Филозофски факултет
 Одсек за романистику
 Нови Сад
sguduric@neobee.net

Милорад Радовановић, *Увод у фази лингвистику*.
Сремски Карловци—Нови Сад:
Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2009, 162 стр.

У последњим деценијама прошлог и у првој деценији овог века постепено је расло интересовање с једне стране за језичка средства изражавања градуелности односа међу појавама, а с друге за континуалност односа међу језичким јединицама, класама и категоријама. Будно пратећи истраживања у тим областима, као и теоријске и методолошке могућности ослонца на математику и логику испитивања „фази” појава (за које се, првенствено трудом Милорада Радовановића, код нас устаљује тај термин, према енгл. *fuzzy*), креативно их развијајући и примењујућу у појединим својим ранијим истраживањима, Милорад Радовановић овом књигом тежи заокруживању оба поменуто аспекта: изражавање градуелности средствима природног језика и моделирање феномена континуалности односа међу различитим језичким појавама (а континуалност је у основи посебна врста градуелности). Што је најважније, он та два аспекта, један лингвистички, а други металингвистички, повезује истим теоријским апаратом, који омогућује да се на два плана испитује феномен чија је суштина у основи иста, чиме су експланаторне могућности дате теоријске иновације знатно проширене.

Тај теоријски апарат је у свом језгру настао у логици, где се успешно и развио, али Милорад Радовановић није тежио томе да се теорија и методологија математичке логике само преслика на језичке и лингвистичке чињенице, него као стручњак за општу и теоријску лингвистику артикулише лингвистички модел испитивања оних језичких феномена који немају оштре границе, а таквих је највише, само што је пажња највећег дела лингвиста по правилу усмерена на централно, типично, препознатљивије, оштрије, а не на „фази” појаве које обично измичу уобичајеним класификацијама, систематизацијама и „тврдим” моделима.

Милорад Радовановић умесно констатује да су се у различитим временима, на различитим просторима, различитим поводима и на материјалу различитих језика лингвисти бавили питањима градуелности и континуалности, аргументовано образлажући новину свог приступа у односу на све претходне, парцијалне. У књизи *Увод у фази лингвистику* он даје до сада најисцрпнији критички преглед онога шта је до сада учињено у појединачним теоријским истраживањима на том пољу.

С друге стране, аутор даје и богат преглед појава које, у кључу савремене лингвистичке теорије, заслужују да буду проучаване у теоријским оквирима фази лингвистике.

Најзад, и што је најважније, Милорад Радовановић је неке од тих појава ставио у свој најнепосреднији истраживачки фокус и испитао према начелима фази лингвистике која у овој књизи развија и обрађује.

Увод у фази лингвистику је, како Милорад Радовановић у уводном делу („О овој књизи“) саопштава, замишљен као пролегомена за његову будућу монографију *Фази логики и лингвистике. (Ка теорији језика и мишљења)*, за коју је ова књига представља „лингвистички ушмељен и усмерен увод у њему“ (стр. 6), намењен „како самим лингвистима и њима сродним знатижељницима, тако и (кроз свет језичких примера као инвентар питања, и филолошке лектуре о њима) — и онима који по формацији лингвисти нису (математичарима, логичарима, информатичарима, и другима)“ (стр. 6), при чему се лингвистика схвата као „као *контекстуална наука*, она што човека и његов језик описује и објашњава као устројство појава које функционишу у њиховом укупном психичком, културном, друштвеном, сазнајном, стваралачком, комуникацијском, интеракцијском, прагматичком, и сваковрсном другачијем окружењу. Лингвистика која се при том служи алатима разноврсним: структуралним и генеративним појмовницима, дескриптивним техникама и експланаторним моделима, затим оним когнитивистичким (у крајњем — информатичким, математичким, и формалнолошким)“ (стр. 7—8).

Основни део *Увода у фази лингвистику* („Један подужи оглед што је зрео временом /фрагменти/“, стр. 9—145) подељен је на 47 ужих целина с подробним описним насловима, нпр.: 1. У овом огледу ограничавамо се углавном на лингвистику (са повременим освртањем на филозофију, логику, антропологију, њима суседне и сродне, те друге, теми блиске области знања), стр. 9—11; 2. Познато је да човек јесте биће које категоризује, систематизује и класификује („тврда“ и „мека“ логика су изборни алати у том послу); откуд то да се природним људским језиком може рећи нешто попут: „Чардак ни на небу ни на земљи“, стр. 11—13; 3. С нашем темом у посредној вези: о појму градуелности у српској и светској лингвистичкој науци; летимични преглед и основне назнаке, стр. 13—16; 4. Општи „западни“ научни оквир утемељен је превасходно у „тврдој“ логици аристотеловског типа и њеним позним изведеницама; двовалентна према тровалентној и поливалентној логици (двовредносна према тровредносној и вишевредносној): од Аристотела до Була; Рајхенбах, Тарски, Лукашјевич, и други), стр. 16—19; 5. Насупрот „аристотеловској“, „тврдој“, стоји „фази“ (‘fuzzy’) логика, „мека логика“ (‘soft logic’): скаларност и питање „границе“; Ебулидов парадокс, боје и други примери, стр. 19—26; 6. Ту спадају и важна „спољашња“ лингвистичка питања (где се завршава распростирање једнога језика, а где започиње други језик да се пружа; „фазичност“ односа језик / дијалекат; мишљење Павла Ивића и других о томе), стр. 26—29; 7. Претходнима сродна јесу

и питања нејасног односа између „балканизама” и „европеизама” у језицима (питања „меке” границе међу њима; границе њиховога распрострањања и лингвистичкога обухвата, и између та два „језичка савеза” — крајњем), 29—32; 8. У ствари су темељна разматрања ове врсте започели, много пре лингвиста и осталих учењака специјалиста — филозофи и логичари, те теорија науке уопште (Фреге, Перс, Витгенштајн, Расел, Блек, Квајн, Хајзенберг, Бор, Бом), стр. 33—35; 9. И *Лисџићи* Лудвига Витгенштајна с претходним су у вези, и вишеструко за нашу тему значајни (о суштинској важности „појмовне неодређености” за споразумевање и мишљење; о томе и: Јован Ђулум; Лок, Лајбниц и Свифт), стр. 35—39; 10. И доиста, и у лингвистичкој науци, још у времену свеприсутне доминације (са становишта научне логике гледано, иначе релативно „тврдога”) структурализма, почињу се помаљати и „мекши” ставови, као код Пражана (*Travaux linguistiques de Prague 2*: однос „центра” и периферије” — Скаличка, Неуступни, Данеш, и други), стр. 39—43; 11. Складно у ток ове наше расправе у новије време увире семантика (Вјежбицка и њени узорци у том погледу: опет Витгенштајн, а сада и Лајонс), 43—45; 12. Разуме се, ту се онда отварају и стара (аристотеловска) питања (синонимије, полисемије, хомонимије, хетеронимије, паронимије, хипонимије, антонимије), 45; 13. Управо антонимија и њој сродне појаве ту постају нарочито важном темом (типови антонимије, њен „фазични” лик, и скаларни приступ проблему; различита тумачења лексиколога), 46—49; 14. А и познати семантичари и когнитивисти расправљају о овом питању (семантика теорија: Лајонс, Палмер, Лич, Лерер, Кац; савремени когнитивисти), стр. 49—51; 15. С претходним у вези јесу и класични примери покушаја у логици и лингвистичкој теорији (у виду „логичког троугла”, „логичког четвороугла”, „логичког шестоугла”, те скаларног низања квалитета; неки занимљиви случајеви третирања квалификација и квантификација у језику: Дикро и Тодоров, Болинцер, и други), стр. 52—53; 16. Постоји један трајни ток у лингвистичкој и нелингвистичкој семантици („фазичност” и „нејасност”, те њихово степеновање; „меке границе” међу категоријама; о типовима „нејасности”: Лич, Кемпсон и други), 53—56; 17. Сродна схватања развијају се и у другим типичним семантичким анализама из седамдесетих година двадесетог века („фазичност” народних и научних таксономија разних врста; на примеру семантике Адријане Лерер), стр. 56—57 итд.

Милорад Радовановић *Уводом у фази лингвистике* нуди до сада најобухватнији и методолошки модерно утемељен приступ проучавањима језичке градуелности и континуалности, односно проучавањима врло широког круга појава које се одликују разливеним границама у односу на друге појаве које их окружују у језику или у говору.

Седамдесетих година XX века Милорад Радовановић задужио је нашу и не само нашу лингвистику својом књигом *Социолингвистика* у време када се на научном хоризонту тек помаљала та дисциплина, која је данас једна од водећих у лингвистици. Сада исти аутор нуди научној јавности кључ за улазак у нове просторе лингвистике, којима је дао на-

зив *фази лингвистика*, и којој, несумњиво, такође предстоји лепа будућност.

Предраг Пиџер

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
Београд
piperm@eunet.rs

UDC 003.349.039:811.163.41.18*
811.163.41:929 Mrkalj S.

Милош Окука. *Сало дебелога јера либо азбукојројрес Саве Мркаља у старом и новом руху. Поводом 200-годишњице првог издања.*
Загреб: СКД Просвјета, 2010, 159 стр.*

Три важна опажања за почетак овога приказа: С једне стране гледано, значајно је рећи да је аутор ове књиге наш познати слависта Милош Окука, професор у Сарајеву, Загребу и Минхену, филолог који се афирмисао највише као дијалектолог, историчар језика и науке о језику, и као стручњак у области планирања језика и језичке политике. С друге стране виђено, аутор се књиге већ пре тридесет пет година успешно окушао у тематици ове књиге, објавивши тада код познатог издавача у Немачкој запажену студију о Сави Мркаљу, уз издање *Сала дебелога јера* (Окука 1975). С треће стране посматрано, примећујемо да је исти аутор код истога издавача у Загребу недавно објавио и књигу о српским дијалектима (Окука 2008). (У питању су, без сумње, и темељна научна каријера и јасан истраживачки план у њу уграђен.) Књига што је овде приказујемо садржи следећа поглавља и одељке:

Садржај [5]; Мркаљево „Сало дебелога јера либо азбукојројрес” [7]: 1. У контексту времена (8), 2. Појава „Сала дебелога јера”, његова судбина и судбина његовог аутора (16), 3. Шта је донијело „Сало дебелога јера”, каква је рјешења понудило, и у чему је његова актуелност? (34), 3.1. Питање језика (34), 3.2. Питање српског књижевног језика (45), 3.3. Питање писма српског језика (64), 4. На крају „Сала” (89), 4.1. Однос према славенском (црквеном) писму (89), 4.2. „Више је заисто равногласни[x] ријечи, него што би се писменима различити могла[e!]” (93), „Но што нам ползује: да писмена, којима смо се већ привикли, сада забацијемо?” (96); „Сало дебелога јера либо азбукојројрес” у старом и новом руху [101]: Уводна напомена (102), Оригинал и превод (107); Литература (149); Захвала (160).

* Овај прилог представља део рада у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (148010) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Осврнимо се сада, у овој прилици, на неколико важних аспеката књиге и њене теме:

Милош Оука, разуме се, као одличан познавалац теме, полази од опсежне литературе о њој, с превасходним ослонцем на монографским студијама о Мркаљу и његовом времену, те на издањима његовога дела (Селимовић 1967, Николић 1968, Окука 1975, Опачић-Лекић 1978, Николиш 1980, Могош—Вончина 1983, Ружић 1994, Младеновић 2008, и др.; из разумљивих разлога релативне хронологије излажења, у попису литературе изостаје издање Младеновић 2010).

Важна добра особина ове Оукине књиге јесте у томе што уз опсежну студију о Мркаљу и његовоме *Салу* доноси и фототипију (репринт, претисак) *Сала* и паралелни *превод* приређивачев (дакле не адаптацију или интерпретацију), и то превод на савремени српски језик, писмо и правопис, превод урађен управо за ову прилику. Уз то ваља одати и признање аутору за велики труд што га је изнова уложио, будући да није просто превео своју ранију студију са немачког језика (Окука 1975), но је написао нову за ову нову прилику, са ослањањем на налазе и тумачења ондашња, али и са обзирањем на знања о теми која су се стицала или су сазрела у међувремену (уз дискусију са њима). Тако да слободно можемо рећи како ова књига представља и нову студију о Мркаљу и ново издање његовога *Сала* (уз исцрпну библиографију радова о теми). То је, уједно, и књига о „значајном датуму у историји српске писмености”, али и о „почетку страдања њенога аутора”.

Мене је као читаоца и приказивача ове књиге и оне претходне посвећене Мркаљу (Окука 1975), а при том као човека вазда заинтересованог за проток књиге и идеја, те за еволуцију људске мисли, знања о свету и схватања света, понајвише занимао онај део ове књиге који се заснива на тумачењу основних поставки о језику и уму са почетка *Сала* (што је у ствари — увод у њега). У томе делу излагања Милош Оука разложно пореди разна тумачења Мркаљевог „општелингвистичког” приступа, и приклања се суду да Мркаљево схватање „семиотичког” односа између речи и појма, знака и његовога значења, у ствари, донекле као да пресликава поимање тога односа код енглескога емпиристе Џона Лока из 1690. године, из његовога гласовитог *Огледа о људском разуму* (Лок 1962). Наиме, јасно је да је у време Мркаљеве младости Џон Лок могао (морао?) улазити у темеље општег и филозофског европског образовања (непосредно или посредовањем других филозофа), те да је аутор *Сала* наводе о природи везе језика и ума могао лако и разложно у скици макар „преузимати” (непосредно или посредно) из Локовог *Огледа*. Сазнање о тој могућности Милош Оука среће код историчара књижевности Јована Деретића (и у сродној новијој лектури), развија га, сучељава са другачијим схватањима ствари, и (по мом суду чак одвећ) опрезно налази сличности међу упоређеним цитатима из Лока и Мркаља. Вели, уопштавајући тему, Милош Оука тим поводом: „Мркаљ је први код Срба који је приступио језичком феномену као феномену који се темељи на умним категоријама и универзалним претпоставкама на којима почива

људски језик (34).” Што је сигурно значајно, а вероватно и тачно (но ипак — ко ће знати).

Други аспект ове књиге Милоша Окуке јесте онај познатији, филолошки, језичкопланерски и тиче се „радикалне реформе српског ћириличног писма”. Вели аутор тим поводом уопштавајући: „Сава Мркаљ је својим *Салом дебелога јера* само упалио фитиљ који се, на жалост, у првом налету вјетра и угасио. Праву бакљу је онда понио (и дуго носио) много снажнија личност од њега — горостасни Вук Стефановић Караџић (63).” Окука овим поводом даје скицу реформских покушаја када је српска ћирилица била у питању, све до појаве овог нашег „српског Аделунга” 1810. године са начелом писања по обрасцу говорења, но разуме се, даје и скицу суштине и подробности Мркаљеве реформске замисли. „С тим у вези он је прво извршио класификацију славенских (црквених) знакова (писмена), а онда прешао на одређивање односа фонема српског народног језика и писаних знакова који их требају пратити (75).” „Затим Мркаљ прелази на *конкретну реформу* славенске, црквене азбуке у складу са фонолошким системом српског народног језика (78).” Приказавши укратко Мркаљеве предлоге, Окука се задржава на његовим чувеним „диграмима” као предлозима за решења која ће касније одговарати српским ћириличким графемама *љ, њ, ђ, љ*, па фокусирајући управо ту „слабост Мркаљеве реформе”, њену недовршеност у том смислу, каже: „Мркаљ је, дакле, застао пред *самим* циљем. Стварање нових знакова (слова) или се није уклапало у његов систем или се био уплашио да иде до самог краја (86).”

У завршним одељцима своје студије Милош Окука расправља о дилемама у вези са неким Мркаљевим решењима. На пример, расправља о начину на који је Мркаљ „доста скровито” („без посебних образложења”) реформисао и ондашњу црквену ћирилицу (изменом дотадашњег распореда слова црквене ћирилице, резервисањем десетеричког *ј* само за фонему *ј*, изостављањем „дебелога јера”, као и педагошком препоруком да се црквена ћирилица учи након овладавања његовом ћирилицом српског књижевног језика). Следи дискусија општа и о Мркаљевом одлучном ставу да проблем хомонимије није проблем (орто)графије, будући да сви језици имају такви „истогласних” речи, те да по природи ствари та појава не налаже и њихово знаковно, словно разликовање, јер разликовање то бива остваривано у смислу и контексту.

Да окончам овај кратки приказ Окукиним завршним речима студије-есеја што претходи приложеном издању („претиску”) Мркаљевог *Сала* — са преводом на савремени српски језик („на савременој ћирилици и новим правописом”): „Тако је Сава Мркаљ реформом ћириличке графије покренуо и назначио основне правце у стандардизацији српског језика, чији темељни стубови морају бити граматика народног језика и његова фонолошка графија, којој је поставио основна теоријска начела. Његово *Сало дебелога јера* *либо азбукойпрошрес* у томе је био првим вјесником на чијим идејама је Вук Караџић добрим дијелом утемељио и кодификовао нови српски књижевни језик (98).”

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Младеновић, Александар. *Историја српског језика. Одабрани радови*. Београд: Чигоја штампа, 2008.
- Младеновић, Александар (прир.). *Сава Мркаљ. Сало дебелога јера либо азбукопротрес*. Нови Сад: Матица српска, 2010.
- Николић, Берислав (прир.). *Вук Стефановић Караџић. О језику и књижевности. I*. Београд: Просвета, 1968 (Сабрана дела Вука Караџића, XII).
- Николиш, Гојко. *Сава Мркаљ. Повијест о једном страдалику*. Загреб: Просвјета, 1980.
- Опачић-Лекић, Вукосава. *Сава Мркаљ. Живој и дјело*. Нови Сад: Матица српска, 1978.
- Ружић, Жарко (прир.). *Сава Мркаљ. Песме и списи*. Топуско: Сава Мркаљ, 1994.
- Селимовић, Меша. *За и против Вука*. Нови Сад: Матица српска, 1967.

*

- Лок, Džon. *Ogled o ljudskom razumu*. I—II. Beograd: Kultura, 1962 (Tom II, Knjiga III, Glava I—II = „O rečima, ili jeziku uopšte”: 437—440; „O značenju reči”: 440—445).
- МОГУШ, Milan, Josip VONČINA. „Salo debeloga jera либо azbukoprotres” Save Mrkalja. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1983 (Djela JAZU, Razred za filologiju, 58).
- ОКУКА, Miloš. *Sava Mrkalj als Reformator der serbischen Kyrillica. Mit einem Nachdruck des Salo debeloga jera либо Azbukoprotres*. München: Verlag Otto Sagner, 1975 (Slavistische Beiträge, 91).
- ОКУКА, Miloš. *Srpski dijalekti*. Zagreb: SKD Prosvjeta, 2008.

Милорад Радовановић

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Нови Сад
milard@eunet.rs

UDC 811.162.3*233

Radoslav Večerka a kolektiv [Adolf Erhart, Eva Havlová, Ilona Janyšková, Helena Karlíková]. *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2006, 356 стр.*

Иако издата у Прагу, ова књига је у целости „чедо” брњанског круга, који већ више од пола века представља жариште етимолошких истраживања у чешкој лингвистици — и једно од неколико проминентних у словенском свету уопште. Како стоји већ у предговору, њену предисторију чини дело још краћег наслова *Uvod do etymologie*, које су четврт века раније објавила двојица аутора, слависта Вечерка и индоевропеиста Ерхарт, као компендијум намењен првенствено студентима филолошких факултета, али и заинтересованим лаицима. Идеја је била да се читаоцима омогући да, захваљујући знањима из те књиге, са већом лакоћом и разумевањем користе етимолошке речнике као и стручну етимолошку

* Овај текст је резултат рада на пројекту бр. 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*” који у целини финансира Министарство за науку и технологију Републике Србије.

литературу уопште, а и да буду ефикасно „наоружани” у борби против ненаучне параetimологије.¹

Временом се, по истеку 20. века, појавила потреба за етимолошким приручником новог типа, који не би био само уџбенички конципиран увод у етимолошке студије, већ и дело са занимљиво формулисаним поукима о путевима проучавања порекла речи, те је ауторски тандем почео да размишља у том правцу. Након изненадне смрти проф. Ерхарта (2002. године), у већ осмишљени али још незапочети пројекат проф. Вечерка укључује три ауторке ангажоване на изради старословенског етимолошког речника (при брњанском етимолошком одсеку Института за чешки језик Чешке академије наука), што се показало као одлично решење. Резултат је дело у основи исте структуре, које је у знатној мери сачувало првобитне, одлично систематизоване и добрим примерима илустроване описе језичких појава релевантних за етимолошка истраживања. Према прилици оно је адекватно допуњено новим подацима, у појединим поглављима проширено увидима у неке нове области, а истовремено ослобођено баласта некадашњег етимолошког индекса, који је заправо готово трећину првог издања² (доносиће један инвентар словенских речи, као извод из, рецимо, речника Покорног).

Иза скромног наслова „Ка изворима речи. Увођење у етимологију” крије се много више од пуког увода у ову лингвистичку дисциплину. Књига је писана за чешког читаоца, и то најширег профила. Намењена је како филолозима различитог ступња образовања, тако и образованим лаицима са интересовањем за језик уопште и са познавањем неких европских језика. Стога је базирана на примерима из чешког језика, који се, како приличи струци, пореде са најближим сродним — словенским — језицима (што лаику није увек блиско као што то јесте стручњаку, макар он био „само” студент славистике), а затим се повремено, сасвим популарно, повлаче паралеле са сродним речима или облицима из лаицима познатијих језика, нпр. енглеског или француског.

Монографија представља праву малу енциклопедију етимолошких истраживања, пошто садржи прецизна и методолошки савршено избалансирана читава поглавља посвећена областима науке о језику које представљају неопходне алатке за етимолошка проучавања: фонетици, морфологији, творби речи, морфолошким променама, семантичким променама, и тек на крају и конкретним методама истраживања порекла речи, а затим и исцрпним библиографским списковима.

Након Предговора (стр. 5—6) у коме су наведене (горепоменуте) околности настанка овог дела, стоји Увод (7—15, § 1—1.15) у коме је, *in medias res*, предочена тема и смисао етимологије, тако што је на неколико узорних примера, у поступном излагању приказана основна типологија етимолошке проблематике.³ Следи поглавље под насловом Развој

¹ „... aplikovat účinné protilátky proti nákaze vědecky nepřijatelnou paraetymologií” „да примене ефикасна антитела против заразе научно неприхватљиве параetimологије” (Предговор, стр. 5).

² У приказу који следи узгред ћемо се освртати на разлике између два издања.

³ Нпр. чеш. *ruka* као најједноставнији тип општесловенске и прасловенске тј. балто-словенске речи, или чеш. *kalgote* „килите” као пример позајмљенице која се може тумачити до различитих дубина.

ЕТИМОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА (16—44, § 2—2.36) са сегментима „Антички корени европске етимологије. Њен развој током средњег века до раног новог века”, „Ренесансни хуманистички почеци чешких етимолошких истраживања”, „Настанак упоредноисторијског метода и модерне европске етимологије”, „Модерна чешка етимологија”,⁴ „Етимологија и ономастика”.⁵ Након овог историјског прегледа следи поглавље РАЗВОЈ ЈЕЗИКА (45—89, § 3—3.3.1) са сегментима „Реконструкција праисторијског стања”, „Упоредно-историјски метод”, „Реконструкција прасловенског гласовног система”, „Реконструкција индоевропског гласовног система”. Четврто поглавље ГЛАСОВНЕ ПРОМЕНЕ (94—107, § 4—4.3.2) садржи инвентар типова гласовних промена класификованих у три основне скупине: синтагматске гласовне промене (§ 4.1—4.1.24), парадигматске гласовне промене (§ 4.2—4.2.7) и спорадичне гласовне промене (§ 4.3—4.3.2). Следи поглавље СТРУКТУРА МОРФОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА (108—121, § 5—5.5.3) у коме су описане и табеларно приказане промене у морфолошкој структури речи, описана структура корена, појам индоевропског аблаута, редупликације, аблаута у словенским језицима. Шесто поглавље ТВОРБА РЕЧИ (122—147, § 6—6.5.2) подељено је на целине под насловима „Именска деривација”, „Глаголска деривација”, „Композиција”, „Инверзни творбени поступци”, „Редеривација”. Седмо поглавље МОРФОЛОШКЕ ПРОМЕНЕ (148—162, § 7.4.4) садржи четири пододељка: „Фузија”, „Морфолошка аналогија”, „Народна етимологија”, „Контаминација”. Осмо поглавље СЕМАНТИЧКЕ ПРОМЕНЕ (163—185, § 8—8.3) има три дела: „Сужавање и ширење значења. Преношење значења. Енантисемија”, „Табу, еуфемизми”, „Експресивност”. Најраслојеније и најобимније је девето поглавље КОНКРЕТНИ ПОСТУПЦИ ПРИ ИСТРАЖИВАЊУ ПОРЕКЛА РЕЧИ (186—232, § 9—9.9) које обухвата разнолике сегменте: „Чешка ситуација”, „Врсте подударности речи” (§ 9.2—9.28), „Прасловенско стање”, „Индоевропско стање”, „Проблематичне етимологије”, „Етимолошко тумачење личних имена”, „Етимологија и археологија”, „Етимологија и етнолингвистика”, „Етимологија и лингвистичка географија”. Последње, десето поглавље ЕТИМОЛОШКИ РЕЧНИЦИ И РАДОВИ У ВЕЗИ СА ЊИМА (233—254, § 10.1—10.5.5) подељено је на сегменте „Теоријски принципи”, „Преглед етимолошких речника”, „Етимолошка периодика, зборници и монографије”, „Типолошка класификација етимолошких речника”, „Карактеристике чешких етимолошких речника”. Посебну драгоценост ове монографије чини њен додатак посвећен прегледу и попису основне етимолошке литературе (255—274). И он је тематски подељен на чак 13 целина, од којих би се неке можда и могле сажети, али имајући у виду и дидактичку намену, сасвим је оправдано што су раздвојене теме као: 1) „Радови о развоју, теорији и принципима етимолошких истраживања”, 2) „Радови о општој проблематици развоја језика, о упоредноисторијској методи и о елементарној сродности”, 3) „Основни упоредно-историјски компендијуми и монографије на тему индоевропске лингвистике”, 4) „Радови о гранању индоевропске језичке заједнице и о месту прасловен-

⁴ У овом сегменту у односу на прво издање, § 2.33. је нешто измењен и допуњен подацима о савременом стању чешке етимолошке продукције.

⁵ Три параграфа обједињена овим поднасловом није било у првом издању.

ског језика у њој”, 5) „Радови о прасловенском језику и о упоредној словенској лингвистици”, 6) „Радови о развоју фонолошког система, граматичке структуре и лексичког фонда чешког језика”, 7) „Радови из теоријске и упоредно-историјске лексикологије и семантике”, 8) „Радови о лексичким позајмљеницама (у словенске језике и из словенских језика)”, 9) „Радови из области лингвистичке палеонтологије и историје”, 10) „Радови из области етнолингвистике”, 11) „Радови из области лингвистичке географије”, 12) „Радови из области ономастике: чешки ономастички речници и пописи имена”, 13) „Радови о етимолошким речницима”.⁶

Књига је на крају снабдевена одличним и драгоценим РЕГИСТРИМА (стр. 277—347): ауторским (са око 800 имена, међу којима се виšekратно помињу претежно чешка, понекад и нека руска), затим следи регистар речи (по језицима) и најзад предметни регистар (са близу 900 појмова — што омогућава и енциклопедијско читање). О напред помињаној ширини захвата сведочи и велики број наведених језика,⁷ мада су, наравно, неки заступљени само са по једном речи (нпр. албански, холандски, португалски, осетски) или неколико јединица (нпр. румунски, фински, хетитски итд.), а неки много исцрпније (осим домаћег, чешког, најдужи је инвентар прасловенских речи, затим и оних из осталих словенских језика,⁸ као и из литавског, грчког, латинског итд.).

Пошто је дело профилисано тако да задовољи и ширу публику, аутори су овај приручник свесно лишили стандардног научног апарата (реферисања на литературу, напомена у фуснотама које би садржавале нека појашњења, поређења, дигресије и сл.). Поред низа предности у домену читљивости и питкости текста, то је нужно произвело и извесне недостатке. У изношењу неких конкретних етимолошких решења не наводе се извори из којих су она преузета, што је за лаика комфортно, али стручнијем читаоцу који има неко предзнање, то може засметати уколико наиђе на тумачење друкчије од стандардног које му је познато.⁹

⁶ Од наслова са српском тематиком регистровани су практично сви који су постојали пре 2006. године: међу етимолошким речницима ту је *Етимолошки речник српског језика*, Београд 2003 нн. (мада се не помиње *Огледна свеска* овог речника, Београд 1998), од семантичких наслова ту је монографија Ј. Влајић-Поповић *Историјска семантика глагола ударања у српском језику*, Београд 2002, а у области етнолингвистике описују се београдски часопис *Кодови словенских култура* и монографија Б. Сикимић *Етимологија и мале фолклорне форме*, Београд 1996.

⁷ У првом издању постојао је само регистар чешких речи.

⁸ Врло практично и мудро, међу њима се уместо српско-хрватског језика нашла категорија „Српскохрватски језички комплекс”, у оквиру које се речи нижу тако што иза понеке стоји ближе одређење „срп.” или „хрв.”. Међутим, ова дистинкција не одражава увек стварно стање, јер те ознаке не стоје иза појединих регионалних или дијалекатских облика (чакавских или кајкавских) већ, по правилу, иза речи које се одликују различитим рефлексима јата — при чему су екавски облици маркирани као српски, а (и)јекавски као хрватски! Нажалост, то се данас често дешава међу страним издањима, пошто њихови аутори нису довољно упознати са детаљима наше дијалектологије (уп. и случај регистра за Безлајева сабрана дела, у нашем приказу: *Zbrani jezikoslovni spisi I—II*, ur. M. Furlan, *Јужнословенски филолоџ* 63, Београд 2007, 267—276, нарочито 273—275).

⁹ Нпр. када се каже да је Махеково извођење пољ. *kobieta* ‘жена’ од ствнем. *ga-betta* ‘суложница, конкубина’ веома вероватно јер га осим фонетских и семасиолошких аргумената подржава и географија те речи (стр. 230—231), не може се установити где је то Махек

Принцип ограничавања на пуко помињање лингвиста који заступају неку теорију или становиште о појединим темама повлачи за собом немогућност да се, у случају потребе, утврди конкретни извор неког податка уколико је дотични аутор у литератури на крају књиге заступљен са више него једним насловом¹⁰ (што се не дешава превише ретко).¹¹

Редак пример неконзистентности и неконцизности излагања представља параграф 9.2.18. који је не само преобиман (након проширења, протеже се на готово четири странице), већ и тематски незаокружен. Почиње са диференцијацијом тј. хронолошком стратификацијом позајмљеница, а затим прелази у неколико прича о удвојеним етимолошким филијацијама (домаћа реч и позајмљеница, које на први поглед немају ништа слично, откривају се као прасродне на и.е. нивоу, у смислу сродности псл. предлошка домаће речи са, нпр. грчком речи од које потиче позајмљеница, *видра* према *хидра*, обе у крајњој линији „водена животиња”). Сама по себи, оваква поређења су веома занимљива, али конкретни примери нису увек најбоље изабрани, нити идеално приказани.¹² У складу са принципима на којима је саздана ова монографија, ова друга тема завређивала би посебан параграф.

На крају треба истаћи да аутори овог дела заслужују сваку похвалу. Уградили су у њега не само сву силу свог знања проистеклог из вишедеценијског практичног рада на (старо)словенској етимологији и етимолошкој лексикографији, већ и своје немало дидактичко искуство. При том ова монографија, упркос методичности и поступности излагања, никако није класичан уџбеник и упркос сложености теме којом се бави, никако није херметично високостручно штиво. То је једна разумна и разумљива синтеза свих језичких предзнања неопходних за квалификовано бављење етимологијом, односно за праћење аргументације у етимолошким речницима или, у случају напреднијих читалаца са већим стручним предзнањима, и за разумевање етимолошке литературе уопште. Једино што може бити препрека универзалнијој примени ове књиге у обучавању потенцијалних етимолога није дело њених аутора него зависи од корисни-

изложио, пошто се у стандардним пољским етимолошким речницима, најновијем В. Бориша као и оном Ф. Славског од пре пола века (W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego* Kraków 2005, 241; F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1958—1965, II 300—303) та могућност не помиње односно одбацује.

¹⁰ Редак је случај нпр. Б. Немцове чије се мишљење цитира на стр. 167, али се она у литератури не помиње — бар се не налази у регистру нигде више него на тој страни.

¹¹ Принцип нецитирања извора ипак је нарушен — сасвим умесно и оправдано — на пар места у поглављу о лингвистичкој географији. Тамо се за неке финесе, које су резултат најновијих истраживања, цитирају нпр. В. Махек, А. Вашек, Е. Хавлова (стр. 230) — мада није јасно зашто то није учињено и код тумачења породице речи *vyškrabek*, *poškrabek* итд. (на стр. 228, а не 227 како стоји у регистру), које је недавно дала И. Јанишкова у чланку: *Názvy pro poslední dítě v rodině*, *Studia etymologica Brunensia* 3, Praha 2006, 127—136.

¹² Поменути пар зоонима *vidra* и *hidra* одлично је описан, али остали примери нису увек узорно представљени, нпр. поређење читаве лексичке породице домаћег глагола *bajit* (*bajka*, *bachorka*, *bajny*, *baječny*, *básen*) преко њеног и.е. корена **bhā-* са низовима различитих позајмљеница, грчког и латинског порекла, које се у крајњој линији свде на исти тај корен (некад чак само у једном делу сложенице, као *telefon*, *gramofon*, *symfonie*) методолошки је сасвим неоправдано (стр. 198). А чак и у оквиру таквог поступка, непотребно је поред нпр. придева *fatalni* наводити и све остале чланове његове лексичко-семантичке породице, као *fatalismus*, *fatalista*, *fatalisticky* (ibidem).

ка — како је писана за чешког читаоца, са примерима и из перспективе чешког као матерњег језика, за њено потпуно разумевање треба добро владати тим језиком.

Гледано у ширем контексту, ова монографија је у потпуном складу са традиционално високим дOMETИМА чешке лингвистичке продукције која већ деценијама уназад доноси више него узорна дела из различитих бранши — претежно из домена историјске лингвистике — често капитална (за бохемистику и славистику), а неретко и уникална у словенском свету.¹³ Са друге стране, изузетност ове књиге лежи у врхунским дOMETИМА које је достигла у кругу себи сличних.¹⁴ Њени квалитети леже пре свега у добро промишљеној концепцији и одлично спроведеној замисли да се читаоцима покаже пут који води до откривања порекла речи. То је чини досад најскладније компонованим и најинформативнијим приручником из кога се могу стећи основна знања о етимологији уопште — нарочито о словенској — као и тематски сортирана библиографска обавештења о релевантној литератури.

Јасна Влајић-Појовић

Институт за српски језик САНУ
Етимолошки одсек
Београд
jasna.vlajic@isj.sanu.ac.rs

UDC 811.163.41'367

ВРЕДАН ПРИЛОГ СРПСКОЈ (И СЛОВЕНСКОЈ) ИСТОРИЈСКОЈ СИНТАКСИ*

(Слободан Павловић. *Старосрпска зависна реченица: од XII до XV века*.
Сремски Карловци — Нови Сад: Издавачка књижарница
Зорана Стојановића, 2009, 407 стр.)

§ 1. После монографије Ирене Грицкат *Студије из историје српско-хрватског језика* (чије је прво издање изашло 1975, а друго 2004. године) књига о којој је реч представља прву монографију из историје српског језика посвећену у целости проблему хипотаксе. То је довољан податак да се скрене позорност научне јавности на њу. Чињеница да је моногра-

¹³ Имамо у виду Махеков етимолошки речник чешког језика, Махеков речник чешких и словенских фитонима, вишејезични речник лингвистичких термина, брњански етимолошки речник граматичких речи, прашки старословенски речник, брњански етимолошки речник старословенског језика (према претходном), изврсни чешки дијалекатски атлас — да поменемо само нека од њих.

¹⁴ Уп. нпр. Введенская Л. А., Колесников Н. П.: *Этимология. Учебное пособие*, Санкт-Петербург 2004, 221 стр., у приказу Марте Бјелетић, *Зборник Мајнице српске за славистику* 70, Нови Сад 2006, 400—403.

* Овај прилог настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика* који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије, број пројекта 148008.

фија издата у оквиру библиотеке *Књижевности и језик* Издавачке књи-
жарнице Зорана Стојановића други је, иако екстралингвистички, пара-
метар који упућује на то да је реч о посебној студији. Њен аутор, Слобо-
дан Павловић, познат лингвистичкој јавности и по монографији *Дешер-*
минашћивни њадежи у старосрпској пословнојравној њисмености (Нови Сад:
Матица српска, издата 2006. године), као и по многобројним радовима,
пре свега, из области историјске синтаксе старосрпског језика објављив-
ваним по еминентним домаћим и иностраним часописима, својим доса-
дашњим радом уврстио се међу наше најплодније и врсне познаваоце
историјске синтаксе српског језика.

§ 2. На самом почетку монографије налази се поглавље насловљено
Уводне њајомене (5—7) у којем аутор образлаже проблематику и методо-
логију истраживања. Ту сазнајемо да је главни предмет књиге — пробле-
матика сложене реченице — презентован на основу анализе старосрп-
ских пословноправних докумената из периода од XII до краја XV века
настајалих по државним канцеларијама са територије средњовековне Ср-
бије, Босне, Дубровника и Свете горе. Анализирани корпус, иако у
функционалностилском погледу језички једнообразан, представља најра-
није забележене документе на народном језику и примаран је извор за
историју старосрпског језика. Дефинисан претходно према жанровском,
хронолошком и територијалном критеријуму, одабрани корпус је довољ-
но широк и репрезентативан да буде валидан за синтаксичка истражива-
ња и дипломатички поуздан да би хронолошке грешке биле искључене.
Слободан Павловић зависне реченице третира „као системски организо-
ване синтаксичке елементе који се унутар одговарајућих синтаксичко-се-
мантичких поља (експликативности, атрибутивности, простора, времена,
начина, узрока, намере, погодбе и допусности) групишу у значењска
субпоља као скупове”. Надаље је ова семантичка класификација синтак-
сички образлагана описом конкретних формалних показатеља: везника,
корелатива, аспекатско-временског релацијом, као и позицијом зави-
сне реченице у односу на управну.

Централни део монографије садржи следеће целине: *Дојунска рече-*
ница (8—100), *Односна реченица* (101—141), *Просћорна реченица* (142—
153), *Временска реченица* (154—208), *Поредбена реченица* (209—238), *Узроч-*
на реченица (239—279), *Намерна реченица* (280—300), *Погодбена реченица*
(301—331) и *Дојусна реченица* (332—340). У оквиру поглавља посвећеног
дојунској реченици аутор издваја асертивне, волунтативне, дубитативне
реченичне допуне (класификоване на овај начин пре свега на основу се-
мантике управног глагола која има верификацију и на формалносинтак-
сичком плану) и предикатске модификаторе пропозитивног садржаја у
оквиру којих се формално разликују, а та подела се поклапа и са семан-
тичком поделом, копулативни (прилошки) и глаголски модификатори. У
оквиру следећег поглавља посвећеног семантичком пољу *ајрибућивно-*
сти класификација односних реченица дата је према формалносинтак-
сичким параметрима. Најпре су издвојене слободне односне реченице,
тј. оне у којима антецедент није експлициран, а потом оне у којима је
антецедент исказан: односне реченице са формалним антецедентом и

односне реченице са именичким антецедентом. У оквиру поглавља посвећеног *проспирној реченици* семантичка подела дата је на основу кинетичког аспекта простора, који и једино може бити исказан зависном реченицом, представљеног кроз бинарну опозицију директивност ~ индирективност. Тако су у оквиру овог синтаксичко-семантичког поља своју формалносинтаксичку верификацију нашле индирективна, аблативна, перлативна и адлативна просторна реченица. *Временска реченица* описана је кроз семантичка субпоља симултаности, постериорности и антериорности (која представљају индиректан начин временске локализованости главне предикације посредством зависне реченице), те лонгитудиналности, терминативности, ингресивности и фреквентивности (која представљају различите начине временске квантификативности: у смислу одмеравања дужине трајања и учесталости појављивања управне предикације). У оквиру синтаксичко-семантичког поља *начина* издвојене су еквативна реченица квалитативног типа, потом еквативна реченица квантификативног типа и градациона реченица, чија је формална верификација заснована на семантичким опозицијама квалитативност ~ квантификативност и еквативност ~ градационост. У поглављу посвећеном *узрочној реченици* аутор идентификује четири значењска подтипа у оквиру индиректно идентификованог узрока, будући да на нивоу реченице директни узрок у анализираном корпусу има веома ниску прагматичку вредност. То су: узрок медијалног стања, компензативни, ситуативни и аргументативни узрок. Како ови семантички подтипови немају формалносинтаксичку верификацију, узрочне реченице су презентоване кроз везнике. *Намерна реченица* се по синтаксичком устројству не разликује од волунтативних реченичних допуна, што је по Слободану Павловићу резултат њихове генетске и семантичке сродности. Једина разлика је та што код намерних реченица пропозитивни садржај жеље исказане управном предикацијом иступа као њен циљ, док у сложеним реченицама са волунтативним зависним реченицама има објекатску конституентску вредност. У оквиру семантичког поља интенционалности не издвајају се посебни значењски подтипови. За разлику од других, ово поглавље садржи и информације о фреквенцијском односу ове реченичне структуре и инфинитива као њој конкурентног језичког средства. Унутар поглавља посвећеног *погодбеној реченици* аутор разматра погодбену реченицу евентуалнореалног и иреалног типа. Последње поглавље ове монографије посвећено је *дојусној реченици*. Иако је концесивност, као израз неадекватног узрока, семантички сложена категорија обухватајући каузалност и адверзативност, она свој формално синтаксички израз постиже погодбеним везницима. Тако се и у оквиру овог семантичког поља издвајају допусна реченица евентуалнореалног и иреалног типа. Поделу зависних реченица према семантичком критеријуму на представљена субпоља аутор је дао ослањајући се на релевантну савремену лингвистичку литературу.

Имајући на уму то да као спољашњи експоненти одређене семантичке релације најочигледније иступају везници (или речи у везничкој функцији), Слободан Павловић је резултате својег истраживања у окви-

ру сваког субпоља најпре организовао према везницима којима се уводе зависне реченице. Хипотакса је област граматичког система која се, према мишљењу читаве плејаде историчара језика, палеослависта и индоевропеиста, у словенским и другим језицима света најкасније развила. Њен развој текао је паралелно са процесом формирања хипотактичких везника. Стога се чини веома оправдан методолошки приступ аутора монографије да историјски развој старосрпске сложене реченице представи кроз призму везничких средстава као маркера синтаксичко-семантичких односа међу суседним предикацијама, настајалих у процесу граматикализације од првобитних партикула и деиктичких заменица, а чији се развој хронолошки може пратити на основу сачуване и анализираних грађе. Одабрани методолошки начин презентовања грађе пружа одличан увид не само у репертоар везника у старосрпској пословноправној писмености, већ и у њихов синтаксичко-семантички потенцијал. Ово као и детаљно представљена етимологија (на основу релевантних етимолошких речника и историјскојезичких граматика словенских језика) сваког појединачног везника потврђује став Ирене Грицкат, изречен 30-ак година раније, да везници нису чисто граматичке категорије, барем нису били на том стадијуму историје српског језика, већ су то речи које „ни у ком случају нису лишене значења”. Резултати изнети у овој монографији управо су потврда да је инхерентна семантика везника често одговорна за њихово синтаксичко понашање у реченици. Аутор кроз информативно веома богате фусноте представља статус еквивалентних категорија у генетски сродним словенским језицима (старословенском, староруском, старочешком и старопољском), али и у ареално блиским балканским језицима. На овај начин презентовани резултати истраживања прецизно издвајају специфичности српског развоја у односу на заједничко словенско наслеђе. Како су језичке појаве описиване и у хронолошкој перспективи, али и с обзиром на територијалну раслојеност, могуће је поред хронолошког развоја, тј. процеса формирања појединих типова реченичних хипотактичких структура, открити и ране дијалекатске разлике међу српским говорима на овом нивоу језичког система, које се свде на разлике између истока (који овде репрезентују акта из средњовековне Србије и Свете горе) и запада (који је репрезентован актима која потичу са територије Босне и Дубровника) српског средњовековног говорног подручја.

Као резултати истраживања у монографији су изнети и подаци о присуству евентуалних кореферената уз поједине везнике. Њихову употребу Слободан Павловић тумачи као израз потребе за формалним наглашавањем степена интегрисаности зависне реченице у слојеној реченичној структури, а опадање њихове учесталости употребе у хронолошки млађим документима сматра показатељем јаче синтаксичке кохезије у реченичном комплексу. Аутор додаје да је употребу кореферената могуће тумачити и граматичком недостатношћу, тј. функционалном поливалентношћу самих везнички употребљених речи. Корелативно-везничке конструкције стога представљају прелазну фазу између независних рече-

ничних структура и сложених реченица у којима везник функционише као специјализовани маркер одређених синтаксичко-семантичких релација.

Грађа је, потом, у оквиру сваког семантичког субпоља, осим у оквиру субпоља атрибутивности, коментарисана с аспекта темпоралне парадигме, која је нарочито индикативна у оквиру семантичког поља времена и погодбе, као и с аспекта позиције зависне и управне јој реченице, која је често условљена генезом везника којим се зависна реченица уводи у структуру сложене или инхерентном семантиком глагола унутар зависне и управне предикације, тј. природом међуреченичне релације.

Резултати истраживања представљени су квантитативно: у процентима, када се представља једна категорија у односу на укупан број примера забележених унутар једног семантичког поља и у пропорцији, када се жели истаћи фреквенција једног средства у односу на друго конкурентно средство. Статистички представљени резултати од непроцењиве су важности у историјској синтакси јер без њих нема тачног увида у учесталост употребе одређене конструкције у одређеном синхронном пресеку, нити у смену формалносинтаксичких модела. Процењивање попут 'често/ ретко/ спорадично је у употреби' овде, дакле, бива статистички поткрепљено.

На крају представљања основног предмета књиге ваља истакнути да се како у филолошкој анализи, тако и у лингвистичким поставкама Слободана Павловића највише осећа утицај чешке школе дијахроне лингвистике репрезентоване именима Јарослава Бауера, Францишка Травничека, Јана Седлачека и др. Поред ових, у приступу описиваној проблематици осећају се и утицаји савремених лингвистичких теорија као што је, на пример, теорија граматикализације. На тај начин, спој традиционалног приступа и савремене теорије допринео је добијању валидних резултата примењивих и у ширим, на пример, типолошки усмереним, истраживањима.

Монографија поред описаних целина садржи и следећа поглавља: *Хронолошки реџистар извора* (341–388), *Цитирана лиџература* (389–400), те списак *Дипломаџичких студија и издања* (401–404), у којима су дата три врло важна библиографска пописа примарне и секундарне литературе. Улогу закључних напомена, које су у овој монографији изостале, имају радови Слободана Павловића објављени исте и наредне године у еминентним домаћим часописима у којима он с различитих аспеката представља да се бави питањима везаним за старосрпску хипотаксу. Међу њима, заинтересоване посебно упућујем на рад овог аутора *Основе развоја старосрпске хипотаксе*, објављен у *Зборнику Маџице српске за филологију и линџвистику*, годиште ЛП, свеска 1, за 2009. годину, који на најбољи могући начин даје синтезу свега реченог и представљеног у монографији стављајући старосрпску пословноправну писменост у шири културолошки и друштвени контекст који је могао представљати подстицај за ширење старосрпске хипотаксе.

§ 4. Високо интелектуализовани научни стил аутора ове монографије огледа се у прецизно формулисаној реченици и у употреби стручне

терминологије (углавном пореклом из латинског језика) у већој мери него што смо то у радовима на српском језику из ове области досад сретали, не само кад је у питању именовање одређених семантичких (под)типова реченица, класа глагола и сл., већ и за друге граматичке појмове. Иако високо научни, стил овог аутора често карактерише и (веома успешна) употреба неуобичајених језичких метафора за описивање одређених синтаксичких особености попут ‘рексијска орбита’, ‘синтаксички одливак’ и сл. Поред одлика индивидуалног стила аутора и следећи атрибути чине ову монографију научном у најстрожем смислу речи: конзистентност анализе у оквиру сваке целине, богата опримереност сваке семантичке односно синтаксичко-семантичке категорије, формулаичност у начину презентације грађе у оквиру семантичких подтипова (који је у овој монографији, по речима аутора, сведен на најмању могућу меру) дата ради лакшег увида у тачно одређене синтаксичке моделе, те висока научна веродостојност резултата будући да су изведени на основу анализе великог броја докумената.

§ 5. Монографијом о зависној старосрпској сложеној реченици Слободан Павловић је вишеструко допринео историјској синтакси не само српског већ и историјској синтакси словенских језика. Описана језичка факта са једне стране употпуњују системска сазнања о историји старосрпског језика, чиме је уједно олакшано разлучивање књишких категорија од наноса говорне базе у домену хипотаксе приликом истраживања текстова на српском књижевном језику из истог периода, а са друге, реконструкцију прасловенске сложене реченице чине мање хипотетичном.

У контексту свега реченог, јасно је да монографија којој су посвећени ови редови представља драгоцен и незаобилазан извор информација свима који се у својим језичким истраживањима дотичу хипотаксе, било у дијахроној или у синхроној перспективи, српског или неког другог словенског језика, а свакако и заинтересованима за шира, типолошки усмерена, истраживања.

Марина Курешевић

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Нови Сад
kuresevicmk@sbb.rs

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* објављује оригиналне радове, научну критику, хронику и библиографију из области филолошких и лингвистичких проучавања. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у *Зборнику Матице српске за филологију и лингвистику*. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења, податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени при дну прве странице чланка.

Језици рада су српски језик, остали словенски језици, енглески, немачки и француски. За радове на српском језику примењује се *Правилник српског језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Нови Сад: Матица српска, 2010).

1. ПРЕДАЈА РУКОПИСА

Рад послати одштампан на адресу: Уредништво *Зборника Матице српске за филологију и лингвистику*, Матица српска, Улица Матице српске 1, 21 000 Нови Сад, Србија. Електронску верзију рукописа у Word формату (на CD-у или електронском поштом) послати на адресу: jdjuki@maticasrpska.org.rs с назнаком да се ради о рукопису за *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. У електронској верзији не наводити податке о аутору, већ их дати у тексту електронске поруке (назив и седиште установе у којој је аутор запослен, електронска адреса аутора). Ако је аутора више, за свакога навести тражене податке. Штампана верзија рукописа може бити замењена електронском верзијом у .pdf формату. Рукописи се не враћају ауторима.

Рокови за предају радова су 1. април (за прву свеску) и 1. септембар (за другу свеску).

2. ПРОЦЕС РЕЦЕНЗИРАЊА

Радове рецензирају два квалификована рецензента. У року од месец дана од пријема рукописа аутори ће бити обавештени о томе да ли је рад прихваћен за објављивање и да ли је потребно извршити корекције према препорукама рецензената. Поступак рецензирања је анониман у оба смера.

3. ЕЛЕМЕНТИ РАДА (обавезан редослед):

а) име и презиме аутора: у студијама и чланцима изнад наслова уз леву маргину, у приказима испод текста уз леву маргину, курзивом; на-

зив и број пројекта/програма у оквиру којег је чланак настао наводи се у подбелешци, везаној звездицом за наслов рада;

б) наслов рада: верзалом, центриран;

в) сажетак: 100—150 речи, на језику основног текста, без ознаке *Сажељак*; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

г) *Кључне речи*: до 10, на језику основног текста; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст; италики;

д) основни текст;

ђ) ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА: малим верзалом („small caps”); центрирано;

е) резиме садржи: име аутора уз леву маргину, наслов рада (малим верзалом, центрирано), испод наслова Р е з и м е (центрирано и спационирано), текст резимеа; уколико је рад на словенском језику, резиме треба да буде на енглеском, немачком или француском; уколико је рад на енглеском, немачком или француском, резиме је на српском језику; ако аутор није у могућности да обезбеди резиме на одговарајућем језику, треба да га напише на језику рада, а Уредништво ће обезбедити превод.

ж) назив и адреса установе у којој је аутор запослен и електронска адреса аутора, уз леву маргину; називи сложених организација треба да одражавају хијерархију њихове структуре, један испод другог.

4. ФОРМАТ

а) стандардни: А4; маргине 2,5 cm;

б) фонт: Times New Roman; друге фонтове употребљене у тексту послати као посебан фајл; за црквенословенски текст користити фонт Monah (аутори га могу добити обраћањем на електронску адресу jdjukic@maticasrpska.org.rs);

в) величина слова: основни текст 12 pt, а сажетак, кључне речи, подножне напомене, извори, цитирана литература, резиме, назив и адреса установе и електронска адреса аутора 10 pt;

г) размак између редова: 1,5;

д) напомене: у дну стране (footnotes, а не endnotes), искључиво аргументативне; први ред увучен 1,5 cm у односу на основни текст; линија раздвајања од основног текста: 18 mm;

ђ) за наглашавање се користи *ићалик* (не **болд**);

е) наслови појединих сегмената рада дају се малим верзалом, увучени за 1,5 cm и интегрисани у почетне параграфе; пожељно је да буду нумерисани (1, 1.1, 1.2, 1.2.1. итд.).

5. ЦИТИРАНЕ ФОРМЕ

а) наслови посебних публикација који се помињу у раду штампају се италиком;

б) цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим пра-

вописом), а цитат унутар цитата под једноструким знацима навода ('...'); пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу); уколико се цитира преведени рад, у одговарајућој напомени навести библиографске податке о оригиналу; доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања;

в) краћи цитати (2—3 реда) дају се унутар текста, дужи цитати се издвајају из основног текста (увучени), са извором цитата датим на крају;

г) пример се наводи италиком, а његов превод под једноструким знацима навода ('...').

6. ЦИТИРАЊЕ РЕФЕРЕНЦИ ИНТЕГРИШЕ СЕ У ТЕКСТ, НА СЛЕДЕЋИ НАЧИН:

а) упућивање на студију у целини: (Грицкат 1975);

б) упућивање на одређену страну студије: (Вечерка 1961: 59—60);

в) упућивање на одређено издање исте студије: (Радовановић 1986²: 66);

г) упућивање на студије истог аутора из исте године: (Бугарски 1986а: 55), (Бугарски 1986б: 110);

д) упућивање на студију два аутора: (Гамкрелидзе—Иванов 1984: 320—364);

ђ) студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (Halle 1959; 1962);

е) уколико библиографски извор има више од два аутора, у парентези се наводи презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом и др./et al.;

ж) страна имена се у тексту на српском језику транскрибују; у парентези се наводе у оригиналној графици;

з) ако је из контекста јасно који је аутор цитиран, у парентези није потребно наводити његово презиме, нпр.

Ради се, очигледно, о социолингвистичким параметрима комуникације, које детаљно разматра и образлаже М. Радовановић (1986: 67—69).

и) ако се упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду одвојити тачком и запетом, нпр. (Белић 1958; Стевановић 1968);

ј) рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а—3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

7. ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Најпре се наводе азбучним редом аутора радови објављени ћирилицом, а затим абecedним редом презимена аутора радови објављени латиницом; сви редови осим првог увучени су за 1,5 cm употребом тзв. „вишећег” параграфа; у радовима на енглеском, француском и немачком референце ћирилицом се транслитерују латиницом; презиме аутора дати малим верзалом.

Литература се наводи на следећи начин:

а) књига (један аутор):

ГРИЦКАТ, Ирена. *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека Србије, 1975.

б) књига (више аутора):

RADDEN, Günter, René DIRVEN. *Cognitive English Grammar (Cognitive Linguistics in Practice 2)*. Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007.

в) рад у часопису:

НАНН, Adelaide. Verbal Nouns and Adjectives in Some Ancient Languages. *Language* 42/2 (1966): 378—398.

г) рад у зборнику радова:

ПИПЕР, Предраг. О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика. Предраг Пипер (ур.). *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ, 2006, 9—46.

д) речник:

ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová), 1—. Praha: Academia, 1989—.

ђ) фототипско издање:

ИВИЋ, Милка. *Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој (синтаксичко-семантичка студија)*. Београд, 1954. Београд: Српска академија наука и уметности — Београдска књига — Институт за српски језик САНУ, 2005.

е) рукописна грађа:

НИКОЛИЋ, Јован. *Песарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780—1783.

ж) публикација доступна on-line:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books, Knowledge and Culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>> 02. 02. 2002.